

Хмельницька міська організація
Національної спілки краєзнавців України

Л. Т. Білецький

**МОЇ СПОМИНИ
(1917-1926 рр.)**

Кам'янець-Подільський
Медобори-2006
2013

УДК 378-051(477)“19”(09)
ББК 74.03(4Укр)6
Б 61

Рекомендовано до друку Правлінням Хмельницької міської організації Національної спілки краєзнавців України
(*протокол №7 від 27 червня 2012 р.*)

Рецензенти:

Завальнюк О. М. – доктор історичних наук, професор

Телячий Ю. В. – кандидат історичних наук, доцент

Б 61 Білецький Л. Т. Мої спомини (1917–1926 рр.) / Леонід Тимофійович Білецький ; підготовка тексту, вступна стаття та іменний покажчик В. Р. Адамський. – Кам'янець-Подільський: „Медобори – 2006”, 2013. – 239 с.

ISBN 978-617-681-029-2

У споминах відомого науково-освітнього та громадсько-політичного діяча читач знайде чимало цікавої інформації про знаковий період української історії, яким є доба національного відродження 1917–1920 рр. Особливу увагу автор зосереджує на питанні становлення центрального освітнього відомства, українізаційних процесах, аналізує різнопланову проблематику з діяльності Кам'янець-Подільського державного українського університету.

Видання розраховане на широкий загал читачів і буде цікавим усім, хто захоплюється історією України.

УДК 378-051(477)“19”(09)
ББК 74.03(4Укр)6

ISBN 978-617-681-029-2

© Л. Т. Білецький
© В. Р. Адамський, підготовка
тексту, вступна стаття, 2013
© К. Г. Кравчук, художнє
оформлення, 2013

НАЦІОНАЛЬНА ОСВІТА ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1920 РОКІВ У СВДЧЕННЯХ ЛЕОНІДА БІЛЕЦЬКОГО

Відзначаючи внесок Л. Т. Білецького в українську філологічну науку, професор М. М. Ільницький так, зокрема, його охарактеризував: „Він створив єдину досі історію української літературознавчої думки, вперше дав систематизований виклад психологічної теорії О. Потебні, яка сьогодні здобула світове визнання, написав низку досліджень з історії української літератури від найдавніших часів до сьогодні, фольклористичних праць, студій про український театр, як педагог виховав багато поколінь літераторів”¹. При цьому М. М. Ільницький зауважує досить важливу річ: усе це напрацювання та надбання емігрантського періоду буття.

Становлення ж і професійне зростання науково-освітнього та громадсько-політичного діяча відбувалось на рідній Україні. Народився Леонід Тимофійович Білецький 5 травня 1882 р. у селі Листвинівка Липовецького повіту Київської губернії в селянській родині². Початкову освіту здобув у с. Краснопілці Уманського повіту, закінчивши двокласну народну школу. Затим виїхав до Петербургу, де навчався в середній механіко-технічній школі та водночас готувався до іспитів за повний курс гімназії³. У червні 1907 р. він ці іспити успішно склав за курс Другої Київської класичної гімназії, а восени цього ж року вступив на фізико-математичний факультет університету св. Володимира. Однак уже за рік Л. Т. Білецький переводиться на історико-філологічний факультет⁴.

---

¹Ільницький М. М. Леонід Білецький – історик українського літературознавства // Білецький Л. Т. Основи української літературно-наукової критики / Упорядник, авт. іст.-біогр. нарисів та приміт. М. М. Ільницький. – К.: Либідь, 1998. – С. 7.

²Ільницький М. М. Білецький Леонід Тимофійович та його концепція поступу українського літературознавства // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редакційна колегія: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2003. – С. 277.

³Мандрика М. І. Леонід Білецький. – Вінніпег: Накладом Товариства „Просвіта” в Кенорі, Онт., 1957. – С. 7.

⁴Біографії професорів. Леонід Білецький // Свято Поділля (видання Подільського Українського товариства „Просвіта”). – Кам’янець-Подільський. – 1918. – 22 жовтня.

З 1909 р. він енергійно працює в семінарі відомого літературознавця В. Перетця у галузі російської філології, а згодом студіює нову російську і українську літературу та народну поезію у семінарі професора А. Лободи. У 1913 р. на відмінно закінчує університетські студії, за що був залишений при навчальному закладі професорським стипендіатом. Крім того, з 1914 по 1917 р. учителює в Київській державній гімназії¹.

Навесні 1918 р. Л. Т. Білецький успішно складає магістерські іспити, які давали йому право провадити викладацьку роботу у вищій школі на посаді приват-доцента². Прагнучи до самореалізації на освітянській ниві, він від початку Української революції 1917 – 1920 рр. вступає на службу до департаменту середньої школи Генерального секретаріату освіти, а невдовзі після приходу до влади гетьмана П. Скоропадського погоджується переїхати до Кам'янця-Подільського, де спільними зусиллями місцевих громадських активістів, київської професури та представників урядових структур було відкрито другий в Українській державі національний вищий навчальний заклад.

Ще донедавна залишалось дискусійним питання про час призначення Л. Т. Білецького приват-доцентом Кам'янець-Подільського державного українського університету по кафедрі української літератури. Називалися дві дати – 17 серпня чи 12 жовтня 1918 року³. Сьогодні з повною очевидністю можна стверджувати, що правдивою є перша дата, підтвердженням чому слугує не лише відповідний наказ Міністра освіти й мистецтва⁴, а й

---

¹Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі: ЦДАВО України). – Ф. 3876. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1.

²Завальнюк О. М. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918 – 1921 рр.). – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2006. – С. 171.

³Завальнюк О. М. Українська еліта і творення національної університетської освіти: фундатори і будівничі (1917 – 1920 рр.). – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2005. – С. 250; Чеканська О. А. Цінність психолого-педагогічних поглядів Л. Т. Білецького у Кам'янець-Подільському державному українському університеті (1918 – 1920 рр.) // Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. – Випуск 10. – С. 792.

⁴ЦДАВО України. – Ф. 2582. – Оп. 1. – Спр. 188. – Арк. 4.

внесення Леоніда Тимофійовича до списку професорської корпорації на отримання заробітної платні¹.

Кам'янецький період в життєвому сенсі був особливо насичений різними вагомими подіями. Природно, що основні свої зусилля Л. Т. Білецький сконцентрував на науково-педагогічній діяльності. Впродовж 1918 – 1920 рр. він прочитав декілька курсів, в тому числі й обов'язкових. Викладаючи історію української літератури (давні часи, до XIV ст.), він ставив за мету подати слухачам не стільки повноту картини історико-літературного розвитку та вичерпний зміст усіх літературних фактів доби, як з наукових підстав висвітлити передусім зміст терміну „історія української літератури“, визначити її початок та наукові засади існування, після чого проілюструвати історико-літературну картину дисципліни в найбільш художніх її зразках та їх справжнього науково-мистецького висвітлення. З метою вирішення цього завдання він звертав особливу увагу на апокрифи, легенди, гімнографію описів церков, повісті та духовні романи, що мали не тільки історичне, але й художнє значення. При цьому Л. Т. Білецький придержувався не суто хронологічного принципу подачі матеріалу, а жанрово-історичного, тобто проводив класифікацію творів по сюжетах та формі і вже в ділянці останній з'ясовував історичну картину розвитку окремого жанру з боку його сюжету та форми. Наслідком цього курсу був підготовлений до друку 1-й том „Історії української літератури“².

Поряд із цим, Л. Т. Білецький читав методологію історії літератури. Метою цього курсу було з'ясування теоретичних принципів, які б допомогли підготуватися студентам до цілковито наукової праці в семінарі з історії української літератури. У результаті слухання цієї дисципліни гуртком студентів навчального закладу було зроблено переклад методології В. Перетця³.

Також у цей час Л. Т. Білецьким було підготовлено спеціальний курс лекцій з педагогіки та психології⁴. На думку сучасних

---

¹Державний архів Хмельницької області (далі: ДАХМО). – Ф. Р – 582. – Оп. 2. – Спр. 6. – Арк. 1 зв.

²Там само. – Спр. 137. – Арк. 2 – 2 зв.

³Там само. – Арк. 2 зв.

⁴Там само. – Оп. 1. – Спр. 50. – 16 арк.

дослідників питання, науково-теоретичний аналіз його праці свідчить про цінність напрацьованого матеріалу науковця, оскільки дозволяє простежити та усвідомити труднощі виникнення передової психолого-педагогічної думки, використання її у процесі вироблення цілісної української науки¹.

Крім наполегливої праці із забезпечення навчального процесу якісним змістом, Л. Т. Білецький майже увесь час перебування в університеті виконував обов'язки декана історико-філологічного факультету, входив до складу комісії з реалізації конкурсу будівництва нових університетських приміщень². Рішенням правління навчального закладу йому неодноразово доручали перевіряти скарбницю університету³, на прохання ректора він займався підготовкою програм до Шевченківських святкувань⁴.

Не менш яскраво творча енергія Л. Т. Білецького проявлялася і в державотворчому житті краю. Зокрема, в 1919 р. він редагував кам'янецькі часописи „Життя Поділля” та „Трудовий шлях”, виступав із матеріалами про старе українське письменство на курсах з українознавства, улаштованих Культурно-освітньою управою Головного управління Генерального штабу для старшин і урядовців рекрутських полків і інституцій⁵.

Ця діяльність не могла залишитись поза увагою більшовиків. Коли останні в квітні 1919 р. вдруге зайняли Кам'янець-Подільський, Л. Т. Білецький разом із В. О. Бідновим були арештовані, і лише завдяки певному збігу обставин залишилися живими⁶.

Тому коли комуністи в середині листопада 1920 р. остаточно утвердилися в краї, у Леоніда Тимофійовича особливого вибору не було. Він не повертається з відрядження зі Львова, куди виїхав

---

¹Чеканська О. А. Цінність психолого-педагогічних поглядів Л. Т. Білецького у Кам'янець-Подільському державному українському університеті (1918 – 1920 рр.)... – С. 799.

²ДАХмО. – Ф. Р – 582. – Оп. 2. – Спр. 137. – Арк. 9.

³Там само. – Арк. 10.

⁴Там само. – Арк. 5.

⁵Лекції // Україна (щоденна газета). – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 14 вересня.

⁶Біднов В. Перші два академічні роки українського державного університету в Кам'янці-Подільському (Уривок із спогадів) // Кур'єр Кривбасу. – 1997. – № 69 – 70. – С. 70.

напередодні доленосних подій за дорученням ректора, аби пришвидшити приїзд до Кам'янця-Подільського обраних на кафедри навчального закладу галицьких науковців – І. Крип'якевича, С. Балея, Ю. Гірняка та ін¹.

Слід зазначити, що на початковому етапі еміграційного періоду життя Л. Т. Білецький та І. І. Огієнко намагалися підтримувати постійні відносини, попри той факт, що перший перебував у Львові, а другий – у Тарнові. Іван Іванович вважав Леоніда Тимофійовича „більше, ніж за приятеля”². У полі їхніх взаємин перебували не лише питання подальшої долі Кам'янець-Подільського державного українського університету та його співробітників і студентів, а й цілий комплекс інших проблем, що їх доводилось вирішувати державним та громадським діячам за сутнісно нових обставин. Витяги з листів Івана Івановича до Леоніда Тимофійовича яскраво ілюструють зміст вирішуваних питань: „Міністерство Ісповідань має 20000 п[ольських] м[арок] на бідних українських дітей, біженців з України, перебуваючих у Львові, Скалі, Чорткові і інших тих місцях. Отцим листом звертаюся до Вас, Високоповажний Леоніде Тимофійовичу, допомогти Міністерству Ісповідань і повідомити його, – скільких дітей бідних українських біженців єсть у Львові і кому їх я можу безпечно вислати гроші”³. „Ласкаво прошу Вас як найскорше купити мені замовлені Вам богослужбові книжки. Потрібні книжки: 1) на страстну седмицю і 2) на пасхальну седмицю, – все, що для цих седмиць потрібно (в книгарні скажуть, що потрібно). Куплені книжки негайно висилайте. Без книжок цих вся тарнівська парафія зістанеться без сповіді і без служби на Великдень”⁴. „Висилаю Вам другу плату... 15000 м[арок] п[ольських], на складання замовленого Вам підручника для Духовних Семинарій. Як бачите, Міністерство дотримується взятого на себе обов'язку по

---

¹ЦДАВО України. – Ф. 3876. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 146 зв. – 147.

²Тюрменко І. І. Іван Огієнко та його сучасники // Наукові записки Національного університету „Києво-Могилянська академія”. – 1999. – Т. 14: Історія. – С. 65.

³Епістолярна спадщина Івана Огієнка (митрополита Іларіона) (1907 – 1968) / Упорядники: Ляхощкий В. П., Московченко Н. П., Преловська І. М. – К.: УДНДІАСД, 2001. – Серія „Пам'ятки”. – Т. 2. – С. 67.

⁴Там само. – С. 82 – 83.

підписаній з Вами умові”¹.

Однак з часом активне листування припиняється. Тому привітання І. І. Огієнка з десятилітнім ювілеєм заснування навчального закладу, яке він отримав від Л. Т. Білецького, викликало в нього хвилю позитивних емоцій та теплих слів по відношенню до колеги. Це засвідчує відповідний лист, який Іван Іванович 24 жовтня 1928 р. відправив на адресу Леоніда Тимофійовича: „Найсердечніше дякую Вам за тепле товариське привітання, котре так мило було мені отримати. Привітання Ваше прийшло як раз тоді, коли я сидів зажурений, згадуючи добу К.-П. Університету. Робилося все, що було в силах людських, але долі не вгодно було поблагословити нашої збірної праці... Крім Вашого, отримав ще привітання від Д. Коломійця, – і більше ні від кого... Так громадянство цінить свою найкращу культурну устанovu”².

Навесні 1935 р. І. І. Огієнко, плануючи розпочати видання „Нашої культури”, особисто звернувся до Л. Т. Білецького з проханням стати постійним співробітником нового місячника і терміново прислати до редакції будь-який завершений матеріал. Так само він висловив готовність і в подальшому друкувати його статті, рецензії чи огляди в кожному числі часопису³.

Л. Т. Білецький „по-товариському” відгукнувся на дану пропозицію, надіславши до редакції декілька своїх різножанрових матеріалів. І. І. Огієнко не приховував своєї вдячності за таку увагу і оперативність: „Беру у Вас все – нехай ліпше трохи у мене полежить, аніж має гнсти у Вас. До І книжки пущу про „Кризи в творчості Ш[евченка]” та один розділ про Самійленка. Але прошу присилати все, що тільки в Вас готове...”⁴. Крім того, Іван Іванович знову звернувся з проханням допомогти залучити до співробітництва в журналі, кого тільки він уважатиме за „творчу силу”. І тут-же попросив особистої участі в справі передачі до „Нашої культури” споминів В. К. Приходька про Кам’янецький університет⁵.

Справді, Л. Т. Білецький у цей час підтримував сталі зв’язки з

---

¹Там само. – С. 144 – 145.

²ЦДАВО України. – Ф. 3876. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 1.

³Там само. – Арк. 10.

⁴Там само. – Арк. 11.

⁵Там само. – Арк. 11 зв.

Віктором Кіндратовичем. Він знав про бажання останнього десь „пристроїти” свої спогади, написані ще до 10-ї річниці заснування навчального закладу. Більше того, В. К. Приходько просив Леоніда Тимофійовича, як першого декана історико-філологічного факультету, переслати йому фотографію того періоду для ілюстрації публікації¹.

Відтак завдяки спільним зусиллям підготовлена праця була опублікована в шести числах „Нашої культури” за 1935 – 1936 роки², а невдовзі у Варшавській Синодальній друкарні вийшла й окремою відбиткою³.

Та все ж незабаром відносини між Л. Т. Білецьким та І. І. Огієнком знову стають більш прохолодними, принаймні постійне листування припиняється. „Не знаю, чим пояснити Вашу мовчанку, – писав з цього приводу у своїй кореспонденції в жовтні 1935 р. Іван Іванович, намагаючись пом’якшити ситуацію та заохотити Л. Т. Білецького до подальшої співпраці, – я її пояснюю браком часу. Просив я Вас також (два рази) прислати свою фотографію для Приходькових споминів, коли є, то ще Кам’янецької доби. Думаю також, що Ви дали б гарні й свої спомини про найкращий час нашого життя, – Кам’ян[ецький] Університет; маєте як і Ви згадати про що. Говорю це тому, що як упаде „Н[аша] Культура”, то вже місця на такі спомини не знайдеться”⁴.

Втім, запрошення І. І. Огієнка залишилося без відповіді, попри уже підготовлений матеріал. Причина цього, очевидно, до певної міри крилася в самому змісті споминів. В свою чергу, Іван Іванович також припиняє активну публікацію творів Леоніда Тимофійовича. Вочевидь, творча співпраця обох науковців переживала не найкращі часи, свідченням чого є наступний лист І. І. Огієнка:

---

¹Там само. – Спр. 53. – Арк. 40.

²Приходько В. Повстання Українського Державного Університету в Кам’янці на Поділлі // Наша культура (Варшава). – 1935. – Книга 5. – С. 305 – 316; книга 6. – С. 364 – 378; книга 7. – С. 439 – 444; книга 9. – С. 572 – 581; 1936. – Книга 1. – С. 34 – 42; книга 2. – С. 115 – 126.

³Приходько В. Повстання Українського Державного Університету в Кам’янці на Поділлі: відбитка з „Нашої культури” 1935 – 1936 рр. – Варшава: Друкарня синодальна, 1936. – 60 с.

⁴ЦДАВО України. – Ф. 3876. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 19 зв.

„Тяжкого листа Вашого отримав... Листа Вашого писала сильно по дратована рука. Жаль, що так сталося, – до триумфату ворогів бракувало ще Вашого листа. Ваших статей не друкував тільки через те, що „Н[аша] К[ультура]” замаленька, а тому давати щось Ваше до кожної книжки ніяк не можу... Вас уважаю більш, як за приятеля... Ви навіть про фотографію не забули, – але це прислав Приходько, зверніться до нього, це фот[ографія] не моя. Зрештою, з цілим Вашим ставленням я не погоджуюсь”¹.

Л. Т. Білецький писав свої спомини з чітко окресленої позиції, яку він особисто означив позицією „культурного діяча”. При цьому автор також зауважував, що не претендуватиме ні на вичерпну „повноту”, ні на „наукову об’єктивність” матеріалу, але залишатиметься „спокійним” та занотовуватиме лише ті найбільш значимі події, в яких брав безпосередню участь або які вважав такими, що заслуговуватимуть увагу майбутнього історика.

Безумовно, головною темою „Моїх споминів” виступає царина освіти в усіх її тогочасних складових за умови падіння самодержавства та значної активізації громадського руху за відродження національної школи. Загалом на початковому етапі революції в Києві діяло декілька фахових організацій: „Педагогічне товариство” під керівництвом В. П. Науменка, „Українське товариство шкільної освіти”, організоване за ініціативи І. М. Стешенка, „Російський учительський союз Київського навчального округу”, в якому, на думку автора, у цей період найактивніше проявлялася діяльність вчителів, „Рада делегатів від педагогічних рад середніх та нижчих навчальних закладів м. Києва” – тимчасова організація під орудою Архимовича та секретареві Л. Т. Білецькому, що ставила за мету організувати все вчительство, виробити механізми впливу на формування шкільної політики та нового попечителя Київської шкільної округи М. П. Василенка².

Між даними структурами відбувалася як відкрита, так і позалаштункова боротьба за вплив на професійне середовище та визначення основних засад національної школи. У цьому проявлялася характерна ознака доби. Цьому, певним чином, сприяв задекларований на нараді з питань народної освіти в квітні

¹Там само. – Арк. 35 – 36.

²Там само. – Спр. 3. – Арк. 4.

1917 р. попечителем новий курс шкільної політики: „Українізацію повинно провадити тактично й обережно,... підходити помалу, додержуватися мудрої розважності”¹. Як бачимо, М. П. Василенко, з одного боку, не міг обійти проблеми українізації, що вельми природно, адже остання за нових політичних умов ставала стрижнем шкільного життя, а з іншого – його позиція у цьому питанні цілком корелювалася із принципами, задекларованими міністром освіти Тимчасового уряду О. Мануйловичем. У розмові із московськими журналістами він, зокрема, наголошував: „Рішено визнати права за місцевими мовами, як викладовими... Українці мають повну волю засновувати свої, які хочуть середні школи, а як вони ще будуть додержуватись загальних вимог щодо програми та навчатимуть і російської мови, то матимуть усі права державної школи”².

Досить показовий приклад боротьби за лідерство ілюструє участь представника „Ради делегатів” Є. Кивліцького у роботі першого Всеукраїнського учительського з’їзду, що відбувся в квітні 1917 р. У вітальному слові, піднесено наголосивши на величності події, що відбувалася, він наразі запросив усіх інтегрально приєднатися до вже зорганізованого учительства Київської шкільної округи як філії Всеросійського учительського союзу. Однак цей заклик не справив жодного враження, позаяк перед форумом стояли цілком інші завдання та пріоритети. З’їзд наочно продемонстрував, що „провінціальне учительство національно було здорове і сповнене було щирої педагогічної праці на українській мові”³. Більше того, відчувалась велика потреба „розбити позицію російського міністерства Освіти і його Попечителя Київськ[ої] Окр[уги] й добитися признання, що українська школа мусить бути нижча, вища початкова, середня і вища”⁴.

Практичне досягнення сформульованої мети потребувало як теоретичного обґрунтування процесу, так і вироблення й реалізації

---

¹Агафонова Н. В. Становлення національної системи освіти в Україні: 1917 – 1920 рр. – Одеса: Принт Мастер, 2002. – С. 52.

²Міністр народної Освіти про українську школу // Нова Рада (газета політична, економічна й літературна). – Київ. – 1917. – 6 квітня.

³ЦДАВО України. – Ф. 3876. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 6.

⁴Там само. – Арк. 6 зв.

низки організаційних заходів. Л. Т. Білецький брав безпосередню участь у вирішенні обох завдань. Так, разом з О. Дорошкевичем він стояв біля витоків заснування педагогічного часопису „Вільна українська школа“, що „став на сторожі нової української школи та інтересів українського вчителства“¹, увійшовши водночас до складу його редакційного комітету. З іншого боку, він провадить серйозну підготовчу роботу, спрямовану на створення всеукраїнської вчительської спілки, активно розробляючи статутні норми майбутньої організації.

Не дивно, що справа самоорганізації українських освітян та їхнє щире бажання невідкладно приступити до розбудови усіх ланок освітньої системи наштовхувалось на спротив російського вчителства, котре також не втрачало часу, аби зміцнювати свої позиції та впливати на процес. Л. Т. Білецький наводить показовий приклад цього порядку, який мав місце на загальних зборах „Педагогічного товариства“, де вирішувалось питання про подальші шляхи розвитку школи. Основний лейтмотив виступу І. М. Стешенка полягав у тому, що „український нарід мусить мати свою школу на рідній мові безвідкладно на далекі часи“. Натомість голова зборів В. П. Науменко навпаки обстоював думку про необхідність поступового та безболісного переходу, розрахованого на роки. „Таким чином, – підсумовував Леонід Тимофійович, – з українського боку виявилось розходження; два авторитетних українця, якими були Стешенко і Науменко, виявили принципіальне непогодження між собою, що дало привід російським учительським колам вважати Стешенкові слова не як програмовими, а лише як дискусійними і тим самим неостаточними“².

За таких обставин процес українізації шкіл, особливо середніх, відбувався надто повільно. З огляду на те, що Центральна Рада та Генеральний секретаріат все ще виступали лише революційною владою, домінувала думка про необхідність досягнення своїх прав у межах діючого законодавства, а відтак до певного часу доводилось погоджуватись із запропонованою М. П. Василенком схемою, яка, не зачіпаючи існуючих шкіл, наразі не забороняла

---

¹Там само. – Арк. 8.

²Там само. – Арк. 11 - 11 зв.

засновувати нові з українською викладовою мовою¹. Такий непростий був початок історії українського середнього шкільництва.

Найбільш системно і жорстко, на думку Л. Т. Білецького, українсько-російські змагання за освітню стратегію відбувалися в двох поважних інституціях – „Раді учительських делегатів” та Раді при попечителів Київської шкільної округи, після того, як цю посаду обійняв В. П. Науменко. Особливої гостроти процес набув восени 1917 р., коли під тиском обставин Тимчасовий уряд змушений був визнати владу Генерального секретаріату, нехай навіть і в обмеженому форматі. Але і за цих обставин адміністративні органи шкільної округи не хотіли підпорядковуватися владі Генерального секретаря, ігноруючи усі його розпорядження. Причину цього явища Леонід Тимофійович вбачав у особистій неприязності В. П. Науменка до І. М. Стешенка, ба навіть ворожості, та в надмірній амбітності першого, яка „доходила навіть до хоробливості”². Ситуація остаточно розв’язалася лише після скасування Генеральним секретаріатом інституту попечителів та запровадження на їх місці комісаріатів у справах Київської, Одеської та Харківської шкільних округ, що сталося в грудні 1917 року³.

Окремою темою „Моїх споминів” виступає аналіз організаційної діяльності Генерального секретаріату освіти, де Л. Т. Білецький працював у департаменті середньої школи, очолюючи відділ професійної освіти. Він виокремлює два етапи у становленні центрального освітянського відомства: перший із них тривав до офіційного визнання Тимчасовим урядом краєвих органів управління та характеризувався цілковитою хаотичністю в роботі. На другому етапі Генеральне секретарство освіти структурувалося в системний орган й почало активно розробляти документ

---

¹Передерій І. Г. Розбудова національної системи освіти в Україні за доби Центральної Ради: історичний аспект. – Полтава: Видавництво Полтавського національного технічного університету, 2009. – С. 32.

²ЦДАВО України. – Ф. 3876. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 21 зв.

³Завальнюк О. М., Телячий Ю. В. Будівництво української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917–1920). – Кам’янець-Подільський: „Абетка-НОВА”, 2001. – С. 139 – 140.

важливої ваги – проект єдиної школи¹.

Леонід Тимофійович лапідарно характеризує усіх міністрів освіти, з якими йому довелося працювати та визначає основні принципи і завдання, що декларувалися кожним в організації освітньої справи. Так, І. М. Стещенко проявив себе тим, що в достатньо непростих умовах зумів підібрати фахових та водночас ідейних співробітників. „Повна ідейна солідарність, повна дружня й товариська співпраця, повна відданість справі не за страх і за матеріальні вигоди, а за совість – це була основна риса в Міністерстві Освіти”², – констатував він. Але водночас їм усім бракувало адміністративного досвіду, вони були лише громадянами в культурній роботі.

Коротке урядування в міністерстві В. П. Затонського та Н. Я. Григорієва нічим помітним не відзначилося. Перший із них, котрий репрезентував більшовицьку модель побудови освітньої системи, до серйозних новацій так і не приступив, позаяк „почував себе непевно”, а до того ж відносини з регіонами практично перервалися. Другий після повернення Центральної Ради до Києва у відомство взагалі не навідувався і вся робота велася П. І. Холодним³.

За В. К. Прокоповича в Міністерстві освіти була зроблена спроба завести системний порядок як в організації роботи самого відомства, так і в тих напрямках, за які воно відповідало.

Врешті, діяльність М. П. Василенка на посаді Міністра освіти віддзеркалювала, з одного боку, як подвійність особистих прикмет самого Миколи Прокоповича, так і загальну політику гетьманського уряду. З точки зору Л. Т. Білецького, „основною огранкою всієї його шкільної політики” виступала „поміркованість і толерантність до росіян і російської школи”⁴. Разом з тим за нового міністра внутрішня організація освітнього відомства набула своїх завершених форм.

---

¹Даниленко В. М., Завальнюк О. М., Куриленко Г. О., Телячий Ю. В. В ім'я України. Петро Іванович Холодний (1876 – 1930 рр.). – Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2006. – С. 8.

²ЦДАВО України. – Ф. 3876. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 25.

³Там само. – Арк. 26 зв.

⁴Там само. – Арк. 30 зв.

Досить цікавим є погляд Леоніда Тимофійовича на предмет заснування українських вищих навчальних закладів. Він зупиняється не лише на позитивних сторонах цього процесу, сповна усвідомлюючи важливість цієї ланки освітньої системи для подальшого розвитку держави, а й намагається проаналізувати очевидні недоліки та певні упущення при реалізації окремих проєктів.

Природа останніх зумовлювалась як чинниками об'єктивного порядку, так і, що вельми прикро, поглиблювалась дією суб'єктивного фактору. З-поміж перших особливо проявлявся факт невисокого рівня довіри до нових вищих шкіл: „...панував який скепсис до української науки, яка виринула на арену історії української культури несподівано, стихійно, без традицій в минулому... і без благословення російської влади”¹. Щодо других, то, на думку Л. Т. Білецького, найбільше давався взнаки хуторянський спосіб організації національної вищої школи, який він ілюструє на прикладі організації історико-філологічного факультету Київського українського народного університету.

Щоправда, у даному конкретному випадку автор вбачає провину і з боку департаменту вищих шкіл Генерального секретарства освіти, керівництво якого не поспішало унормувати діяльність навчального закладу на правових засадах та підпорядкувати його цілковито власному контролю. Цим самим Леонід Тимофійович підтверджує висловлене сучасними дослідниками припущення, що статут першої національної вищої школи так і не був ухвалений². Причини цього він пояснює „українською скромністю” на початку революції та залежністю нових інститутів влади від російського Тимчасового уряду³.

Ситуація зазнає докорінних змін за міністра В. К. Прокоповича, коли досить енергійно розв'язувалося питання про заснування національного університету у Кам'янці-Подільському. Хоча довести його до логічного завершення не вдалося, оскільки настів гетьманський переворот.

---

¹Там само. – Арк. 39 зв.

²Завальнюк О. М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917 – 1921 рр.): монографія. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. – С. 77.

³ЦДАВО України. – Ф. 3876. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 39.

Окремим пластом Л. Т. Білецький виділяє справу організації Української академії наук та можливої її реорганізації у добу Директорії УНР за схемою М. С. Грушевського. При цьому робить свій недвозначний висновок: „І тут проф[есор] М. Грушевський як політик помилився, як завжди він у політичній роботі помилявся, бо, коли-би справді Наукове Товариство, як того хотів М. Грушевський, послухало ради останнього й вирішило Академію переорганізувати на запроєктованому принципі, то, по-перше, – урядово цього не встигло би зробити, бо для переорганізації треба було багато часу, а уряд Директорії через місяць мусів був уже покинути Київ і до нього більше не повернути; виїхав із Києва закордон і М. Грушевський; по-друге, большевицький уряд зрушену Академію наук зруйнував-би до щенту, як він зруйнував університети, гімназії і т[аке] и[нше] і на тому місці залишив-би якийсь сурогат, як замінив сурогатами (ІНО) університети і такими-ж сурогатами (семирічна школа) замінив гімназії та реальні школи. Тільки тому, що Академія Наук започала своє існування на основі державного закону і як найвища наукова установа на цілу Україну, тільки тому большевицький уряд неосмілився її зруйнувати, а тенденції такі були”¹.

Фрагментарно Л. Т. Білецький зупиняється і на політично-партійних аспектах тогочасної дійсності. Сфери, яка до революційних подій 1917 р. його мало цікавила, попри знайомство з такими непересічними українськими діячами, як Д. І. Дорошенко, С. Ф. Русова, П. І. Холодний, О. К. Дорошкевич та ін. Але за нових умов, на запрошення останнього, він вступає до лав соціалістів-федералістів і невдовзі входить до складу президії Київської групи партії. Тут йому вдалося пізнати усю „кухню” внутрішніх підводних рифів, на власні очі побачити „психічні пружини особистих амбіцій”, що найбільше призводили до політичних непорозумінь².

Леонід Тимофійович намагається раціонально пояснити причини, через які партія не брала участі у формуванні урядового кабінету В. О. Голубовича та чому відмовилася вести будь-які переговори на цей предмет і з представниками гетьманського

---

¹Там само. – Арк. 45.

²Там само. – Арк. 50.

уряду. Так само він досить ґрунтовно описує обставини, які зумовили появу міжпартійного об'єднання – Українського Національного Союзу, незамінну участь у його діяльності на початковому етапі А. В. Ніковського.

Не обійшов увагою Л. Т. Білецький й наступний, „активно-консолідаційний” етап діяльності Союзу, коли його очолив В. К. Винниченко. Будучи в епіцентрі подій, він досить жорстко оцінює процес вироблення спільної платформи, що так яскраво проявляє й ментальні риси українських соціалістів: „Приходилось бути свідком того, що не принципи відігравали більшу роль по шляху згоди, консолідації, а зовнішні знаки, слова, вирази словесні, ота, так звана, схоластика була так багата на те, щоби мирні люде, що ще так недавно співпрацювали в одній справі ставали в непримиримі пози, які часто густо доводили до конфліктів, що загрожували навіть розривом”¹. Втім, у цілому Л. Т. Білецький схвально характеризує діяльність Українського Національного Союзу, вважаючи, що він відіграв величезну роль в історії визвольної боротьби українського народу, залишивши за собою глибокий слід на історичній арені. Частково визнання за поважною інституцією вагомого впливу на суспільство можна пояснити безпосередньою причетністю Леоніда Тимофійовича до її становлення, про що засвідчує його записка від 9 вересня 1918 р., адресована С. Ф. Русовій: „...з огляду на те, що я виїжджаю до Кам'янка і не можу приймати участі в праці Національного Союзу, ласкаво прохаю Вас замінити мене до того часу, коли не буде обраний офіційний заступник”².

Натомість зміст гетьманського режиму був насичений цілком відмінними рисами. Щоправда, в його діяльності він виокремлює два окремішні аспекти: політико-соціальний та культурно-освітній. Щодо останнього, то Л. Т. Білецький високо оцінює його, віддаючи належне М. П. Василенкові, як політикові, котрий „одразу поставив на реальну дорогу ті культурно-освітні установи, які завсіди відіграють свого рода фортецій та пам'яток реальної його культурно-освітньої праці”³. У даному випадкові йдеться про

---

¹Там само. – Арк. 57.

²ДАХМО. – Ф. Р – 1158. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 5.

³ЦДАВО України. – Ф. 3876. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 60.

заснування Української академії наук, державних українських університетів у Києві та Кам'янці-Подільському, відкритті українських гімназій та ін.

В той же час політико-соціальний аспект характеризувався наявністю декількох стадій у своєму розвитку. Починалося усе з пошуку порозуміння з поміркованими українськими політичними колами і бажанням досягти певної консолідації. Однак через елементарне порушення прав національного парламентаризму та принциповій відмінності соціальних світоглядів цього не сталося. У свою чергу старання української опозиції віднайти порозуміння з представниками німецького командування, аби кардинально змінити українську політику шляхом залучення до влади національних чинників, також успіху не мали. Відтак третя фаза характеризується протистоянням німецької військової влади й гетьманської адміністрації, з одного боку, та Українським Національним Союзом як інституції, що об'єднала усі українські сили у центрі та в регіонах. Неможливість дійти компромісу між ними у напрямі реорганізації кабінету міністрів призвело до відкритого збройного повстання проти гетьмана, його зречення та визнання влади Директорії¹.

Друга частина споминів Л. Т. Білецького присвячена Кам'янецькій добі і безпосередньо пов'язана із становленням та діяльністю у місті державного українського університету. Аналізуючи різні аспекти з життя освітньо-наукової інституції, автор намагається дотримуватись об'єктивного погляду на процес, подаючи контрверсійні оцінки сучасників на важливі події та явища, але при цьому не уникаючи й власного трактування. Так, уже під час першого знайомства з містом, Леонід Тимофійович наражається на цілком протилежні настрої кам'янчан до факту відкриття українського університету. На запитання, як пройти до необхідного будинку, він відчув як один з мешканців не хоче принципово вимовляти неприємне йому слово, за яким для нього крився прикрий факт походу української науки і культури². Натомість тут же Л. Т. Білецький зустрів жінку, в якій потім упізнав дружину відомого в краї лікаря К. Г. Солухи, яка з великою радістю

---

¹Там само. – Арк. 59 зв.

²Там само. – Арк. 84 зв.

вказала необхідну дорогу.

Якісно відмінні оцінки до заснування у місті вищої національної школи були притаманними не тільки пересічним жителям міста, але й місцевим урядовцям різного рангу. Особливо виразно це проявилось під час святкування дня урочистого відкриття університету. Леонід Тимофійович оповідає, як голови окружного Кам'янецького суду та Кам'янецького акцизного управління, попри свій статус та відсутність офіційного запрошення, вели себе досить брутально, „голосно балакали“, „визиваюче сміялись“ і „критикували свято, його обстанову“¹. Зате цілком інше ставлення до події демонстративно позиціонував Подільський губернський староста С. Кисельов.

Власна ж оцінка автора непересічної події концентрувала і поєднувала в собі як майбутній образ самого міста, так і піднесення в регіоні ролі національної освіти. „Заснування тут Університету надавало цьому містові із середньовічним обличчям вигляду одного із численних німецьких, італійських та інших університетських міст, самостійне життя яких та рух науково-культурний піднесли їх на високий рівень своїх творчих завдань. І Кам'янець у майбутньому мені видається таким же сприятливим осідком розвитку української науки і культури“².

Достатньо відверто Л. Т. Білецький висвітлює питання, пов'язане з перебуванням у місті М. Грушевського. Власне, автор акцентує увагу на двох сюжетах: на способі Михайла Сергійовича віднайти для себе відповідне помешкання та спробі організації у Кам'янці наукового товариства. Щодо першого з них, то Л. Т. Білецького дещо здивувало рішення останнього отримати житло за допомогою військових шляхом реквізиції. На думку Леоніда Тимофійовича, це питання можна було вирішити значно простіше, адже рішенням Професорської Ради Кам'янець-Подільського державного українського університету М. С. Грушевського разом із А. Ю. Кримським та В. М. Перетцем було обрано почесними професорами навчального закладу³. А відтак достатньо було б простого звернення до ректора, а не пошуку вирішення питання за

---

¹Там само. – Арк. 95 зв.

²Там само. – Арк. 87 зв.

³Там само. – Ф. 2582. – Оп. 1. – Спр. 187. – Арк. 14, 16, 18.

допомогою сторонніх осіб, тим більш військових. Цей факт надто обурило І. І. Огієнка, який робив спеціальну доповідь на Правлінні. Можна припустити, що в даному випадкові М. С. Грушевський, як і у випадку з Українською Академією наук, залишився вірним своїм позиціям, не сприймаючи даних інституцій як продуктів гетьманських урядових зусиль. Це опосередковано підтверджується і другим промовистим фактом, пов'язаним з організацією наукового життя в краї.

На думку Михайла Сергійовича, питання оптимально слідувало б вирішити шляхом відкриття місцевої філії Наукового товариства імені Т. Шевченка. На користь цієї позиції наводився той аргумент, що наукове життя мало мати єдиний провід та наповнюватися єдиним духом. Однак на час реалізації задуму М. С. Грушевського при Кам'янець-Подільському університеті уже існувало зорганізоване наукове товариство, яке об'єднувало у двох секціях практично усю професорсько-викладацьку корпорацію навчального закладу. За таких умов пристати на точку зору М. С. Грушевського означало, щонайменше, вірогідність відірвати наукове життя від університету, створити дві конкуруючі структури, позаяк філія мала підпорядковуватися лише по вертикалі. Цим самим була б ослаблена наукова складова національного університету. Відчувши настрої присутніх на зібранні, Михайло Сергійович не наважився поставити на голосування статут філії.

Так само Л. Т. Білецький намагається зберігати об'єктивність в оцінці ректора Кам'янецького університету І. І. Огієнка. Віддаючи йому належне в справі організації навчального закладу, він не оминає й до певної міри гострих питань, пов'язаних як з окремими особистими характеристиками Івана Івановича, так і з певними аспектами діяльності, які негативно позначалися на функціонуванні інституції. Щодо першого, то, на думку Л. Т. Білецького, „вдача проф. Огієнка всю справу, яку би він не робив трактувати особисто, всю працю свою з'ясовувати не лише повинністю та обов'язком українського громадянина, а разом із тим ще й тим, що він, зі свого боку, приносить велику жертву і що всі повинні на кожному кроці це цінити та пам'ятати”¹. Л. Т.

---

¹Там само. – Ф. 3876. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 136.

Білецький наводить декілька прикладів цього порядку, що викликало неоднозначне до себе ставлення і вплинуло навіть на міжособистісні стосунки.

Іншою вадою в діяльності І. І. Огієнка Леонід Тимофійович вважав його небажання скласти з себе обов'язки ректора на час, коли йому доводилось займати відповідальні посади в урядах УНР. Це надавало підстави членам професорської корпорації заявляти, що в академічну установу вноситься політика, а для політичних опонентів ректора ідентифікувати навчальний заклад як „петлюрівське гніздо”¹.

Спогади Л. Т. Білецького дають можливість реконструювати й інші важливі проблеми із становлення Кам'янець-Подільського державного українського університету, які не відображені в достатній мірі в наявних джерелах. Зокрема, це відноситься до розуміння принципових речей організаційного започаткування навчального процесу, оскільки приписи статутних норм не завжди відповідали наявній реальності, шляхів формування професорсько-викладацького складу та контингенту слухачів.

Окрему увагу Л. Т. Білецький приділяє студентським справам. З одного боку, він чітко фіксує факти активної участі університетської молоді в повстанні Директорії, а з іншого – досить ґрунтовно описує розкладову діяльність серед студентства комуністичних агітаторів. Крім того, з поля зору Леоніда Тимофійовича не випали питання матеріального виживання колективу, а відтак й спроби налагодити функціонування бурси та столової.

Особливо цінними у цьому контексті є міркування Л. Т. Білецького про можливі варіанти використання університетської землі та організації зразкового городнього господарства. Автор не лише виокремлює наявні пропозиції принципового характеру щодо шляхів ведення справи, а й аналізує упущення об'єктивного та суб'єктивного порядку під час реалізації проекту².

Намагаючись до певної міри відсторонитися від загально-політичного процесу, Л. Т. Білецький наразі дуже виразно змальовує специфіку перебування в краї відмінних за своїм змістом

---

¹Там само. – Арк. 135 зв.

²Там само. – Арк. 124 – 124 зв.

політичних сил та їхній вплив на функціонування навчального закладу. До прикладу, вступ до Кам'янця-Подільського більшовиків навесні 1919 р. супроводжувався певною розгубленістю ватажків студентської Ради, розправою нових керівників зі своїми політичними опонентами, припиненням надходження коштів до університетської скарбниці, організацією професійної учительської спілки, влаштуванням суботників та чергових дружин з підтримання громадського порядку¹.

В той же час просування краєм галицького війська, на переконання Л. Т. Білецького, навпаки відкрило перед університетом широкі перспективи. Передусім це позначилося на кадровому забезпеченні навчального закладу. Приплив інтелігенції з Галичини якісно підсилив як професорську корпорацію, так і персональний склад студентства.

Врешті, власною специфікою вирізнялася і політика, яку проводили в краї поляки, що зайняли Кам'янець-Подільський у середині листопада 1919 р. За цієї обставини важливу роль відіграв інститут головного уповноваженого уряду УНР, функції котрого виконував І. І. Огієнко. Це було дуже важливо, бо за умов стрімкого падіння карбованця, саме завдяки оперативному реагуванню Івана Івановича на виклики життя вдавалося зменшити шкідливі наслідки кризи. В усьому іншому окупаційна влада в культурно-освітні справи особливо не втручалася².

На цьому тлі цікавою є оцінка автором особистості С. В. Петлюри, якого він відвідав разом із М. М. Хведоровим, що виконував обов'язки ректора. Візитерів цікавило розв'язання трьох комплексів питань: про недоторканість військовою владою університетських приміщень, про матеріальне забезпечення навчального закладу та про мобілізацію студентів старших курсів. Головний отаман першу і третю проблему зобов'язався вирішити сам, а щодо фінансових проблем, то направив до Міністерства освіти та фінансів. При цьому С. В. Петлюра цікавився й іншими питаннями і „взагалі кажучи, виявив до університету дуже пильне і прихильне відношення”³.

---

¹Там само. – Арк. 117.

²Там само. – Арк. 122 – 122 зв.

³Там само. – Арк. 146.

Зрозуміло, що авторське бачення й оцінки є все ж таки лише суб'єктивним поглядом сучасника на важливі культурно-освітні процеси. Крім того, не маючи під руками документальних джерел, Л. Т. Білецький в окремих сюжетах припускається й певних неточностей. Зокрема, це можна простежити на питанні габілітації В. Бірчака, яка, за інформацією автора, пройшла в один голос¹. Насправді документальні джерела засвідчують, що на засіданні історико-філологічного факультету 18 жовтня 1919 р. при розгляді цього питання таємним голосуванням (5 голосами проти 1) доктора В. Бірчака було обрано виконуючим обов'язки приват-доцента по кафедрі нової української літератури з дорученням викладати спеціальний курс². А 7 листопада 1919 р. Рада професорів Кам'янець-Подільського державного українського університету затвердила це рішення (11 голосів – за, 5 – проти, 4 – утрималося)³.

*****

„Мої спомини 1917–1926 рр.” Л. Т. Білецького публікуються вперше за рукописом, що зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (фонд 3876, опис 1, справа 3). Його виконано у восьми зшитках формату (13 x 17 см) по 15–17 сторінок в кожному. Останній зошит обривається не закінченою думкою автора. Текст не датовано, але базуючись на аналізі змісту, підставово припустити, що Л. Т. Білецький закінчив його десь у 1926 р.

Досить вірогідно, що запропонований варіант споминів становить єдину авторську редакцію. Очевидно, сам Л. Т. Білецький навряд чи мав можливість вивірити текст. На це вказує багато чинників: помилки у написанні прізвищ відомих у той час державних та культурно-освітніх діячів, граматичні та орфографічні невідповідності. Крім того, споминам передує записка: „В I, II, III, IV, V, VI зошитах є 260400 літер, рахуючи аркуш (40000 літер) по 200 кор. належить до виплати 1302 кор. (одна тисяча триста дві корони). Підрахувала С. Безручкова”.

При підготовці рукопису до друку нами були виправлені

---

¹Там само. – Арк. 132 – 132 зв.

²ДАХмО. – Ф. Р – 582. – Оп. 2. – Спр. 139. – Арк. 6.

³Там само. – Арк. 8.

очевидні помилки. Але цілковито збережено авторський стиль та властивих його часу правил правопису. Задля логічності викладу авторські скорочення розкриваються у квадратних дужках. Виняток з цього порядку становить лише написання прізвищ та ініціалів окремих осіб.

Спомини Л. Т. Білецького потребують ґрунтовних коментарів, які б уточнювали та доповнювали політичний, культурний та освітній контекст подій. Це справа майбутнього, яка потребує значної підготовки. Пропонованою публікацією ми ставимо за мету ознайомити читача ще з одним документом, який висвітлює знаковий період української історії.

Упорядник приносить щирі слова вдячності О. О. Кітлінському за допомогу в опрацюванні рукопису та підготовку його до публікації.

Віктор Адамський

МОЇ СПОМИНИ (1917–1926 рр.)

„Мої спомини” обіймають такі роки: 1) 1917–1918 рр. в Києві (боротьба з російським учительством за українську культуру і школу; боротьба Генеральн[ого] Секретаря Ів. Степенка з Вол. Науменком за „оволодіння” Київськ[ої] Шк[ільної] Округи; праця в Генеральнім Секретаріаті, а потім у Міністерстві Освіти і в бувш[ій] Шкільній Окрузі; реорганізація Харківськ[ої] і Одеськ[ої] Шкільн[ої] Округи; організація учительства у Всеукр[аїнський] Учит[ельський] Союз; Журнал „Вільна Укр[аїнська] Школа”; Всеукр[аїнський] Націон[альний] Союз).

2) 1918–1920 рр. в Кам’янці-Подільському (організація і відкриття Укр[аїнського] Державн[ого] Університ[ету] в Кам’янці; академічна і наукова праця в ньому; студентство Кам’[янець]-Под[ільського] Універс[итету]; професура; організація парт[іи] соціалістів-федер[алістів] і праця в Кам’ян[ецькому] Націон[альному] Союзі до Директорії і після; видання часопису „Життя Поділля”; переб[ування] в Кам’янці М. Грушевського; перший приход большевиків до Кам’янця; арешти професури; Кам’янець в руках Укр[аїнської] влади; Національно-Державн[ий] Союз; відступ з Галичини галицького війська; Взаємовідносини між владою і „Союзом”; видав[ання] часопису „Трудовий Шлях”; відступ Укр[аїнської] влади і приход до Кам’янця Поляків; Становище Університету і взагалі українців під польською владою: роля Головноуповноваженого укр[аїнської] влади проф[есора] Огієнка і Націон[ального] Держ[авного] Союзу; Приїзд Андрія Левицького; Варшава і умови з Поляками і позиція до неї Націон[ального] Держ[авного] Союзу; вступ до Кам’янця і на Поділля українського війська і Петлюри; похід на Київ; відступ Поляків і укр[аїнської] влади і другий вступ до Кам’янця большевиків; життя під большевиками; Кам’янець в руках укр[аїнської] влади; останній відступ з Кам’янця за Збруч).

3) 1920–1923 у Львові (праця в укр[аїнському] таємному університеті; професура і студентство; відношення до університету польської влади і праця в пивницях, в таємних закутках і під сторожею студентства; життя на еміграції й організація емігрантів: Т[овариств]о допомоги емігрантам з Великої України, ініціатива організації допомоги голодаючим на Великій Укр[аїні] і еміграції).

4) Прага 1923–1926 рр. (Культурна акція в Празі і роля в ній Громадськ[ого] Комітету, зокрема М. Шаповала; Подебр[адська] Акад[емія], Педагог[ічний] Інстит[ут], Соціолог[ічний] Інстит[ут], Матур[альні] Курси; Видавн[ичий] Фонд; Організація Укр[аїнського] Пед[агогічного] Інституту; академічне життя, праця в Інституті; Професура і Студенство; дальший розвиток Інституту).

I

Київ рр. 1917–1918.

Роспочинаю свої спомини, як спомини культурного діяча про те, що приходилось самому робити і чому бути очевидцем. Певна річ, що не претендую ні на повноту, бо такої не може бути, ні на історичну чи наукову об'єктивність; постараюсь бути лише спокійним і нотувати те, що заслуговує уваги чи заслуговуватиме майбутнього історика.

На передодні революції цілий рік і перед тим готувався до приват-доцентури на Київськ[ом] університеті св[ятого] Володимира, розробляв магістерську студію, викладав у двох гімназіях: хлоп'ячій 8-й і приватній жіночій з правами Ігнатевої. До українського руху стояв близько, хоч активної участі в ньому не брав. У приятельських відносинах був з Олександром Дорошкевичем і цілою його родиною, з Володимиром Ковалем, Степаном Гаєвським, Василем Коробцовим, особисто знав Петра Холодного, Софію Русову, Дмитра Дорошенка, В'ячеслава Прокоповича, Євгена Чекаленка, артиста Саксаганського, Мик. Зерова, Пилипа Клименка і багато инш[их]. Брав близьку участь в українськ[ом] клубі, в якому пізніше був старшиною. До революції не належав ні до одної партії; вперше став партійним лише після революції. Бував на засіданнях Філологічної Секції Наукового Т[овариств]а ім[ені] Шевченка в Києві; був членом О[бществ]а Нестора Літописця при Київськ[ом] Університеті. Але найактивнішу участь приймав у молодому товаристві, що складалось лише із молодих учених: приват-доцентів, лаборантів, асистентів та професорськ[их] стипендіятів Київськ[ого] Університету. Товариство було нелгальне й організації сталої не мало. Вступали туди лише після рекомендації двох членів і то лише після спеціального запрошення. Навить президії це товариство не мало: головуєчим був той, у чий помешканні відбувалось засідання. Складалось воно виключно із прогресивних елементів. Розвинуло свою діяльність воно особливо

інтенсивно в останній рік перед революцією. Порядок засідання був незвичайний: тема вибиралась переважно тут-же і докладчикowi приходилось викладати в більшості експромтом. Серед старшин і поважніших були членами: Микола Василенко, теперішній академик Укр[аїнської] Акад[емії] наук, проф[есор] Яснопольський з дружиною, проф[есор] Василь Зеньківський. З українців, крім Василенка, були Клименко Пилип, пізніше проф[есор] Кам'ян[ецького] Універс[итету], Петро Рупін, теперішн[ий] історик укр[аїнської] драми і я, автор споминів; більше не пригадаю. До українців толерантність була повна; пригадую визначена була тема: українськ[ий] вопрос в Росії і докладчиком визначили збори тоді ще молодого історика (професорського стипендіята) Пилипа Клименка. Пригадую, з якою увагою слухали доклад Клименка.

Мушу ще пригадати цікавий епізод, як Микола Василенко на одне із засідань р[оку] 1916 привів Петра Струве, який тоді в Києві захищав докторську дисертацію. Гість робив доклад про останні події в Петербурзі і ставив діагноз на майбутнє, але відомий політик і економіст у своїх діагнозах близької революції ще не передбачав.

Пригадую ще одне засідання, яке відбувалося в мене на Крещатицькiм проулкові, ч[исло] 3, 27 лютого 1917 р[оку]. І ось на це засідання, яке тільки ще мало розпочатися, вбігає відомий математик Шмідт з телеграмою в руках про Переворот у Петербурзі і Ставці. Пам'ятаю як тоді у всіх загорілись очі, почались жваві розмови, загадування у майбутнє. Шмідт побіг навіть на Думську Площу, де збирались купки людей, щоби зібрати більше інформації і послухати, які ще звістки викликає розмови. В цей вечір, крім того, нелегальне наше товариство виділило з себе при Київськiм університеті „Історично-Літературне Т[овариство]во“, яке продовжує своє існування й до сього часу, як товариство українське.

*****

Перші дні революції як в учительських, так і в молодих наукових колах були цілком загадкові, – що буде далі? Але поки революційне життя йшло в таких рамках, в українськiм Клубі на Волод[имирській] ул[иці] життя культурне підносилося. Під проводом Ів. Степенка було зорганізоване „Українське

Т[оварист]во Шкільної Освіти”, яке в першій мірі мало відтягнути членів від „Педагогического О[бществ]а”, що існувало під проводом Володимира Науменка, а, по-друге, мало на меті організацію українських шкіл у Києві та переведення для учителів курсів українознавства. Але найактивніше діяльність усього вчительства виявлялася в організації „Русского учительського Союзу Київськ[ого] Учебн[ого] Окр[уга]”. Перша учительська організація склалася із делегатів від кожної школи і утворила т[ак] зв[аний] „Совет Делегатів от педагогических советов средних и низших учебных заведений города Киева”. Ця організація була тимчасовою й мала на меті 1) зорганізувати все вчительство і стати цієї організації центром, 2) впливати на шкільну політику та нового Попечителя Київськ[ої] Шкільн[ої] Округи і 3) перевести всеокультурні організації як філію Всеросійського учительського Союзу. В цій організації брали участь не лише учителі з новою російською орієнтацією, але й учителі, що виразно стояли на українській позиції; а такими були Лещенко Андр. Іванович, Сімашкевич, Дорошкевич Олекс., Дога, і ще дехто. Комерційні школи тоді не підлягали шкільній окрузі і таких діячів українських, як Стешенко Іван, Петро Холодний, В’ячеслав Прокопович, Софія Русова в цій організації не було.

До президії попали на голову Архимович, директор приватних технічних курсів Пермінова, Луначарська, учителька жіночих гімназій і відома в російських колах діячка по жіночому питанні, дружина рідного брата теперішнього наркомосвіти Луначарського А., тепер комуніста, а тоді був лише член с[оціал]-д[емократичної] російської партії, Родніков, відомий педагог і знавець дитячої літератури, Кивліцький Євген, давній українець, член старої громади української; на секретаря попав я. На перших порах в цій організації українського питання не виникало. Влада перейшла до Тимчасового уряду на чолі з кн[язем] Львовим; Міністром освіти був проф[есор] Мануйлов, який зараз же попечителя Київської Округи звільнив з посади і на його місце з технічних мотивів призначив Миколу Василенка, бувш[ого] члена к[онституційно]-дем[ократичної] партії. Пам’ятаю дуже одне знаменне засідання, здається з ряду четверте, коли на нашій загальній зборі прийшов новий Попечитель Округи Микола Прокопович Василенко. Зібрання привітало його дружніми оплесками, як нового революційного попечителя; останній, М. Василенко, зголосившись

до слова, привітав зібрання і виголосив свою програму діяльності і тактику. Записував цю промову я і записав досить добре; коли цей протокол де-небудь заховався, то це добре, бо ця промова на фоні цілого культурного руху на Україні безперечно є історичною. Не пригадаю її в цілому, але що до українського питання, то новий Попечитель проголосив новий курс шкільної політики приблизно такий: оскільки він як попечитель здійснює свою владу на Україні і серед українського народу, то буде додержуватись принципу: школа мусить виконувати свої функції на мові того народу, серед якого вона є чинна. Але він свідомий, що дати українську школу тепер для населення майже не можливо. Шкільна політика буде переводитись поступово, почавши лише зі шкіл першого ступня, себто початкових, і то лише там, де цього побажає населення і де буде готовий контингент учительства. Що до вищих початкових шкіл і середніх, то поки що з його ініціативи змін не буде жадних. Хиба би в тому разі, коли би цілий педагогічний персонал і батьки зголосилися перевести навчання на українську викладову мову, то він би підтримав перед Міністерством освіти просьбу населення і учителів школу переорганізувати. Українські школи і то лише з волі і бажання населення могли-би відкриватися лише нові і то в тім разі, коли-би їх згодилось фінансувати самоврядування, чи батьки, чи певні жертводавці; прийняття їх на державний кошт могло-би бути лише у виїмковому порядку, коли-би були в міністерства свобідні суми.

Промова нового Попечителя більшістю учительства була зустрінута із задоволенням. Все залишалось так, як було. А учительська організація могла спокійно працювати лише по скрипленні своїх позицій в напрямі: 1) тіснішого контакту зі школами безпосередне, 2) вироблення статуту і переведення професійної організації учительства у всеросійському масштабі і 3) пороблення заходів перед Попечителем, щоби він дозволив ближче стати до його уряду йому-ж у допомозі, а фактично щоби мати вплив на напрям освітньої праці по цілій окрузі, 4) переведення організації по з'їздові учительства зі всієї округи.

II

Поки переводились ці заходи учительства революційна хвиля ширилася, а за нею ширилася на Україні й українська стихія. Йшла повна переорганізація в центрі і на місцях. В Києві поволі

організовувалась українська автономна влада, Генеральний Секретаріят зі своїм революційним парламентом Центральною Радою; відбувалися всеукраїнські національні з'їзди, які вимагали від свого распорядчого і представницького органу більшої рішучості; а на місцях переводилися нові вибори до міських і заміських самоврядувань, куди, особливо до останніх, були обрані лише свідомі українці. Заворушилося і українське вчительство. Дало привід до цього Товариство Шкільної Освіти у Києві. Воно поспробувало на 5 квітня 1917 р. скликати український з'їзд. За кілька днів перед з'їздом було засідання Союзу учительських делегатів. Я підняв питання про те, щоби були вислані представники від президії з привітанням. Пропозиція не встріла заперечення і була ухвалена одногосно. Але повстало питання, якого змісту привітання мусів-би представник виголосити; після довгих дебатів більшістю голосів була ухвалена пропозиція Голови Президії Архимовича, щоби представник заявив, що він радо вітає з'їзд українських учителів, і бажає бачити їх як інтегральну частину вже зорганізованого вчительства Київської Шкільної Округи як філії Всеросійського учительськ[ого] Союзу. Таке привітання згодився виголосити Євген Кивліцький і в день з'їзду виголосив; але воно не зробило на українське вчительство жадного вражіння, бо перед цим останнім стояли інші інтереси, інші ідеї, які пізніше й переводило в життя.

Перший з'їзд українського вчительства був численний і піднесений. Головою з'їзду був обраний проф[есор] Політехніки Ганицький; відбувався він в салі Педагогічного музею; але доклади читалися і в аудиторіях Університету; так, напр[иклад], реферат про українську мову проф[есор] Огієнко при численних зборах виголосив в Університеті.

Цей перший український учительський з'їзд наочно показав, що провінціальне вчительство національно було здорове і сповнене було щирої педагогічної праці на українській мові і в масі цим самим заперечувало слова Попечителя, що буцім-то вчительство для української школи було не готове. Такі висліди з цього першого з'їзду дуже підбадьорило Товариство Шкільної Освіти і Генерального Секретаря Освіти Ів. Стешенка до дальшої праці. На з'їзді була звернена особлива увага на два основних моменти: на повну відсутність української школи і на таку ж відсутність організації українського вчительства у всеукраїнським

масштабі. Відчувалась велика потреба розбити позицію російського міністерства Освіти і його Попечителя Київськ[ої] Окр[уги] й добитися признання, що українська школа мусить бути нижча, вища початкова, середня і вища; для цього треба засновувати українські школи скрізь по всій Україні, а насамперед у Києві; далі для здійснення такої мети потрібно як найбільше українського вчителства здібного, як найшвидче стати до науки в школі на українській мові і в цих цілях потрібно на літні вакації урядити курси по всіх губерніяльних і повітових містах з українознавства на українській мові, які-б підготували перші кадри учительства, яке би з майбутнього шкільного року приступило до праці в українській школі і для цього були визначені досвідчені лектори зі всіх найголовніщих галузів, особливо з історії письменства, історії мови, географії, з методик і т[аке] и[нше]. Нарешті зорганізувався ініціативний комітет по виробленні статуту Всеукраїнської учительськ[ої] Спілки.

Для зразку вже серед року 1916–17, власне у квітні місяці, відкрилася перша українська гімназія ім[ені] Т. Шевченка, яка містилася в будинку жіночої гімназії Жекуліної. Директором цієї школи Товариство Шк[ільної] Ок[руги] визначило Волод. Хведор. Дурдуківського і учителів: Петра Холодного, Олекс. Астряба, Шульг.-Ішук, В. Прокоповича, С. Русову, Шарко, Кравчук, Л. Чекаленка, Олекс. Дорошкевича, а пізніше мене. Педагогічну працю в цій першій українській гімназії згадую як щось найсвітліше у своїм житті. Пригадую той ентузіазм, з яким учительство ставилось до своїх обов'язків; пригадую директора Володимира Хведоровича, який увесь свій вільний час віддавав дітям серед їх розваг; бувало дуже часто приходилось чути його гарний тенор серед дитячих голосів у залі, де на перервах відбувались гаївки та інші розваги; не раз і все на той час учительство виходило з учительської із веселим смішком губилося серед дітей у веселому колі української гаївки. І вся гімназія злилася в голоснім співі одного суцільного хору, однієї великої родини. Але та педагогічна праця могла бути такою лише під проводом такого ентузіаста директора, яким був Волод. Дурдуківський. А з осені 1917 р[оку] була відчинена друга українська гімназія вже 8 клясова ім[ені] М. Костомарова під проводом директора Козленка і цілої низки нових учителів: О.

Дорошкевича, П. Зайцева, Голоскевича, Сімашкевича, Лещенка і багат[о] инш[их].

За цими школами у Києві потягнулися бажання і заяви, щоби відкривати середні школи на провінції.

Паралельно із цією шкільною працею відбувалась праця по виробленні статуту для всеукр[аїнської] учит[ельської] Спілки і підготовча праця до всеукраїнського учительського з'їзду.

Вироблення статуту було доручено мені. Після кількох засідань організаційного комітету, в якому приймали участь А. Лещенко, О. Дорошкевич, учитель Біланівський і С. Русова, проект статуту було схвалено і призначено на осінь 1917 р[оку] скликати 1-й Всеукраїнський з'їзд учительства. Поруч із цією організ[аційною] роботою йшла вже чисто педагогічна праця. Відчувалась величезна потреба в теоретичному проводі учительства. Ініціатива засновання педагогічного журналу належала Дорошкевичу Олекс. і мені. Отримавши разом і по одній спеціальності освіти в Київському університеті р[оку] 1913, доповнивши також разом свої студії на педагогічних курсах р[оку] 1914 при Київській Шкільній Окрузі, близько стоячи один до одного і працюючи в Київських гімназіях, нарешті проводячи довгі розмови на педагогічні теми, Дорошкевич і я ще до революції задумали разом опрацювати і видавати підручники й різні шкільні „пособія” та педагогічні теоретичні курси, бо відчували в такій літературі великий брак, а особливо опрацьованих на найновіших педагогічних засадах. Цю потребу ми відчували особливо після з'їзду педагогічного з цілої шкільної округи р[оку] 1914, а потім після всеросійського Педагог[ічного] з'їзду в Москві р[оку] 1916. Отже, ми ще до революції леліяли мрію видавати педагогічний орган, хоч би з рідної мови й письменства та історії. Після революції ця мрія наша стала ще ближчою до здійснення і літом р[оку] 1917 ми з О. Дорошкевичем особливо вхопились за цю думку і всіма силами намагалися її здійснити. Для скоршого здійснення нашої мрії поспріяли нам і обставини; річ у тому, що С. Русова, С. Черкасенко і Ю. Сірий ще давніше заклали спілку „Рідна школа” і видавали популярну літературу на педагогічні теми. І в цілком випадковій розмові, коли вони довідалися, що ми шукаємо всіх можливостей розпочати педагогічний журнал, радо предложили нам вступати з ними в контакт чи до спілки і спільними силами підняти це велике діло на ноги. Ми радо пішли на цю пропозицію, склали відповідну умову.

Добилися у Т[оварист]ва Шкільн[ої] Осв[іти] невелику субсидію на це видання і спільно почали видавати „Вільну Українську Школу“, яка потім стала органом „Всеукраїнської учительської спілки“. На чолі цього журналу стояв редакційний комітет, до якого входили Дорошкевич, С. Русова, Сірий, Черкасенко і я. Почав виходити з осені 1917–18 шкільного року. Це був перший цілком самостійний український педагогічний орган, що став на сторожі нової української школи та інтересів українського вчительства. Відповідальним редактором цього органу був О. Дорошкевич. Найбільше завдання Редакційного комітету і редактора було притягнути до журналу найкращі педагогічні сили зі всіх галузів шкільного навчання і педагогіки. Редакційний комітет особливо радо привітав Олекс. Музиченка, відомого педагога-практика і теоретика, який вступив до співробітництва в журналі.

Оскільки пригадую на серпень місяць 1917 р[оку] був призначений 1-й всеукраїнський учительський з'їзд делегатів від місцевих, повітових і губерніяльних учительських спілок. Ми готовились до цього з'їзду як до всеукраїнського свята і як до іспиту національно-культурного. День організації всього вчительства на Україні в одну могутню національну спілку завдання дуже тяжке і відповідальне. На цю справу, пам'ятаю, ми всі в Києві дивилися і як на діло незвичайної національно-державної ваги. Всі ми були свідомі того, що вчительство це не та темна незорганізована маса, яким було селянство в перші часи революції і не та все-ж таки лише фізична сила, в яку ще треба було вливати духовий зміст, яким було козацтво на початках революційної хвилі, і на таку працю серед козацтва треба було багато років упертої і невпинної праці. Українське вчительство, розкидане по школах усюди України, це були ті найкращі зерна національно-соціальної свідомості, які при хистові й допомозі зовні могли би купчити, організувати й усвідомлювати селянство в бажаному для цілої політики й культури напрямі; а це могло статися лише тоді, коли воно буде зорганізоване, сповнене одного національного духа й однієї творчої волі. Отже сподіваний учительський з'їзд то була величезної ваги справа. Крім того, як це побачимо далі, на цей з'їзд ми дивилися як на величезну демонстрацію національних сил перед чужинецькими культурними елементами на Україні, особливо перед вороже настроєним російським вчительством та російським міністерством освіти, яке було поінформоване в тім

напрямі, що на Україні українських культурних сил учительських не має. Таким чином задемонструвати протинне і дати українській владі перед Тимчасовим російським урядом найповажніший аргумент в обороні своїх національно-культурних прав, для нас, організаторів, це було може найбільше завдання. В інтересах цих завдань було пороблено все що до найкращого приняття учительства і найповажнішого обставлення самого з'їзду. З цією метою учительство було приміщено у вільних ще мурах Кадетського корпусу і поставлено в добрі умови перебування; з цією метою для переведення самого з'їзду були заангажовані найкращі салі Комерційного Інституту. З'їзд переводився у двох напрямках: в напрямі теоретичної організації педагогічної і культурно-просвітницької думки і в напрямі організації всеукраїнської учительської професійної спілки.

Наблизився день відкриття, були випущені друковані бюлетені з привітальними й інформаційними та програмовими статтями; такі бюлетені випускалися кожного дня на протязі всього з'їзду, в яких містилися ще ліпші реферати, промови у витягах, порядок денний і постанови з'їзду.

Перший день з'їзду дав несподівані наслідки: прибули делегати зі всієї України. На голову з'їзду був обраний молодий професор Київської Політехніки Іван Адріанович Фещенко-Чопівський – відомий дослідник підземних багатств України і політичний діяч (тепер він проф[есор] Краківської Гірничої Академії). Інші члени президії вже були обрані з осередка приїзжих. З'їзд дав незвичайно великі наслідки: у всього учительства з найдальших закутків України світилася одна думка – культурно-просвітня праця для свого народу на рідній мові; виявлявся один дух – підтримки своєї української влади на всіх теренах її організаційної праці; це останнє особливо відчулося в тій ентузіастичній зустрічі Генерального Секретаря освіти Івана Стешенка, Голови Генерального Секретаріату Володимира Винниченка, Генерального Секретаря військових справ С. Петлюри і Голови Центральної Ради М. Грушевського.

Стешенко у своїй блискучій по зовнішній формі промові зазначив те велике завдання учительства в його просвітній роботі серед свого народу і закликав учительство до толеранції у відносинах з російським демократичним учительством. Цей заклик я особливо підкреслюю, бо ніщо з його промови у мене не

залишилося так виразно в пам'яті як ця остання думка; закликав до боротьби за національну школу, але лише в межах культурних. Особливий ентузіазм викликала поява на естраді невеликої і скромної постаті у військовій блузі Симона Петлюри; промова його в моїй пам'яті не залишила жадного сліду; запис привітання М. Грушевського і зустріч його з'їздом – це був великий національний триумф: переважна більшість учительства М. Грушевського ніколи не бачила; коли-ж чула про нього, то або як про історика України-Руси, або як провідника теперішньої української політики, або, нарешті, як голову Укр[аїнської] Центр[альної] Ради. На початок з'їзду М. Грушевський не міг прибути; лише як з'їзд вже кінчався рознеслася вістка, що прибули представники української влади на чолі з М. Грушевським. А коли появилася у трибуни невисока поважна постать із довшою вже сивоватою бородою, то оплесків і ентузіазму, здавалось, було стільки, що думалося їм кінця не буде. Голова Центральної Ради говорив коротко. Взагалі не промовець од природи М. Грушевський виповнював зовнішні непривабливості своєї промови внутрішнім змістом про ролі учительства не лише в школі, але й серед селянства, де його повинен бути культурно-просвітній провід. Мозок нації, українське вчительство, мусить віддати увесь свій хист на духове сформування найосновнішої частини цієї нації, на її селянство. Після промови М. Грушевського, яка була зустрита з боку вчительства повною апробатою, на трибуну виступив Володимир Чехівський, висока постать якого у білому з селянського полотна вбранні учительству вже була добре відома завдяки його частим і незвичайно красномовним виступам на з'їзді (взагалі Володимир Чехівський на тлі українського державного будівництва в роки 1917–1920 і далі є показна постать, з якою зв'язується дуже багато споминів, думок і переживань на теми найрізноманітнішого змісту). Тут промовець, використовуючи хвилину, почав тихим баритоном при гробовій мовчанці повнісінької салі підносити ту велику роллю, яка випала на долю М. Грушевського як провідника цілого національно-соціального і державного руху на Україні. Роль Голови Центральної Ради в теперішню хвилину подібна до ролі Мойсея, що вів свій нарід із єгипетських кайданів по пустельних просторах до землі обітованної. М. Грушевський як Мойсей є свідомий того труду і тої відповідальності, яка на нього впала і тих величезних наслідків для України, коли її нарід буде усвідомлений, що цей

божий край є його власна господа, в якій лише він господар зі своєї власної волі... Врочисті і настроєво виголошені слова промовця запалювали вчительство, припадали до самісінького його серця і зафіксували там великий образ і свого проводиря; під впливом проникливих слів Чехівського душі їх розкривалися, думки виблискували обіцянкою віддати все своє життя, всі свої сили на допомогу своєму провідникові; доказом цих стремлень усього вчительства була та одностайна овація після промови Чехівського, яку виявило воно на адресу М. Грушевського, і те щире бажання протягнути під проводом Володимира Чехівського збори і висловити безпосереднє свої обіцянки в присутності такого великого гостя. І справді думки були висловлені прості, але глибоко проймаючі душу своєю відданістю для української ідеї. І коли наприкінці зборів лунав заповіт Шевченка як хвиля на тисячу ладів і голосів, то дзвінких як срібло, то ніжних як найглибші тони скрипки, то гучні і могутні як голос бурі, а все журливі і глибоко сумні, – то було на душі радісно за сьогоднішню хвилю і трівожно за те невідоме майбуття, коли революційні хвилі ще не вклялися в свої береги, а буденна шкільна праця кликала кожного вчителя до дому. Туди, в глибину провінції, в саму гущу темної і малосвідомої народної маси, яку треба було підняти на ту ступінь, де розквітчається свідомість і глибоке почуття національної жертви. Тяжке минуле, велика сучасність в далечині від периферії і трівожне майбуття, коли воно таке ще далеке і не відоме у своїх наслідках.

З такими сповненими великих національних ідей і трівожних думок учительство роз'їхалось, підбите з'їздом до праці чисто педагогічної, культурно-просвітньої і організаційної, залишивши після себе Центральне Бюро Всеукр[аїнської] Учительської спілки в складі С. Ф. Русової, О. Дорошкевича, Біланівського, мене і [...] * і президію з'їзду по зведенні до системи всіх постанов з'їзду, які пізніше на сторінках Вільної Української школи були опубліковані. Через де-який час Центральне Бюро уконструювалося в той спосіб, що на голову була обрана С. Русова, на писаря – мене, і Бюро розпочало свою працю по дальшій організації учительства.

---

*Пропуск в тексті

III

Поки в такий спосіб організовувалось українське учительство й перевіряло свої ряди, російське провадило свою окрему роботу в тім напрямі, щоби зміцнювати свої позиції й вести організацію, щоби не випускати зі свого впливу і українські учительські сили. Вже в словах Попечителя Шкільної Округи Миколи Василенка, хоч і як поміркованих, російське учительство відчуло якусь далеку загрозу і було на сторожі. Особливо воно побачило українські „посягательства на русскую школу” на загальних зборах „Педагогического Общества”, які під головуванням Волод. Науменка відбувалися в Соловцевському театрі. Взуражила їх промова Івана Стешенка. Вирішувалось питання про становище школи в сучасну хвилю; і виступ Стешенка із закликом зрозуміти політично-національне становище на Україні, що український нарід мусить мати свою школу на рідній мові безвідкладно на далекі часи. Голова зборів В. Науменко стояв на позиції М. Василенка, так би сказати офіційного курсу про поступовий і безболісний перехід, розрахований на далекі роки; таким чином з українського боку виявилось розходження; два авторитетних українця, якими були Стешенко і Науменко, виявили принципіальне непогодження між собою, що дало привід російським учительським колам вважати Стешенкові слова не як програмовими, а лише як дискусійними і тим самим неостаточними; навпаки помірковані думки Голови Т[оварист]ва для них були авторитетнішими, але із цими думками можна ще сперечатися, і справді в особі такого молоденького учителя, як Кутепов збори почули найправіщі московські вибрики на адресу української мови як „волонюка”, видуманого Грушевським на німецькі гроші; малороси такої мови не приймуть і виступлять проти неї, тим більше що ніякої України не було, не має, й бути не може, а є лише „Юг Росії”, а в крайнем случає Малоросія, яка визнає лише російську мову, бо вона є мовою культури, науки, літератури і т[ак] д[алі] й т[ак] д[алі]. Ця промова остільки взбудоражила збори, що треба було багато зусиль, щоби успокоїти дві протилежні сторони (українську і російську) зборів. А промова Кутепова спричинилася до рішучого виступу Андрія Лещенка. Другі подібні збори, правда вже не від імені Т[оварист]ва, а просто з метою з’ясувати таку дуже дражливу проблему, як взаємовідносини між російським і українським учительством,

відбувалися в салі восьмої гімназії. Але замість можливого порозуміння виявилось ще даліше розходження і непримиренність; спричинилась до цього промова молодого вчителя 8-ої гімназії Сергія Грушевського, далекого родича М. Грушевського. Вже зі студенських часів цей молодик відзначився правими чорносотенськими переконаннями і належав до чорносотенської студенської громади т[ак] зв[аних] „академістів“, лідером яких був відомий студент Голубев, убитий під час війни на фронті, а ідейним батьком „академістів“ був В. В. Шульгин, редактор „Кіевлянина“. На заклик Івана Степенка, який і на цих зборах закликав усіх учителів-демократів зрозуміти, що вони працюють на Україні, серед українського народу і чесно взятись до праці, підготовившись до неї, як то вимагають педагогічні умови і національні та політичні стремління народу, цей юнак відповів, що російська культура пішла вперед остільки від культури української і російська мова так вже розвинулась у порівнянні з „малоруським язиком“ Шевченка, що він не може знижуватись до відсталого мови „простонародія“ і закінчив свою промову словами, що „предпочитает остаться в русском дворце нежели прозябать в крестьянской избушке“. Промову чорносотенця С. Грушевського із великою прихильністю зустріло все російське учительство аж до найлівіших соціалістичних лав і цим виявило повну солідарність між собою і один фронт від найправіших аж до найлівіших кіл всього російського вчителства. Не виявляло бажання навіть федерування чи бути хоч автономною меншістю; навпаки, в їх уяві національною меншістю було українське вчителство. Після таких настроїв і апетитів росіян українське вчителство усвідомило собі, з ким має до діла і якими засобами має йти до того, щоби захистити свої національні потреби й стремління утворити українські школи. І як вже було говорено, приходилось із тактичних причин тимчасово погодитися на слова М. Василенка про заснування лише нових шкіл, до старих вже існуючих не торкатись. Отже з цих причин була в першу чергу утворена перша українська гімназія ім[ені] Шевченка, вона не мала ні свого помешкання, ні інших педагогічних засобів (кабінетів, бібліотеки і т[ак] д[алі]), а була принята в прийми у вечірні години до чужої і то приватної школи, бо держава була неприступною фортецею. Перед Товариством Шкільної Освіти повставало питання як бути далі, і з огляду на те, що Центральна Рада і Генеральний Секретаріят ще були лише

революційною владою непризначеною Тимчасовим урядом, а в Києві і на Україні діяли лише органи влади Тимчасового уряду, політичні чинники трималися ще такої тактики, щоби поменше дратувати різними виступами, а добиватися своїх прав лише в межах закону діючого. І друга українська гімназія ім[ені] Кирила і Мефодія утворилася в такий спосіб: оголошено було по всіх школах і в пресі, що відкривається нова гімназія зі всіма клясами до восьмої включно і хто бажає вчитися українською викладовою мовою, хай переходить до цієї школи; в наслідок приблизно такого змісту повідомлень за який небудь місяць-два у всіх клясах, за виключенням останньої, в якій була менша кількість учнів (до двадцяти) був повний комплект учеників (40–30 душ). В такий чисто легальний і добровільний спосіб у Києві було вже дві школи з українською викладовою мовою без відповідних умов і в чужих помешканнях. Такий тернистий був початок історії українського середнього шкільництва в столиці України в Києві. Тяжка була справа і з іншими школами в Києві. Коли в провінції, в повітах творцем українських народніх шкіл були земські самоврядування, то по містах справа була далеко тяжчою. На перешкоді завсіди стояли міські самоврядування, які були в руках або росіян, або зросійщених жидів; і ці чинники підтримували лише владу Тимчасового уряду, який і не думав переводити школу на українську викладову мову. В Києві було з цим ще гірш. На чолі мійської думи стояв російський соц[іаліст]-революц[іонер] Рябцов. Знав я його добре, ще з 1906–07 р[оків], коли приходилось разом користати з середньошкільної науки в підготовці до матури екстерном. Жив він з матірр'ю на Подолі, і я в нього бував чи приватно, чи в матуральних справах. Весною р[оку] 1907 я здобував матуру в Київській 2-й гімназії, а п[ан] Рябцов десь на півночі, мало не в Фінляндії. Зустрілись ми вже студентами Київського університету, я – історично-філологічного, а майбутній голова – правничого. Політичних стиків між нами не було жадних, а лише персональні або чисто академічні. Р[оку] 1907 з причин листопадових студентських завирюх, внаслідок яких М. Залізняк і М. Корчинський і інш[і] попали під політичний суд, а потім перший втік за кордон до Галичини, а останній попав на заслання й потім до Петербурськ[ого] Університету, я був звільнений на рік з університету і повернувся лише восени р[оку] 1908, а Рябцов спокійно і безтурботно студіював право, а після скінчення став

адвокатським канціпієнтом і помішником „присяжного повереного” й нарешті як с[оціаліст]-р[еволюціонер] попав у Голови Київської Думи. Отже, перебуваючи весь час на Україні, здобуваючи освіту в одному із українських університетів майбутній голова виявив повну байдужість до українського питання і не поцікавився ним навіть як голова думи української столиці. Українська шкільна справа посувалася лише через безнастанні виступи українських гласних у думі і впертій праці українців у шкільнім відділі. Особливо справа пішла ліпше, коли на чоло шкільного відділу міської думи був запрошений із Москви Степан Сірополко. Але його прихильна для українського шкільництва праця конкретно виявилася тоді, коли представник Т[оварист]ва Шкільної Освіти Андрій Лещенко ввійшов із завідуючим відділом у ближчий контакт. Андрій Лещенко, цей незвичайний працівник на українській культурній ниві (я про нього докладніше скажу далі), настирливий і впертий у своїх досягненнях, він зорганізував українські учительські сили міста Києва і Київського повіту, виділив секцію учителів нижчих шкіл і з ними розпочав справу оволодіння київськими нижчими школами початковими і вищими початковими. Підпертий однодушно вчительством Андрій Іванович розпочав організований похід на шкільний відділ міської думи, в наслідок чого добився, що до шкільної ради при відділі були прийняті представники Т[оварист]ва Шкільної Освіти; цими представниками остаточно був Андрій Лещенко і я, за більше представників вже не пам'ятаю. Внаслідок сприятливої роботи Степана Сірополка та нашої участі в місті Києві було перетворено чи вповні, чи частково перетворено багато початкових і вищих початкових шкіл і була цілком зукраїнізована учительська семінарія, що мала свій будинок й обладнання на Лук'янівці недалеко від церкви св[ятого] Федора. Це значно підбадьорювало вчительство, було доказом, що при впертій праці, не дивлячись ні на які недружелюбні виступи з боку росіян можна було добиватися позитивних наслідків; але якою ціною? – впертим і настирливим домаганням. На Україні в українській столиці для українських шкіл кожний крок, кожду школу приходилось брати з бою, як якусь неприступну фортецію в оточенні ворожих виступів російського вчительства, ворожої преси, яка кожний крок, часом і нещасливий, обливала поміями, намагалася скомпромітувати і знеохотити де кого зі слабодухих українців до праці і до дальшої

толерантної з боку українців боротьби серед ворожих і навіть не толерантних культурних обставин. Особливо з цього боку вдалася в знаки т[ак] зв[ана] демократична преса „Кіевская мысль” і інш[і], де такі землячки, як Всеволод Чаговець та Олександр Яблонівський не жалували виразів, наклепів та різних інсинуацій, щоби заплямити український рух; а зі слабодухих українців Леонід Пахаревський, відомий український письменник, помістив в „Кіевской мысли” цілий фейлетон, в якому висловлював обурення, що українці намагаються мати свою школу, своїх учителів і хочуть вести культурну працю самостійно. Давній українець на знак протеста навіть залишився надалі вчителювати в російській школі; але все це окремі й поодинокі вияви, та й то пізніше я довідався від одного компетентного українського діяча, бувшого співробітника Пахаревського по школі, що цей останній дуже жалкував про свій необміркований крок і пізніше став щиро до української праці. Не дивлячись на таке каміння, яке кидали чужі і навіть свої тим, хто провадив українську культурну працю, ця остання поширювалась і захоплювала все нові й нові терени, втягала все нових і нових людей. Коли Київська філія всеросійського учительськ[ого] Союзу ще провадила працю, то Педагогічне Т[овариств]о під проводом Науменка майже завмерло, а Совет учительських делегатів було тим тереном, де росіяне з українцями змагалися в найрішучіший спосіб з приводу поважних справ і найдрібніших. З президії, відмовившись від секретарства, я вийшов на самім початку праці, залишившись лише звичайним членом. Таким чином це була та єдина трибуна, де українці з росіянами близько стикались і, розбираючи різні справи між собою, полемізували; отже, лише тут, в цій організації, варилась та суспільна міжнаціональна російсько-українська просвітня праця чи властиво в цій горячці вироблялася та плятформа, по якій обидві сторони могли-би порозумітися; яка була ця плятформа про це буде трохи далі.

Київська філія всеросійського вчительського союзу пробувала навіть скликати окружний з'їзд учительства без різниці національної, з метою найти спільну мету і дорогу до її здійснення; але зустрілися з дуже важкими і непоборними труднощами. З'їзд свій Київська філія призначила на весну р[оку] 1917; делегати з'їхалися, серед яких через замовчування з боку філії союзу основних питань, було багато українців, які їдучі на з'їзд мали на увазі й порозумітися у компетентних учительських колах про

роботу цього союзу і про його напрям. Головним докладчиком, серед інших, був виставлений Володимир Павлович Науменко, який, як відомий педагог і українець, у своїй особі об'єднав-би дві сторони учительства, російську й українську. Реферат Науменка (не пам'ятаю теми) був вислуханий із великим інтересом і викликав жваві дискусії. Велика частина приїзжих, встигнувши вже поінформуватись про цю філію Союзу і про ролі в ній В. Науменка, особливо нарікала на невиразну національну політику докладчика, яка була дуже далека від реального життя і від місцевих вимог. Автор видно не знає як стоїть справа на місцях серед тих спілок, які їх делегували більше для інформації, а не для конкретної праці. Багато спілок через непоінформованість висилали делегатів на цей з'їзд і приймали участь у майбутнім всеукраїнським з'їзді, а де-які делегати просто заявили, що їх послали довідатися про напрям роботи з'їзду, і коли ця робота буде неприхильною, то в ній вони не будуть приймати участь, а представники від Черкаської Повітової спілки заявили, що вони з'їзд просто покидають, бо робота його є не толерантна до української ідеї і до змагань української цілої політики. З цього видно, що з'їзд російських учителів був нещасливий, бо надії організаторів його несправдилися. Після цього, а особливо після всеукраїнського учительського з'їзду та після заснування Всеукраїнської учительської Спілки до Київської філії Всеросійського Союзу належали лише ті дуже нечисленні учительські організації, які виявили суто російські тенденції і були ворожі українській шкільній політиці. Це ще більше визначило їх опозиційний настрій, який перенісся до єдиної, як я вже сказав, міжнародної трибуни Союзу учительських делегатів, який виконував функції лише чисто педагогічних, шкільних завдань, як напр[иклад] роз'яснював численні непорозуміння, які в окремих педагогічних школах повставали на національному ґрунті між окремими учителями, між учительством і директором, між учительством і учнями. Отже з цих чисто міркувань з боку українців відчувалася потреба невиходити з цієї організації, бо присутність їх багато допомагала доцільному вирішенні цих суто специфічних питань, крім ще різних шкільних та инш[их].

Друге місце, де стикалися українські й російські учителі, це в Раді, яка зорганізувалася при Попечителі Київської Округи. Коли Миколу Василенка Міністр Освіти Мануйлов забрав до себе у

Петербург як Товариша Міністра Освіти, то на місце Василенка після його-ж представлення Попечителем був призначений Волод. Науменко. З огляду на те, що це вже була осінь, розпочався шкільний рік, українська проблема через визнання Тимчасовим Урядом Генерального Секретаріату і Центральної Ради як владу автономної України в складі лише п'яти губерній, остільки вже поглибилась в легалізації найнеобхідніших потреб, а шкільні потреби були першою національною необхідності, як того вимагало вже признання хоч і куцої автономії України, що й Попечитель і навіть російське вчительство милостиво не перечило, щоби в цій Раді була заступлена й українська школа. Тоді серед представників до цієї ради від українців були знов таки Андрій Лещенко, я і ще хтось третій від народніх учителів: оскільки пам'ятаю представництво було від Т[оварист]ва Шкільної Освіти і від Центр[ального] Бюро Всеукр[аїнської] Учит[ельської] Сп[ілки]. І коли Рада Попечителя розпочала свою діяльність, то після того ні одного призначення не відбувалося без повної згоди на це якоїсь національної сторони вчительства. Треба віддати справедливість, В. Науменко дуже терпеливо і з уступками прислухався до голоса українців. Завдяки цьому вдалося українському вчительству мати вплив на шкільну політику далеко за межами міста Києва: призначалися українські вчителі на посади, перевірялись питання що до призначення директорів гімназій та завідуючих вищими початковими та іншими школами. Таким чином, хоч Рада Попечителя й була ареною міжнаціональних стиків між росіянами й українцями, але праця там проводилась у спокійній діловій атмосфері під проводом такого культурного педагога, яким був Волод. Науменко.

Але хід політичних подій розвивався у такому швидкому темпі, що українські державні чинники ледве поспівали прибирати їх у певні державно-правові форми. Досить того, що вся влада перейшла до укр[аїнського] Генерального Секретаріату і Центральної Ради, сталося й куце визнання цієї влади Тимчасовим Урядом. Під вимогою обставин почались переговори з Тимчасовим Урядом про поширення української влади й на інші терени України; жовтневий большевицький переворот у Петербурзі, на Україні 3-й Універсал про українську самостійність; все це розвивалось як у калейдоскопі, а на Україні в освітній справі керували всі ті ж попечителі шкільних округ, що не підлягав

Генеральному Секретареві й уявляли з себе цілком самостійні адміністративні органи; очевидячки все це була повна ненормальність. Секретаріят Освіти все це відчував і робив усі заходи, щоби цю ненормальність зліквідувати. Але всі ці заходи розбивались, особливо в Києві (на Харків і Одесу поки що такі заходи були відкладені), через уперте небажання підлягти українській владі Волод. Науменка. Скільки не робив кроки заступник Генерального Секретаря Освіти Петро Холодний, щоби порозумітись і налагодити нормальну субординацію між Секретаріатом Освіти і Попечителем, все це не давало жадних наслідків. Володимир Науменко цілком ігнорував українську владу, особливо владу Генерального Секретаря Освіти Івана Стешенка; відчувалось, що причиною цьому всему була особиста неприязнь В. Науменка до Ів. Стешенка, особиста ворожість, яка дуже згубно відбивалась на авторитеті української влади; така ігнорація Попечителя Генерального Секретаріату Освіти ще шкідливіше відбивалася на периферію, на директорів середніх шкіл і на все російське учительство загалом. Отже необхідно було ліквідувати згубну цю ненормальність як найскоріше, але на перешкоді стояв той же В. Науменко. Пам'ятаю як це турбувало нас усіх, що ближче стояли до Генерального Секретаря Івана Стешенка, який через толерантність своєї натури не хотів вживати насильства і бажав розв'язати цю справу шляхом порозуміння, але всі мирні заходи, як уже говорилося, П. Холодного не давали жадних наслідків. В такому стані справа тягнулася від початку шкільного року, приблизно вересень, жовтень р[оку] 1917. Нарешті справа в небажаному дусі перейшла у ворожу пресу в ряди російського вчительства; почалися знов інсинуації, протести, наклепи; все це висипалось на відому вже нам арену міжнаціональних змагань, перейшла на обміркуванням Совіту учительських делегатів. І от пригадую два незвичайно типових засідання російсько-українських змагань. Перше десь наприкінці жовтня, здається в реальній школі (Михайловська Площа). Відкривається засідання інформаціями про нечуване насильство над законним Попечителем Округи та ще й над ким, над відомим українським діячем Володимиром Науменком, хочать його скинути й посадити якогось шовініста, що руйнував би „русскую” школу і взагалі освіту; ми, учителі (значить російські учителі), мусимо проти цього протестувати і твердо як один стати на захист

авторитету Попечителя. Після цих інформацій і заклику до вчительства, виступив ще хтось приблизно з такими-ж думками, а потім виступив такий „демократ” учитель Кадетськ[ого] Корп[усу] Селінов, який у брутальний спосіб напав на Генеральний Секретаріат Освіти з лайкою на адресу Генерального Секретаря Івана Стешенка, на так зв[аних] безусих і безбородих юнаків, які не розуміють, що таке влада, припалися до неї й гадають, що особистим произволом можуть збудувати і т[ак] д[алі] в тому самому дусі. Як не протестували українці, голова зборів, оскільки пригадує учитель 1-ої гімназії Батуєв, не робив жадних заходів до спинення промовця і лише тоді, коли де хто став покидати зібрання, він попросив промовця триматися певних рамок. Після Селінова виступив О. Дорошкевич з рішучим протестом проти подібних інсинуацій на законну владу Української Держави і зокрема на Генерального Секретаря освіти і закликав до елементарного зрозуміння того чи й престиж влади понижується – чи найвищої по освіті на Україні влади Генерального Секретаря Освіти чи Попечителя лише Київської округи безумовно підлеглого владі першого? Промовець доказував вусатим і бородатим як Селінов і інші, хоч сам мав лише маленькі вуси, елементарні істини про те, що молодший урядовець мусить підлягати старшому, що коли Попечитель так розуміє делікатну освітню справу і працює для неї, а не лише для своїх власних амбіцій, то мусить добровільно уступити перед найвищим своїм начальством, а не давати привид щоби так зв[ані] „безвусі й безбороді” доказували йому, вже старшій людині, усім відомі елементи субординації. Після Дорошкевича виступив учитель вже чорносотенного напрямку і почав у тих самих тонах, що й Селінов нападати на українську владу, на Ів. Стешенка, на українську школу, науку і т[ак] д[алі]. Почувши цей букет від найлівішого аж до найправішого толку інсинуацій, я не стерпів і теж попросив слова і у своїй промові почав історично на основі прикладів, як ще до революції демократичне учительство боролось за високі педагогічні принципи, що школа і учитель є слуга дітей і культури й мусить навчання провадити рідною матерньою мовою, що завши протестували проти чорносотенців, коли вони доношували на демократів, учителів нашої народности, коли ті захищали ці великі принципи толеранції національної думки, ідеї рідної школи. Всім нам ясно, говорив я, що більших ворогів як демократи і

чорносотенці, вільнолюбні соціалісти і бюрократи з „Союза русского народа“ в усій старій і бувшій Росії не було і більших приятелів як демократи народники різних національностей теж не було. Ще недавно так ненависний вам наш український Генеральний Секретарь Іван Стешенко на всеукраїнському учительському з'їзді всіх нас закликав до найбільшої толеранції, до близької вам по духу російської демократії і до боротьби лише в культурних межах. Ми, українці, пам'ятаємо і дореволюційні часи і ту іділію між вами, демократами, і нами, українцями, і пам'ятаємо лозунги свого Генерального Секретаря Івана Стешенка і наслідуюмо ці лозунги; а чи пам'ятаєте ви, учителі, і так звані „демократи“, свої старі скрижалі, ідеї яких ваші старші провідники проповідували, чи ви ці скрижалі розбили як непотрібну стару рухлядь? (до недемократичного учительства я і не звертаюся, бо вважаю навіть зайвим тратити даремне слова), чи пам'ятаєте ви ті правди, в які ми й тепер хотіли вірити, хоч наш учитель М. Драгоманів не раз у своїх творах попереджав нас, щоби ми не дуже вірили у „великоруську демократію“, але ми хотіли вірити, хотіли бачити у вас своїх товаришів по праці кожний із нас для свого народу. Що ж я бачив після революції? У Соловцевському театрі, у салі восьмої гімназії, в інших зібраннях на одну і ту саму безконечну тему про нас колишніх співробітників на одній соціяльній ниві і що я бачу нині? Колишні між собою вороги демократи і чорносотенці мало не обіймаються і аж захлинуються, щоби разом побороти нас своїх колишніх подорожників і зіпхнути у прирву. Сталася дивна метаморфоза з вами учителі-демократи! Хтось щось зрадив, хтось із нас з вами учителі-демократи зрадник; чи ми зрадили, чи ви? Але-ж ми лише продовжуємо те діло, яке толерували і ви. Наші батьки разом же проповідували різні політичні свободи, політичну федерацію, і ... рідну школу, чуєте? Рідну Школу! Ми й тепер залишаємось цим лозунгам вірні і тепер так же боремось за ці самі лозунги як наші і ваші ідейні батьки боролися ще до революції і ці лозунги передали нам з вами. І ви ці лозунги зрадили у найбрутальніший спосіб і пішли в купі з чорносотенцями і стали їх приятелями, підперасте їх ідеї: не було, не має й не буде української школи, культури, ні самої України. Хиба добродій Селінов і добродій В[...] не висловлюють одні й ті самі думки і навіть в однакових виразах та ще й з піною в роті? А хто-ж вони? Т[ак] зв[аний] „демократ“ Селінов і з Союзу русск[ого]

народу В[...]. Ось таких метаморфоз ми стали свідками. Ви ж кидаєте українській владі насильство... але розміркуйте добре, як може міркувати істий демократ, навіть з погляду признання навіть тієї автономії, яку Україна вже має, хто кому повинен підлягати? – Генеральний Секретарь Освіти усієї автономної України областному Попечителю Шкільної Округи чи навпаки? Аж смішно робиться, коли приходиться такі елементарні речі та ще й доказувати. Стидно вам, коли ви цих елементів не знаєте; але, на мою думку, ви їх свідомо не хочете знати, так як не хочете знати української мови, не хочете знати, що ви на автономній Україні, не хочете знати її автономної влади і т[ак] д[алі] й т[ак] д[алі]. Але коли ви не хочете підлягати, то до цього вас примусить історична необхідність та влада суверенного українського народу. На мої слова відповідала учителька соціал-демократка Луначарська, вже мною згадувана. Чогось стала звертатися до мене персонально, як я міг так до них учителів-демократів так неприхильно поставитися, я, що так ще недавно був їх приятелем, не раз з ними сидів за одним столом, за одним спільним педагогічним і громадським ділом – недавній член президії, якого вони вибирали, недавній співробітник по виробленні інструкції для праці їхньої організації, недавній співпрацівник по виробленню кращих педагогічних принципів і т[ак] д[алі], і т[ак] д[алі], – а тепер став до них у найгострішу опозицію. Ми з українцями, говорила вона, хотіли-би працювати спільно, але-ж українці не хочуть признатись, що вони роблять помилки у національній справі; не можна на перше місце висувати лише національну політику; є принципи, які є вищі за принципи національні і т[ак] д[алі], приписні істини із соціал-демократичної програми. Засідання доходило до кінця, бо вже було пізно, а між присутніми на зборах двома лагерьми порозуміння не було і не могло бути, бо ми, як з'ясовував такий інтелігентний і коректний українець Сімашкевич, говорили на різних мовах, які до одного знаменника привести було дуже тяжко. Хоч як він закликав російське учительство зрозуміти нас українців, зрозуміти наші істотні стремління, наші національні завдання в шкільній справі, його м'який тон промови, щирі бажання доказати нашу правоту не переконав їх ні в чім, бо вони все це розуміли, більше того – їм ставало ясно, що вони стають як-би лишніми на Україні, якимись п'ятим колесом у цілому революційно-державному поході на Україні, що може бути час,

коли вони будуть і зовсім уже непотрібні в тій кількості, в якій вони були, і це все їх дратувало, що з ними вже не рахуються; шкільна політика йде якимось поза ними, робиться іншими людьми; і ось щоби примусити з собою рахуватися вони мутили воду, осуджували, протестували, плямували, і т[ак] д[алі], таке було вражіння у тих, що дивилися на це все з боку. Особливо ця тенденція була ясна після слідуєчих зборів, коли на захист української шкільної політики виступила Софія Русова і коли її промова зустрічалась то іронічно, то саркастично, то з якимись глузливими протестуючими вигуками, так що Павло Зайцев мусів рішуче запротестувати проти такого поводження, яке стали виявляти різні маловідповідальні ворожі елементи; вони навіть не цікавились доказами, аргументами, – вони наперед вже застосовувались вороже, бо вони хотіли їсти і боялися бути позбавленими того чи іншого учительського місця і через те їм важно було затримати Попечителя як можна довше. На них навіть не вплинула заява Зайцева, що вони поводяться з такою всіма поважною особою, як Софія Русова, яка заслуговує пошани і з їх сторони, бо перед ними виступає людина, що боролася за всіх нас спільне діло, боролася і терпіла від російських тюрем; і те, що ми сьогодні можемо вільно говорити, обмірковувати, проводити найкращі педагогічні гасла в школі, ми в великій долі завдячуємо і С. Русовій, бо в цих досягненнях є велика доля й її праці. Отже не ідеї і педагогічні досягнення в школі на Україні їх цікавили, а щось інше, що в більшості з чистою педагогікою не мало нічого спільного. Побачивши це – учителі українці тоді рішили на цих зібраннях не бувати і в їх праці не приймати жодної участі, а проводити свою роботу на свій власний страх цілком самостійно, з егоїстичними стремліннями російських учителів зовсім не рахуючись.

Після того по докладу Генерального Секретаря Освіти Генеральний Секретаріат України видав указ про скасування Попечителів Шкільних Округ і про утворення на їх місце Комісаріату у справах Київської, Одеської і Харківської Шкільних Округ, який мав перебрати від попечителів усю їх владу; і комісаріат кожної з трьох округ складався з чотирьох українських Комісарів, з яких вибирався голова Комісаріату і заступник, і до них ще додавалося по одному комісарові від національних меншостей, а всіх не більше трьох – від поляків, жидів і росіян; і на

Київську Шкільну Округу були відкомандіровані Лещенко Андрій (голова), я (заступник), Пастернак Пилип і Шило Іван; від жидів був Кантор, від Поляків – Кульчицький і від росіян – Макко – теперішній маляр української студії в Празі.

І цей Комісаріят у справах Київської Шкільної Округи на чолі з Петром Холодним (заступником Генерального Секретаря Освіти) і з наказом у руках з'явився до Попечителя В. Науменка і перебрав усю справу в свої руки. Лише в такий спосіб Володимир Науменко здав свої позиції. Правда, в цій справі була ще делегація від союзу російського вчителства у голови Генерального Секретаріату Володимира Винниченка, але Голова Секретаріату прийняв їх дуже холодно, лише вислухав і заявив, що до цих справ він не втручається, бо є Секретар Освіти, до якого і треба звертатися. Апеляції в Парляменті, оскільки пам'ятаю, в цій справі не було. Як бачимо ні один крок в українській культурній справі та шкільній політиці легко не давався; кожна справу треба було завойовувати; бо робили перешкоди не лише чужі елементи, але й свої українці. Опір В. Науменка я з'ясовував, з одного боку, персональними ворожими відносинами з Ів. Стешенком, причини яких мені мало відомі, і амбітністю, яка доходила навіть до хоробливості.

IV. Генеральний Секретаріат Освіти

Генеральний Секретаріат Освіти в початках своєї організаційної праці містився в помешканні Української Центральної Ради (Педагогічний Музей) і займав на першому поверсі властиво коридор, що охоплював головну салю засідань, ліве, коли стати з вулиці лицем до музею, крило. Обіймав собою кілька, здається чотири, бюркових столів і кілька звичайних. За одним бюрком сидів Генеральний Секретар Іван Стешенко, за іншими його перші помішники, проф[есор] Теоктист Сушицький, С. Русова, Григорій Кисіль, здається Голоскевич і ще щось двоє урядовців. На зверху виглядало, що це не був орган найвищої на Україні влади, а яесь інформаційне бюро, куди хтось, між іншим, заходить за справками, подавав якісь заяви, прохання. Інформації, які подавалися, заяви й прохання приймалися, а чи давався цьому всьому якийсь хід і чи задовольнялися потреби тих, що сюди стукалися зі своїми жаданнями, болями, турботами, то на зверху виходило, що трудно було сказати щось певного. Вражіння було таке, що ті, що сиділи за бюрками адміністративної праці не мали

жадної, завдань організаційних у всеукраїнському масштабі не виявляли, а властиво переводили ту бідуючу працю, яка ходом революційних подій набігала і то була зв'язана чи з потребами Центральної Ради та її окремих членів, чи з потребами населення, яке зверталось до Центральної Ради і між іншим забігало і до Секретаріату Освіти в культурних справах. В більшості то були справи представників самоврядувань, членів Центр[альної] Ради, яких у цих справах турбували, учителів-українців, які ідейно були зв'язані з національним рухом і т[ак] д[алі], бо школи, офіційні представники шкільної адміністрації мали свої вищі шкільні органи - Попечителя, Помішника й Інспекторів Шкільної Округи, які стежили за тим, аби хтось із їм підлеглих часом не помилився і не попав до небажаного для них і якогось навіть комічного для них після своїх претензій Генерального Секретаріату. І від Кисіля чи Голоскевича, які заступали інтереси середніх шкіл на Україні, не раз мені приходилось чути, що вони не мають надмірної серйозної праці, не дається їм поважних організаційних завдань та і фактично вони не мають на хід шкільної освіти жадного впливу, бо вся шкільна політика йде повз них до Шкільних Округ, а там безпосереднє до російського Міністерства Освіти в Петербурзі. І був час, коли вони хотіли навіть кидати доручену їм працю і йти на звичайні учительські посади. Єдина організація, крім вищезгаданих випадкових, яка тісно була зв'язана із Генеральним Секретаріатом освіти і працювала з ним у повному контакті, це Т[овариство] Шкільної Освіти та учительські курси з українознавства, які переводилися по всій Україні і які запрошували через Генеральний Секретаріат та Т[овариство] Шкільної Освіти лекторські сили, інформувалися про підручники, програми, грошові засоби на організацію курсів. Такий був перший етап адміністративно-організаційної праці Генерального Секретаріату Освіти. Дальший етап був той, коли Тимчасовий Уряд визнав автономію України, правда в обмеженій територіальній часті, але для губерній признаних автономними й підпорядкованими українській владі, вже природньо вишпливала адміністративна субординація і до Міністерства російського треба було звертатися вже через відповідні зверхні органи української влади. Тоді то піднявся авторитет й українського секретаріату освіти, тоді то всі інші школи, крім тих, що підлягали безпосереднє Окрузі зверталися до Генерального Секретаріату. Так компетенція

влади розширювалася, праці набіралось більше і вимагалася повна реорганізація попередніх адміністративних органів Секретаріату і розширення потому вже Міністерства Освіти. Генеральний Секретаріат було розділено на чотири департаменти: 1) департамент загальних справ, на директора якого було запрошено Павла Зайцева. 2) Департамент загальноосвітніх і професійних шкіл з відділами а) шкіл високих, б) шкіл середніх і в) шкіл народніх; на директора цього департаменту був запрошений проф[есор] Т. Супицький, який керував і відділом високих шкіл, на керівників відділу середніх шкіл були запрошені О. Дорошкевич (що відав школами загально-освітніми) і я (що відав професійними школами); керівником відділу народніх шкіл якимось само собою став Андрій Лещенко, який фактично був комісаром шкіл усієї Київської губернії. 3) Департамент позашкільної і дошкільної освіти, на керівника якого була запрошена С. Русова; 4) департамент мистецтва з відділами: а) охорони пам'яток старовини, керовником якого був проф[есор] Олександр Грушевський; б) театральний на чолі зі Старицькою, в) музичний на чолі з Кошицем. На Товариша Генерального Секретаря був запрошений Петро Іванович Холодний. Це були ті перші кадри вже організованого Секретаріату Освіти. В кожному департаменті вже були урядовці, друкарі. Тоді-ж була організована й комісія на чолі з Петром Холодним, яка мала розпочати дуже важливу справу розроблення проекту єдиної школи, до якої входили всі спеціалісти міста Києва з окремих шкільних предметів по розробленні плянів, програмів і т[ак] д[алі]; але першим ядром цієї Комісії були: Петро Холодний, Олександр Музиченко, Олександровський, О. Астряб, Біланівський, Марковський, О. Дорошкевич, А. Лещенко, Дога, Сіماشкевич, Щербина і я.

Коли Генеральний Секретаріат розрісся вже на таку скелю, то й помешкання для нього було відведене далеко краще, а власне три просторих кімнати на тому ж поверсі Педагогічного Музею. З поширенням влади на велику кількість шкіл і території розгорталися й турботи, а разом із ними й неприємности. З одного боку, величезні успіхи літніх учительських курсів з українознавства, що заманіфестували стремління учителів підготувитись до української школи, а також всеукраїнський учительський з'їзд, про який я вже писав як про величезну маніфестацію українського вчителства й стремління його до

всеукраїнської професійної організації – це все та велика і коштовна підпора Генерального Секретаріату освіти в його адміністративно-організаційній праці; – з другого боку, опір російського ворожого учительства, яке зуміло використати персональні відносини Волод. Науменка як Попечителя Шкільної Округи до Генер[ального] Секретаря Ів. Стешенка, і цим самим затримало шкільну українську справу на кілька місяців, аж поки Шкільна округа не була зліквідована і не перейшла в руки комісаріату. Це ті квітки й будяччя, що стелилося на шляху Генерального секретаріату в його культурній роботі. А ця робота стала вже налагоджуватися. Особливо вона стала ширитися тоді, коли Київська Округа перейшла до адміністративного відання Комісаріату. Тоді цілий партер помешкання бувшої першої гімназії, поруч з помешканням бувш[ої] Шкільної округи перейшли до Секретаріату Освіти. Комісаріат у справах Шкільн[ої] Округи передав до Генерального Секретаря кабінет бувш[ого] Попечителя, а сам помістився через стіну поруч і зносини Комісаріату з Генеральним Секретарем стали цілком нормально й усі распорядження останнього виконувалися точно. Але нормальній праці перешкоджали ріжні непорозуміння, які повставали в школах на місцях. Як заступнику Голови Комісаріату мені приходилось бути слідчим у багатьох справах і конфліктах, які виникали, з одного боку, між учительством і директором на національному ґрунті, коли цей останній робив спротив українським елементам робити заходи про українізацію школи, коли для цього були всі інші умови сприятливі: такі випадки були в Умані й инш[их] містах (зараз уже не пригадаю з пам'яті); далі повставали великі непорозуміння між директором приватної гімназії (він же був і власник її) і педагогічною радою, яка повела боротьбу проти експлуатації учительства, проти спекулятивних замірів директора, який, щоби мати більше укладів не рахувався ні з якими педагогічними основами (гімназія Жука в Києві на Подолі). В таких випадках Комісаріат і Генеральний Секретаріат ставав завсіди на боці колективу і в інтересах школи не спинявся навіть перед закриттям гімназії, щоби зараз же на її місці відчиняти гімназію або товариства учителів з цілком новим директором, або гімназія українізувалася, коли цьому сприяли всі інші умови, як напр[иклад] більша половина учителів українців, певний контингент бажаючих батьків і т[ак] д[алі]. В такий спосіб

очинялося дуже багато шкіл, перетворюючись зі старих у повищезазначений спосіб, або відчинялися нові цілком українські школи, особливо гімназії. Але часто бувало так, що російська педагогічна рада гімназії з директором на чолі на знак протеста не визнає ні Комісаріяту по справам шкільної округи, ні навіть Генерального Секретаря. Стають новими самостійниками самі по собі. Більше того, Перша Київська гімназія на чолі з директором Стороженком перестали підлягати Комісаріятові по справах К[иївської] Шк[ільної] Окр[уги]. Це-ж український співробітник Кієвськ[ої] Старіни і т[ак] д[алі], і от в знак солідарности з В. Науменком захотів бути цілковитим самостійником. Тоді Комісаріят, викликаючи до себе, перестерігав, що зачне кредити, не спиниться перед звільненням директора. А коли не помогли ці погрози, то врешті решт ця гімназія таки була скасована, а натомість була відтворена українська гімназія ім[ені] М. Костомарова. А учительська компанія на чолі з директором Стороженком і таким галицьким москвофілом, як Юліян Яворський були частково росташовані, частково звільнені з посад. Таких випадків було кілька. Діючі заходи були завши позитивною пересторогою для інших гімназій. Наприкл[ад], з 6 Київською гімназією непорозуміння були вже менші.

В кінці 1917 року на Україну насувалися хмари. Як вже говорилось, в Петербурзі стався большевицький переворот, який розігнав установчі збори і взяв владу у свої руки. В зв'язку з цим російські і жидівські большевики з України утворили в Харкові большевицький уряд, який з московським військом розпочав на Україну і на Київ наступ. Наближення большевиків до Києва в грудні 1917 р[оку] відбилося на цілому політичному напрямі. Коли увесь цей час українська влада трималася ще рамок автономічних з нахилом федеративним, то в зв'язку з большевицьким наступом 4-м універсалом оголосило повну самостійність Української республіки з Центральною радою і Кабінетом Міністрів на чолі. Цим актом Генеральний Секретаріят замінився Кабінетом Міністрів, Генеральний Секретар Освіти Ів. Стещенко став першим Українським Міністром Освіти. Але через непогодження з головним напрямом політики укр[аїнських] соціал-революціонерів, яких у Центр[альній] Раді була більшість, і які скеровували свою державну політику у бік соціалістичний, думаючи тим спинити большевиків і розпочати з ними переговори,

кабінет В. Винниченка подав до демісії, а на чолі став кабінет с[оціаліста]-р[еволюціонера] В. Голубовича. Разом із цим подався до демісії і Міністр Освіти Іван Стешенко. Так Генеральний Секретарь Освіти і перший Міністр перервав свою керівничу діяльність у Міністерстві Освіти. На цьому місці ще рано робити підсумок його роботі, бо даліше з нею ми ще зустрінемось, але слід відзначити роллю Івана Стешенка як лише найвищого керівника в міністерстві. Позитивних рис у його діяльності було дуже багато: перша риса була та, що Іван Стешенко умів підбирати собі добрих співробітників. Не хочу хвалитися, як його найближчий співробітник, але скажу за інших. Такого ідейного підбору співробітників, яким був перший склад за Івана Стешенка Міністерство Освіти за інших міністрів ще не мало; хиба ще за В'ячеслава Прокоповича, але тоді діяв уповні склад співробітників перший. Повна ідейна солідарність, повна дружня й товариська співпраця, повна відданість справі не за страх і за матеріальні вигоди, а за совість – це була основна риса в Міністерстві Освіти. Далі ці співробітники не лише були адміністраторами міністерства, вони були громадянами в культурній роботі; вони йшли в саму гущу нападів зі сторони найріжнomanітніших кол російського і українського суспільства, виступали серед найчисленніших громад, зібрань, з'їздів і т[ак] д[алі], захищаючи напрям політики і Ів. Стешенка й цілої шкільної політики, не боячись нападів, наклепів і навіть інсинуацій. З аргументами в руках всі співробітники Міністерства розбивали неправдиві наговори і розсіювали їх на широкому форумі перед самим суспільством. Через це саме, ніхто не говорив і не писав нігде в пресі, що Міністерство ховалося перед громадянством, робило роботу закуткову, ставило громадянство перед фактом і т[ак] д[алі]. Отже кожен співробітник був і щиро відданий своїй справі і своєму першому міністру. Але треба і правду сказати. Іван Стешенко не був адміністратор, так би мовити, бюрократом в ліпшому розумінні цього слова. Справ, питань, повідомлень у нього було дуже багато; коли йшов на засідання Генерального Секретаріату, не мав з собою навіть записної книжечки; коли й робив нотатки, то випадкові, багато справ просто забував. Але любив до кожної справи самої найдрібнішої прикладати своїй рук, кожного прохача приймав сам, навіть того, якому сам не міг нічого допомогти; внаслідок цього накопичувались на його столі папери, ріжні прохання, заяви і

лежали тижнями, бо з багатьма з них не знав, що робити, як їх пустити в рух; дуже часто директор департаменту Павло Зайцев сам добірався до стола Генерального Секретаря в його відсутності і знаходив папери, про які нагадувалось прохачами уже по кілька разів. Тих паперів не можна було знайти, щоби передати їх до відповідних департаментів, відділів і т[ак] д[алі], і вони так залежувались на кілька тижнів і гальмували хід справи. Це не була вина Івана Стешенка як людини, але була вина як адміністратора. Не дивлячись на це, ми його всі любили, шанували і захищали там, де цього було треба. Багато гірких, але щирих слів правди вислуховував Іван Стешенко від цього правдивого, найкращого і найталановитішого співробітника і адміністратора Андрія Лещенка і ми не раз боялися, що між ними дійде до особистих стиків і непорозумінь, але інтелігентна душа Івана Стешенка особисто ніколи не брала там, де справа вимагала діла і правдивого найліпшого його вирішення. Це міністр був чистої ідеї, якій служив з повною відданістю.

В новому кабінеті до Міністерства Освіти прийшов с[оціаліст]-р[еволюціонер] Никифор Григорійв – народній учитель, який в часи революції визначився як талановитий організатор війська на національно-культурнім ґрунті і як член Центральної Ради. Але Українська влада на чолі з Центральною Радою мусіла з Київа виступити й до Київа вступили большевики на чолі з росіянином Муравйовим і большевицьким так зв[аним] „Народним Комісаріатом” чи „Наркомом”. Не буду описувати тих жахливих днів, в яких перебував Київ, коли большевицькі війська його завойовували. Думаю, що Київ ніколи не переживав таких страшних часів, як за цієї большевицької руйни, хиба за часів татарських, чи часів Андрія так зв[аного] „Боголюбського”, що спалив і зруйнував його дощенту, щось подібне було й в ті дев’ять днів, коли большевицьке військо руйнувало і палило Київ. Большевицька влада протрималася в Київі щось коло 3-х тижнів. Вся праця в Міністерстві Освіти спинилася. Т[ак] зв[аний] Народній Комісар освіти Затонський, не почувачи себе твердо, не робив жадних змін у міністерстві та в інших адміністративних органах. Ми приходили до уряду свого, але нічого не робили, бо провадити дальшу працю було тяжко, бо з провінцією зносин не було жадних, а розробляти якійсь нові ділянки було неможливо. Та й до того Петро Холодний, товариш Міністра Освіти, переховувався, хоч

Затонський переказував, що Петрові Івановичеві не загрозувала жодна небезпека, але ми цього неодважувались передавати, більше вірячи в народне прислів'я, що „береженого і Бог береже”.

А в ніч на 4 лютого до Київa вступили німці, а за ними Центральна Рада і Кабінет Міністрів. Невідомо з яких причин, але новий Міністр Освіти Н. Григорієв до уряду в Міністерстві не приходив і Міністра заступав Петро Холодний, продовжуючи властиво ж, що було розпочато ще за Івана Стешенка.

Через де-який час у наслідок переговорів з нашими політичними партіями, до Кабінету Голубовича вступило де-кілька міністрів і від партії соц[іал]-дем[ократів], і один із них, власне В'ячеслав Прокопович, обняв Міністерство Освіти. В'ячеслава Констянтиновича, як учителя гімназії „Групи Родителей” я знав ще студентом та інструктором одного ученика тієї гімназії. Мав зносини з В. Прокоповичем лише на ґрунті чисто інструкторських інтересів; вже тоді я звернув увагу, особливо після інформацій ученика тієї гімназії, на певне відношення до В. К. його учеників. По-перше, виявлялось особливе відношення до його предмету – історії, як одного з найцікавішого предмету в гімназії; по-друге, до самої особи В. К., яка не просто учила дітей, а виховувала їх історично-суспільні погляди; пізніше я довідався, що В. Прокопович після з'їзду учительського в Москві і доповіді був звільнений з учительської посади після 3-го пункту (себто без пояснення причини) без права учительовати в школах Мініст[ерства] Освіти. Через кілька років, вже під час війни я здивався з В. К. у Комерційній школі „О[бщест]ва Преподавателей” в Києві, де я став викладати мову й літературу. Це була одна із двох Комерційних шкіл у Києві, в якій жеврів український дух: директором школи був П. Холодний, серед учителів її були: С. Русова, Д. Дорошенко, В. Прокопович, Л. Пахаревський. Тут я ще більше переконався в тім, хто такий був В. Прокопович як учитель, особливо, коли я відвідав кілька його позашкільних лекцій про Київ та його історію. Проваджена з кіноматографічними висвітленнями найвидатніших діячів Київських і найкращих пам'яток старовини, з прекрасними поясненнями історичних моментів. Лекція В. К. робила на дітей незвичайно глибоке вражіння. Як учитель він був сповнений якоїсь вищої правди у відношеннях до дітей, у ставленні до своєї діяльності. Отже цей прекрасний педагог прийшов до керма Міністра Освіти. Перше нас

вразило його візитації до нас, своїх помішників, по міністерству освіти; друге – заведення порядку в прийомах вищих урядовців по Міністерству Освіти і в прийомах публіки. Вперше публіка була розсортована по характеру прохань – до Міністра, до Товариша Міністра, до директорів департаментів і т[ак] д[алі]. Отже ми відчули з першого дня, що в Міністерстві заводиться якась зовнішня система і порядок. Аналогічна енергія і бажання виявились наповнити працю і внутрішнім змістом. Першим ділом появилися В. Прокоповича статті в Новій Раді на теми шкільної політики. Далі при Міністрі Освіти утворилася з вищих урядовців Міністерства Рада, чи Колегія під головуванням Міністра, яка перевіряла діяльність кожного, хто завідував департаментом або відділом. Переводилося це в такий спосіб. На чергове засідання Колегії призначався детальний доклад по одному з департаментів або відділів, коли цей відділ переводив самостійну працю; доклад мусів обіймати три частини: 1) що вже зроблено, 2) що робиться і 3) яка в майбутньому робота передбачається; ця конкретна праця супроводилася загальним вступом, в якому конкретно визначалися основні засади, на яких уся діяльність будувалася. Після такого докладу відбувалися дискусії, які розбирали і перевіряли діяльність докладчика; після дискусій давались остаточні пояснення докладчика і відбувалось голосовання що до ухвали і прийняття докладу, а з ним і всієї діяльності докладчика. Бували засідання й дуже гострі, й неприємні наслідками. Пам'ятаю одне таке засідання, коли розбирався доклад проф[есора] О. Грушевського, який завідував відділом охорони пам'яток старовини. Доклад остільки був бідний фактичними даними і наслідками діяльності, що докладчик у відповідь почув гострий осуд своєї діяльності чи властиво бездіяльності майже від усіх членів Колегії, в наслідок такої критики голосовання дало негативний вислід і заяву докладчика про вихід з Міністерства Освіти; от тоді на керівника цим відділом був запрошений покійний Вадим Модзалевський, який через деякий час розгорнув велику працю. На жаль, така контрольна Колегія не довго проіснувала й переводила свою корисну працю. Гетьманський переворот, новий міністр освіти і новий напрям політики. Другий цікавий момент зі шкільної політики міністерства, це реорганізація Шкільних округ Харківської й Одеської; до Харькова з цією метою був командирований Павло Зайцев, а до Одеси – я.

До Одеси їздив я приблизно в марті місяці р[оку] 1918. До моєї командіровки приєднався ще представник від польського міністерства д[обродій] Кульчицький, щоби в Одеській окрузі налагодити польське представництво; пізніше приїхав і Кантор – представник від жидів. У мене персонально було три завдання: 1) зліквідувати попечительство округи, 2) налагодити зносини з українською учительською спілкою й визначити з поміж місцевого учительства кандидатів на роллю комісарів, Голови Комісаріату в справах Одеської Шкільної Округи і його заступника; 3) завести зносини з російським учительством, яке би представило свого кандидата на комісара від росіян, а кандидата від поляків і жидів мали додати Кульчицький і Кантор. По приїзді в Одесу я відвідав Попечителя Шкільної Округи, яким тоді був доцент Одеського університету з філософії Малінін. Мій візит для доц[ента] Малініна був несподіваний. Аж коли я представив своє уповноваження, в якому вказувалась мета мого приїзду і наказ української влади про ліквідацію попечителів Шкільних округ і натомість заведення комісаріатів, тоді бувш[ий] Попечитель побачив, що справа лежить у поважній площині. Розмова точилася в нас спокійно в найтолерантнішій формі; я навіть заявив бувш[ому] попечителю, що дуже був би радий бачити його на становищі Комісара від російської школи. Він мене за це подякував і вказав, що вибір кандидата на комісара буде залежати від учительського союзу, на засідання якого він надасть усі інформації і внесе пропозиції обрати кандидата на вакантне місце Комісара. Від Попечителя Шкільної Округи я направився до уряду губерніяльного Комісара д[обродія] Коморного, в помешканні якого урядовав і губерніяльний Комісар освіти Володимир Чехівський, який був і головою учительської спілки і членом Центральної Ради. Тут ми умовились, що на слідуючий день будуть призначені збори учительської спілки, де буде зроблено моє пропозиція. Слідуючий день була субота. Зустрівшись із В. Чехівським, я разом із головою спілки направився на збори. Там учительство майже все вже було присутнє, так що незабаром голова відчинив засідання, на якому представив мене як представника від Міністерства Освіти. Після цього мені було представлено слово і я перш за все подав інформації про працю в Міністерстві Освіти після чого, як член Центрального бюро Всеукр[аїнської] Учительськ[ої] Спілки подав інформації про працю в Бюро і аж наприкінці докладаю докладно

з'ясував мету свого приїзду до Одеси і вніс пропозицію про вибір трьох кандидатів з осередка учительської спілки і про ухвалу четвертого кандидата, якого рекомендує Заступник Міністра Петро Холодний, а власне В'ячеслава Лещенка, якого я персонально знав лише з тих дописів, які публікувалися в Літерат[урно]-Науков[ому] Вістникові. Від учительської спілки були обрані Володимир Чехівський як відомий діяч український, Комаров, син відомого Комаря (Уманця) – бібліографа і автора 4-х томового російсько-українського словника, Клепатський, відомий український історик, потім доцент Кам'янець-Подільського Університету і обрали також В'ячеслава Лещенка. Про наслідки виборів я довідався лише з часописів (з „Одеських Новостей”), що російський учительськ[ий] Союз, заслухавши повідомлення Попечителя, доц[ента] Малініна про приїзд до Одеси представника від Українськ[ого] Міністерства Освіти такого-то з метою ліквідації Попечителя і реорганізації Шкільної Округи на нових основах і про пропозиції бувш[ому] Попечителю бути в новому органі влади заступником російської школи, учительський союз протестує проти реорганізації в тім напрямі, що російська школа заступлена лише одним представником і проти того, що представник Міністерства без порозуміння з російським учительством пропонує доценту Малінінові увійти в Комісаріят від російської школи і постановляє просити доцента Малініна бути в Комісаріяті представником від російського учительства. Так приблизно звучала їх резолюція. Без протесту й тут не обійшлося, хоч властиво пропозиція моя впала як раз і на їх кандидата. Коли вибори до комісаріату були переведені скрізь, тоді Комісаріят зібрався в Окрузі і приступив до праці. По типу організації Комісаріату Київської Округи були розподілені функції і тут, за виємком малих і непринципільних змін. От тут у процесі роботи я пізнав і В'ячеслава Лещенка і признаюся, що дуже жалував, що підтримував цю кандидатуру, оскільки вона була не реальною й не на місці. І в дійсності так вийшло, що В. Лещенко, попрацювавши декілька часу, вийшов з Комісаріату, бо праця там йому була не під силу.

Повернувшись до Міністерства, я просив Міністра Освіти, щоби він мене відкомандірував від Комісаріату в справах Київськ[ої] Шк[ільної] Окр[уги] на попереднє становище завідуючого відділом професійних шкіл. Моє бажання було задоволене, але в той час через ускладнення праці Департамент

високих і середніх шкіл був розділений на два департаменти: департамент високих і департамент середніх шкіл, а останній у свою чергу поділявся на три відділи, бо виділився відділ педагогічних шкіл. Внаслідок цих змін був запрошений ще один завідуючий відділом, а власне Сіماشкевич, і між нами трьома О. Дорошкевичем, Сіماشкевичем і мною мала бути розподілена роля, кому бути директором департаменту, кому віцедиректором і т[ак] д[алі]. Виходило так по стажу служби, що директором мав бути Дорошкевич або я, бо ми вступили до Міністерства одного дня, але я від директорства рішуче зрікся, тоді директором став О. Дорошкевич, а коли я зрікся бути й віцедиректором в пользу Сіماشкевича як старшого літами, то взяв собі я відділ педагогічних шкіл і керував ним до кінця свого перебування в міністерстві, а Дорошкевич директором департаменту побув лише кілька днів, бо в цю хвилину стався гетьманський переворот і новий міністр освіти на директора департаменту запросив нову особу. До Міністерства освіти як директор департаменту народніх шкіл повернувся й Андрій Лещенко. Під час гетьманського перевороту Міністром Освіти став Микола Василенко. Це для нас вищих урядовців Міністерства було цілком несподівано. Ми були певні, що останется В. Прокопович; але внаслідок того, що політичні партії стрималися від участі в Кабінеті Міністрів Лизогуба і неохоче здавали міністерських портфельів внаслідок насильного перевороту і навіть де-кого з кабінету хотіли заарештувати, то й В. Прокопович затягував здачу передачі Міністерства Освіти. Микола Василенко не довго думаючи, прийшов із представниками влади Міністерства внутрішніх справ і опечатав кабінет Міністра Освіти. Цей факт зробив дуже тяжке вражіння серед українського громадянства. Назверхи виглядало так, ніби то нові міністри, не почуваючи себе в силі, поспішають захопити владу в свої руки, щоби таким чином бути вже певним своєї сили. Вступивши до Міністерства Освіти М. Василенко зібрав Раду Міністра, перед якою заявив, що всі можуть бути на своїх місцях і проводити свою працю далі; далі зазначив, що його політика шкільна буде трохи іншою; він не сторонник шкільних експериментів і через це саме не буде так форсувати з українською школою, а проводити буде українізацію шкіл поступово. Віддає данину справедливої оцінки праці Петра Холодного, якого знає давно і цінить його працю і просить його залишитися на своїй попередній посаді товариша

Міністра; але зазначає, що товариш Міністра то є alter ego Міністра, отже це Петрові Іванов. треба взяти на увагу. Далі заявив новий Міністр, що він заводить ще і другого товариша Міністра і віддає в його керування цілу мистецьку часть Міністерства; цим новим Товаришем Міністра буде Петро Яков. Дорошенко. Організацією шкільництва, заявив Міністр, буде керувати сам, а П. Холодному доручає виробляти шкільні пляни і проблеми, і взагалі відати Комісіями по виробленні теоретичних шкільних питань. Таким чином Міністерство Освіти вступило в четверту фазу свого розвитку, коли ним став керувати член гетьманського кабінету Міністрів, член загально-російської партії к[адеті]в, хоч сам із переконань був українець. Ця подвійність особистих прикмет М. Василенка і загальна політика гетьманського уряду, за виїмком його окремих членів (Дм. Дорошенко й инш[і]), політика, що увесь час стремилася до праці в загальноросійській орбіті, відбилася й на шкільній політиці в українськ[ом] міністерстві шкільництва. Член загальноросійської поміркованої партії не міг бути инакшим, бо цього вимагали інтереси партії, цього, нарешті, вимагала загальноросійська справа, а коли прийняти на увагу, що у кабінеті Міністрів більшість членів його складалася з діячів хоч і т[ак] зв[аних] „малоросів“, але загальноросійської культури й політики, то цього буде досить, щоби зрозуміти основний напрям праці М. Василенка в шкільній політиці. Я вже згадував, що поміркованість і толерантність до росіян і російської школи М. Василенка була основною огранкою всієї його шкільної політики, починаючи від перших днів революції, коли він став попечителем Київськ[ої] Шкільної округи, потім товаришем Міністра освіти Тимчасового уряду в Петербурзі. Цю політику він вів і далі. Ми всі вищі урядовці Міністерства це відчували, переводили кілька нарад під проводом Ів. Стешенка, який був тоді членом Ради Міністра Освіти і продовжував у Міністерстві працювати. На цих нарадах ми обмірковували свою тактику в дальшій діяльності, щоби заховати попередній курс шкільної політики: українське шкільництво в першу чергу, що ж до т[ак] зв[аних] меншостей инших, то кількість шкільн[их] мусіла би в остаточнім підрахунку бути стільки процентів до загальної кількості населення України, скільки виносило процентів самих меншостей до загального числа всього населення. Цей принцип ми переводили в життя до того, цей принцип ми хотіли заховати й на далі у шкільній нашій політиці. Але в першій мірі

було найбільше наше побоювання, що новий міністр, щоби позбавитись опору з боку своїх співробітників, не ним призначених, буде звільняти з посади або переміщати на нижчі, а зверху буде ставити людей ближчих до його ідеології. Приклади були. На директора департаменту загальних справ замість Павла Зайцева було призначено бувш[ого] попечителя Віленської Шкільної округи (прізвисьце вже не пам'ятаю) під претекстом, що туди треба спеціаліста, щоби знав і вмів поставити діло фінансово-касове, бухгалтерське, статистичне, чисто канцелярське і т[ак] д[алі]. Крім того, на директора департаменту середніх шкіл Олександра Дорошкевича не затвердив, а залишив його поки що на посаді завідуючого відділом середніх шкіл, а на поміч запросив директора Комерційної школи в Катеринославі Степана Синявського, свого давнішого приятеля. Правда, Степан Синявський для нас не був страшний, бо був членом партії укр[аїнських] соц[іалістів]-федер[алістів] і давній українець, але все таки ми добре його не знали як українського політика фактичного і побоювалися, що вся його діяльність буде зводитись до того, що він буде сам робити лише те, що від нього вимагатиме Міністр Освіти і примушуватиме до того й нас. На департамент середньої школи ми дивилися як на один із найважливіших департаментів щодо переведення українізації шкіл. Крім того середні школи на Україні були найбільше зрусифіковані і вважались тими російськими фортеціями, з якими приходилось нам, як я вже про це писав, найбільше боротися. Отже Олекс. Дорошкевич, Сіماشкевич і я були дуже непевні в тому, чи добра буде політика нового директора. Але наші побоювання розвіялися, коли Степан Синявський прибув до виконання своїх обов'язків. Культурна людина, він у першу чергу познайомився з нами, своїми найближчими співробітниками, запросив до свого кабінету і не тільки заявив, що курсу і напряму праці не змінить, але навіть просив нас, аби ми були його найближчими порадниками в ділі для нього, як нової людини, ще не зовсім знайомим. Ми безперечно дуже радо на це пішли і в першу чергу взяли його під свій вплив до того, що новий директор підтримував перед Міністром лише те, що проводили ми, захищав лише ті проекти, які виробляли ми. Так що в решті решт М. Василенко залишився навіть незадоволений зі своєї креатури. А коли Степан Синявський не виявив доброго хисту й глибокого розуміння цілої справи організації й керування

середньою школою на терені всієї України, то Міністр Освіти якось непомітно в процесі роботи став зноситися безпосереднє з нами, і доклади й фактична праця наша стали для нього зрозумілішою, аніж в неясній і заплутаній, а в багатьох випадках і в дезорганізаційній інтерпретації директора департаменту Степан Синявський при всій доброті свого характеру й товариських відносинах з нами не вмів просякнутися конкретною працею. Коли починав доклади Міністрові Освіти (мені часто приходилось бути присутнім для пояснень у справах свого відділу), то непременно зі вступу дуже довгого, риторично врочистого, але дуже далекого від самої справи, так що Міністр Освіти не раз перебивав і просив підходити ближче до діла. Коли-ж наступало в його докладі діло, то воно передавалося в дуже незрозумілій формі, що показувало, що п[ан] Директор не завши детально обзнайомлювався зі справою, а перебігав її поверхово, не міг просякнутися її внутрішнім змістом і через те майже кожна справа поверталася назад і дуже туго проходила далі. Це спричинювалося, що дуже часто найпильніщі й найважливіші справи затримувалися і ми тоді старалися самі кожний свою справу реферувати особисто. Це що до департаменту середніх шкіл.

Але наші побоювання до зміни курсу були направлені на великий департамент народнього шкільництва, яким незвичайно талановито керував його директор Андрій Лещенко. Я вже не раз згадував цю людину. Тут мушу зазначити, що це була дуже розумна й талановита людина. Коли народні школи міста Київ у своїй великій кількості були зукраїнізовані, то це треба завдячувати праці Андрія Лещенка. Коли Іван Стещенко і Петро Холодний рішуче наступали на Київську Шкільну Округу, щоби взяти її в свої руки й осягнули в цім успіху, то це також на більш як 50% було працею Андрія Лещенка. Він пішов головою Комісаріяту в справах Київської Шкільної Округи, вів усю справу з незвичайним талантом, умів так приборкувати непослушних директорів гімназій і в першу чергу директора 1-ої гімназії в Києві Стороженка, що той робив те, що вимагав Комісаріят. Але його не любило російське вчительство і мало рацію, бо більшого борця з ними за українську школу, українську ідею й рішучішого в найкультурніших межах, українські ряди учителів не мали. Досить було показатися Лещенкові на трибуні перед російським вчительством, щоби останнє захвилювалось й направило свої словесні стріли на цього

по своїй природі прямого і правдивого борця за свої ідеї. Андрій Лещенко був і незвичайний організатор українського учительства: він поклав найбільше сил на організацію Т[оварист]ва Шкільної Округи та на організацію і переведення по всій Україні учительських курсів з українознавства; він зорганізував одну з кращих учительських спілок м[іста] Києва й Київського повіту й був її головою до кінця; під його проводом це була найдіяльніша спілка. І в Міністерстві Освіти Лещенко був найталановитішою постаттю зі всіх його співробітників. Департамент народнього шкільництва це був зразковий по своїй праці й організації. Що ж виходило з під рук А. Лещенка, все було розроблене, викінчене, до кінця продумане, так що нічого не можна було ні прибавити і зменшити чи викинути. Завідуючи відділом педагогічних (учительських) шкіл, я постійно мав зносини з Лещенком і він зі мною. Ні одна комісія чи нарада в цьому департаменті не обходила без мене і ні одна комісія т[ак] д[алі] у моєму відділі без нього. Отже найосновніша праця Лещенка переводилася на моїх очах, і я бачив його найголовнішу працю по департаменту, і коли я пишу ці, на перший погляд хвалебні слова на адресу Лещенка, то ж з особистої симпатії до цієї людини на основі всього того свого фактичного досвіду, який я мав на основі півторарічної з ним спільної праці. Отже не дивниця, що ми за долю цього департаменту дуже побоювалися, особливо за т[овариша] директора, бо дуже добре знали, що росіяне про кого, а про Лещенка донесуть новому Міністрові все, що тільки можна прикрого на него донести. А втрата Лещенка в Міністерстві Освіти, це, на мою думку, рівноцінно, що втратити його душу. Але на наше диво Лещенко й тут зумів завоювати до себе признання і навіть симпатії нового Міністра. Розумні його доклади, законопроекти, розпорядження все це цілковито знайшло повне признання. І тут цей талановитий працівник став на своєму місці і продовжував свою працю в тім напрямі, в якому її розпочав. Так з великих наших побоювань ми знайшли протилежне, а власне можливість більш менш нормальної праці. Але для характеристики М. Василенка мушу додати, що під час його перебування Міністром Освіти не все йшло гладенько в організації шкільної справи. По-перше, властивість його вдачі не поспішати з введенням нових якихось сторін, нових ідей і т[ак] д[алі]. Кожна така справа мусила ще полежати в його теці паперів, аніж остаточно

бути вирішеною. Через те дуже багато з реорганізації програмів шкільних і плянів затримувались і довший час не пускалися в хід. Для прикладу скажу що до реорганізації учительських семінарій та інститутів. При відділі учительському, яким завідував я, ще за Міністра Освіти В. Прокоповича була організована комісія в складі відомих педагогів: директора Київського учительського інституту Щербини, директора Київської учительської семінарії В. М. Доги і деяких учителів з тих-же самих шкіл під моїм загальним керівництвом і головуванням, яка мала на меті розібрати старі програми учительських семінарій та інститутів, виробити нові педагогічні принципи відповідно до нових засад педагогічно-наукових і виробити нові пляни і програми. Комісія працювала акуратно місяців 4, виробила нові пляни й програми; з цього приводу вироблені були відповідні проекти розпоряджень Міністерства про нові пляни, програми, про кабінети рідної мови і т[ак] д[алі], і це все так в життя й не було введено. Були введені лише тимчасові пляни, доповнюючи до плянів за Міністра Освіти Ігнатева і більш нічого. Мав відомости, що приблизно такі малі кроки вживалися й до других відділів, департаментів і т[ак] д[алі]. Але та справа, якою Міністр Освіти М. Василенко захоплювався, проводилася незвичайно швидким темпом. Міністр Освіти захопився проектом Української Акад[емії] Наук і цей проект після розроблення Комісією Вернадського пройшла окремим законом в одно чи два засідання Кабінету Міністрів. Так само організацією нових українських університетів у Києві й Кам'янці Подільському. Тут в останнім питанні може керувала Міністром ще й його поміркованість що до реорганізації російських університетів: краще утворити нові, аніж зачіпати старі із засидженими місця й катедри російськими вченими.

Цікаво до характеристики М. Василенка як Міністра Освіти те, що з моменту його керування міністерством Рада Міністра й рази не скликалась. Носився він з думкою повної реорганізації Ради, в якій би належну роллю відіграв би В. Науменко, але так і не знаю долі цього проекту, бо скоро я з Міністерства вийшов і втратив нитку його дальшої організації.

Ще одна риса відносин М. Василенка до 1-го Міністра Освіти Івана Стешенка. Була помітна з боку М. Василенка якась ігноранція Ів. Стешенка. Після доповіді і старань Петра Холодного Ів. Стешенко був призначений Генеральним інструктором шкіл

українських. Але після самого призначення на цю посаду працюю Стешенка Міністр вже не цікавився; навпаки, відчувалося, що Міністр Освіти здав першого свого колегу ніби в архив, бо в діяльність Генерального інструктора не було покладено жадного змісту. Правда, зміст твориться самою особою, що веде свою справу, і що цей зміст впливає вже з самої конкретної справи. Але Стешенко, не маючи нахилу до цієї посади, не виявив інтересу заповнити її творчим змістом. Діяльність його полягала в тому, що він, коли прийдеш до його кімнати (2-й поверх бувш[ої] Ольгінської жіночої гімназії, куди частина міністерства (департаменти високих, середніх і народних шкіл та департ[амент] позашкільн[ої] Освіти) перейшла за М. Василенка) і бачиш кілька паперів на столі в Івана Матвієвича, а конкретної організаторської праці в його діяльності не відчуваєш, а більше нарікань на Міністра Освіти, що жадної української праці не переводить, російські школи так і залишились, Міністр Освіти більше зноситься з російськими учителями, українськими не цікавиться і т[ак] д[алі], і т[ак] д[алі]. Таким чином між цими старими діячами і як і між Ів. Стешенком та В. Науменком перейшла якась персональна неприязнь, яка відбилася й на їх особистих відносинах. І було якось шкода дивитись на Івана Матвієвича, на цю повної енергії й стремління до такої показної діяльності людину, яка билася у своєму невеличкому кабінеті, як бджола зачинена між шибками вікна, бачучи, з одного боку, сонце і світ Божий, а з другого боку, сумерки помешкання Міністерства, яке колись сам організував, до якого сам постягав кращі й діяльніші сили, а сам вже стояв якось з боку усієї праці замкнений і нищив рівновагу своєї вдачі та не виявляв у ній нормальної творчої роботи.

Але Іван Стешенко недовго перебував у Міністерстві Освіти в якості високого урядовця. Під впливом відносин до нового міністра і повного непогодження з його шкільною політикою Стешенко вбачав тенденцію цілковитої ліквідації його попередньої шкільної діяльності в якості Генерального Секретаря, а пізніше й Міністра Освіти; особливо Іван Матвієвич підозрівав М. Василенка в його прихильності до росіян і російської школи; знаючи його прихильне відношення до Волод. Науменка, якого він, Іван Стешенко, кілька місяців тому назад звільнив з посади Попечителя Київськ[ої] Шкільн[ої] Округи, знаючи також, що М. Василенко високо ставив Науменка як педагога, наукового і культурно-

освітнього та літературного діяча, з голосом якого він у високій мірі рахувався і не раз у своєму кабінеті Міністра вів із ним довго сам на сам розмови, отже все це маючи на увазі, Іван Стешенко не раз висловлював побоювання, що тепер у міністерстві запанує дух його антипода і не міг із цим усим примиритися, бо здавалося йому, що все в міністерстві хилиться до ліквідації усього зробленого. І як не приходилось заспокоювати великого ідеаліста в культурно освітній справі, що зробленого ніхто не в силі й сокирою вирубати, все-ж таки особисте почуття йому підказувало, що він повинен відійти від свого урядування в Міністерстві і вернутися навіть не до педагогічної діяльності, а до наукової праці. З фаху і власних попередніх студій Стешенко був історик української літератури, які були остільки поважні, що він і тоді вже міг би зайняти катедру історії української літератури в будь-якому університеті на Україні; але він не стає на цей лекший шлях і не користує зі свого заслуженого наукового імені, а вибірає трудніший і довший, а власне приступає до підготовки з нової спеціальності – з історії західноєвропейських літератур. Оскільки я собі пригадую, хоч не пам'ятаю вже чия в цім ініціатива, але здається чи не нас усіх, а найбільше Петра Холодного зокрема, М. Василенко як міністр, визначає Стешенкові наукову двохрічну стипендію, і тим улекшує можливість його наукових студій, тим більше, що безкорисний своєю вдачею Іван Матвієвич матеріально був зовсім не забезпечений. Після цього він покидає міністерство і десь перед 1-м серпня 1918 р. від'їжджає на студії до свого рідного по духу міста, до Полтави. Але в Полтаві, злізши з потягу, Іван Стешенко не дійшов навіть і до місця свого осідку, як по дорозі ввечері на одній із темніщих улиць Полтави на нього напали невідомі злочинці й забили на місці. І припинилося цікаве, повне творчої праці життя, яке наприкінці своїх днів було сповнене тяжкого болю й неоправданої зневіри в те, що українська справа в певних руках і в те, що корабель української державности і культури серед бурхливих хвиль, з одного боку, російського більшевизму, а з другого – російської добровольчої сили приплыве до свого рідного берега, а може затопиться серед ворожих хвиль німецької й русофільської політики. Борючись із першого дня за українську народню школу, за українську мову і науку, вбиваючи в голови російського вчительства з перших днів революції найелементарніші річі зі шкільної політики й тактики на Україні,

Іван Стешенко був тією авангардною силою, що мурувала міцні підвалини для української культури в її майбутньому. Іван Стешенко в якості найвищого керівника української освіти і школи перебував більше як рік. Після цього такий термін не був ані один Міністр Освіти на рідній землі українській. Отже найдовша його діяльність та вміння підбирати собі найкращих співробітників це все та основна ознака й наслідків його діяльності: Міністерство Освіти до останніх днів своєї діяльності в Києві заховувало образ, характер і напрям свого першого міністра Івана Стешенка. Всі послідуючі Міністри Освіти мимоволі лише продовжували те, що було розпочато першим міністром, бо все те робилося руками тих співробітників міністерства, які були найближчими співробітниками Стешенка. Таким чином творча діяльність Міністра Стешенка в його співробітниках сповнювало Міністерство Освіти на протязі всього часу його існування, а коли взяти, що його найближчий товариш Міністра Петро Холодний, який ніс цю роллю до останніх днів міністерства й на еміграції, то тим самим ланцюх, що пов'язує з міністерством першого міністра не переривався до кінця фактичної діяльності Міністерства Освіти.

Крім того, з Міністром Іваном Стешенком зв'язується ще фах найрухливішої діяльності Міністерства: воно завойовувало свої позиції на всіх теренах освітньої справи: боролось з російським учительством і російською школою то в умовах політично-парляментарних дискусій і виступів на зборах, то як офіційна влада, то, нарешті, як делегати в різних установах, які до Міністерства Освіти не належали (міська дума, земства і т[аке] и[нше]), то, організуючи учительство як бойову інтелігентську силу по всіх закутках Великої України. Отже використовувало всі позиції і можливості, які тільки можна було; тоді бюрократизму було якнайменше, але ентузіазму, романтичного запалу, сповненого національно-культурної свідомості і віри в свої непереможні сили було якнайбільше; разом з тим було і реальним політичним чинником в освітній і шкільній справі, бо дивилось на свою справу не із-за свого канцелярійного столика, а йшло в гущу реальної діяльності і там творило те, що було потрібно для української освітньої справи. Так можна охарактеризувати першу фазу, властиво фазу Івана Стешенка, діяльності Міністерства Освіти. Перші чисто бюрократичні інтенції позначилися з приходом до

міністерства В'ячеслава Прокоповича. Акуратний, діловий, скупий і точний в думках і виразах В. Прокопович цей тон вніс і в працю Міністерства Освіти: були заведені доклади, прийоми, нарешті контролю діяльності самих співробітників Міністерства – це все відбулося якимись холодком у Міністерстві після гарячої наскрізь темпераментної натури Степенка: бюрократичний круг звужувався, на трибунські виступи у співробітників не вистачало часу і навіть бажання; тим більше, що йшла внутрішня організація освітньо-шкільної влади і на зовнішні виступи якимось не було вже й потреби. Ще більший бюрократизм опанував Міністерством Освіти, коли ним став керувати М. Василенко. Для прикладу пригадаю такий факт. Коли я по всіх учительських інститутах і семінаріях розіслав за підписом М. Василенка, як міністра, обіжника про те, що при кожній учительській школі організується кабінет рідної мови з докладною пояснюючою запискою, то у відповідь на це з Полтавського Учительського Інституту, директором якого був Олекса Левицький, до відділу мого прийшов протест проти такого новшества і, пригадую я, коли докладав Міністрові цей протест, як М. Василенко страшно обурився й поклав резолюцію негайно виготовити відповідь зі строгим виговором директорові за непослушення виконати його розпорядження і попередження про негайне його звільнення, коли щось подібного ще раз повториться. З цього боку я навіть не сподівався такої рішучести, а разом з тим відчув тенденцію урядової карності, тоді як до того часу ініціатива кари лежала на Комісаріяті по справах Шкільної Округи, який докладав Міністрові чи директорові відповідного департаменту і лише тоді наступала та чи інша кара винної особи. Таких випадків було більше. Друге було те, що Кабінет Міністра був відтворений не для всіх навіть і вищих урядовців, а лише для тих, хто самостійно вів якусь частину праці. Всі-ж інші по принципу субординації могли викласти свою просьбу лише через свого безпосереднього начальника. Нарешті особисте урядування без Ради Міністра визначало ще більшу централізованість управління в одній особі. Цей розвиток керівничої діяльності Міністерства Освіти показує, що основні підвалини шкільної політики були закладені ще за Міністра Ів. Степенка, дальший розвиток відбувався лише або в напрямі більшої бюрократизації, або в напрямі повільнішого темпу націоналізації школи на Україні по принципу національної

персональної автономії, яка за часів М. Василенка припинилася майже зовсім (хоч Андрій Лещенко, як директор департаменту народніх шкіл переборював усі труднощі кураторства гетьманського міністра освіти і з тріумфом осягав найбільших і певних наслідків щодо творення справжньої української школи), або, нарешті, в напрямі субордінованого централізму в урядуванні.

Єдина сфера, якої творчий темп не змінювався, а я би сказав навпаки, навіть прискорювався, це сфера творення української високої школи та наукових закладів.

V. Заснування українських високих шкіл

За часів Івана Стешенка в Києві ще р[оку] 1917 були засновані, як я вже сказав, спеціальні курси з українознавства для учителів як народніх шкіл, так і середніх. Хоч вони переводилися в який небудь двох-трьох місячний термін, але по змісту самих викладів у більшості ці учительські курси були вищого типу, а в більших містах, як Київ, Одеса, Харків, Полтава, Катеринослав, Чернігів, Винниця й інші ці курси набірали цілковитого науково-педагогічного закладу. Крім того, в Києві була заснована педагогічна академія, яка була цілком високою школою, бо туди приймали слухачів переважно вже із закінченою високою освітою. Далі в осені р[оку] 1917 офіційно були відчинені український народній університет на чолі з ректором профес[ором] Київської політехніки Ганицьким, українська академія мистецтва й український музичний інститут ім[ені] М. Лисенка (цей інститут повстав у наслідок перетворення музичної школи М. Лисенка). Отже чотири високих школи, що обіймали чотири сфери української культури: педагогічну, чисто наукову, ділянку графічного мистецтва і ділянку музичного мистецтва. Правда українська скромність на початках української революції, коли українська влада, що цілковито залежала від російського тимчасового уряду, не управлявала цих шкіл на основі певного закону і не надавала їм того обличчя, якого мали, скажемо державні університети, чи високі педагогічні школи, чи, нарешті, державні консерваторії та академії мистецтва. Ці всі школи не були управнені і мали вигляд цілковито приватних шкіл. Революційна психика українських державних мужів не спішила їх удержавлювати, а творила їх так зв[аним] „явочним порядком“. Та, мабуть, в ту хвилину, коли Київська Шкільна Округа не була в руках

української влади, бо Володимир Науменко, попечитель, і М. Василенко Товар[иш] російського Міністра Освіти Мануйлова зовсім не рахувалися з генеральним Секретаріатом Освіти і через те не спішили ці школи управнити, а навпаки, дивилися на їх творення якось через пальці. Через це саме ці школи виглядали як школи другосортні з контінгентом студентів тих, які, скажемо, в Київський державний університет, чи до Ніжинського істор[ико]-філол[огічного] (педагог[ічного]) Інституту, чи до Київськ[ої] державної консерват[орії] і т[ак] д[алі] з де-яких причин не могли попасти: брак загальної середньої школи („атестат зрілості“) та інших прав, – лише ці причини спиняли більшість студентів від вступлення до державних високих шкіл. Бо в той час, коли відкривалися українські високі школи, українські патріоти записувалися до державних неукраїнських університетів. Я скажу більше: в той час, коли існувала вже повна восьмиклясова гімназія ім[ені] св[ятого] Кирила і Мефодія, в той час Олександр Лотоцький свого сина Бориса із шостої кляси Петербурської гімназії перевів до шостої кляси Київської 7-ої гімназії з російською викладовою мовою. Таких прикладів можна вказати далеко більше. Причина тому в першій мірі впливала із недовір'я до нових українських шкіл; панував якийсь скепсис до української науки, яка виринула на арену історії української культури несподівано, стихійно, без традиції в минулому, „непомнящая родства“ і без благословення російської влади. Не дивлячись на те, що наукові сили, як в університеті, так і в інших школах навіть і середніх, по своєму рівневі, були здебільшого навіть вище середнього, а велика кількість були навіть із науковим чи педагогічним іменем все-ж таки недовір'я до української школи, особливо до українського народного університету було велике. Тут мушу зазначити і другу причину, яка дуже шкодила престижеві цієї школи – власне дуже неповажний, якийсь навіть хуторянський, спосіб організації. Щоби не бути голословним в цій заяві, пригадаю такий характеристичний факт перших кроків організації Університету. Ще на весні, десь так у червні місяці, а може й пізніше отримую я запрошення без підпису на засідання в справі організації історично-філологічного факультету. Пригадую – була неділя – здибався я з проф[есором] Теоктистом Сушицьким і показую йому повістку; тоді й проф[есор] Сушицький показує мені й своє запрошення. Була дев'ята година ранку, а в десятій засідання мало

роспочатися; так у розмові пішли ми на засідання разом. Професор Сушицький повідомив мене, що монополія організації факультету чогось опинилася в руках Олекс. Грушевського і його дружини (скінчила здається Петерб[ургські] Бестуж[евські] Жін[очі] Курси, авторка літерат[урно]-критичних статей під псевдон[імом] „Олександренко“ і вважала себе лінгвістом), які підбирали людей виключно по принципу свого смаку й особистих симпатій; а з огляду на те, що вони лише недавно приїхали з Петербургу і місцеві наукові сили мало знали, то й підбір людей мав бути цілком випадковий. Довідавшись про цей принцип організації цілого факультету першого українського університету, я з проф[есором] Сушицьким рішили піти й перевірити чи дійсно така звістка є правдивою, і коли вона з правдою не розминається, то рішили зробити заяву про те, що такий спосіб організації першої високої української школи є цілком неможливий. Засідання цієї т[ак] зв[аної] організаційної комісії мало відбутися десь на Терещенківській улиці проти університету св[ятого] Володимира через т[ак] зв[аний] Миколаївський парк. Коли ми прийшли, то застали лише Олекс. Грушевського як голову комісії і його жінку в якості секретаря; більше, поки що, не було нікого. Лише через деякий час прибув ще один запрошений, не пам'ятаю вже хто: не було ні проф[есора] Євг. Тимченка, ні проф[есора] Огієнка і нікого з інших українських відомих учених, напр[иклад] проф[есора] Гр. Павлуцького і т[ак] д[алі]. У формі запитань, які ставив проф[есор] Сушицький виявилась цілковита правдивість, таке було наше переконання, тих звісток, про які перед тим оповідав проф[есор] Сушицький. Під вражінням несмаку від особистої тенденційности, покладеної в основу організації одного із факультетів першої нашої високої школи, я покінув засідання; проф[есор] Сушицький залишився. В дальшій організації університету подібні вади не зменшувались, а навпаки, збільшувались. Кожна школа, коли хоче мати якийсь порядок у своїй унутрішній організації, мусить дотримуватись вперто і послідовно певних високошкільних принципів та академічно-техничних вимог. Перше порушення в організації українського народнього університету це те, що для вступу до нього не вимагалася матура, а вступ був вільний для всіх; це, я вважаю, найбільше шкодило престижові університетові як такому; коли би студенти були поділені на дійсних (з матурою) і вільних слухачів (без матури), то безперечно основний принцип був

би захований. Далі не було порядку в переведенні академічного життя; перебування студентів в університеті ні до чого не зобов'язувало й адміністрація жадних перспектив не визначувала; сама професура задивлялась на свою працю і на свою школу якимось поверхово; університет існував без докладно розробленого й ухваленого статутарного законопроекту, без кошторису, без положених факультетських правил; академічне життя провадилось якимось само собою по аналогії й традиції наших університетів. Через це саме й наслідки праці були не великі, бо незабаром велика кількість студентів до студій охолола, збайдужіла і загалом працею в університеті цікавилась мало, за виємком поодиноких осіб, які вчашали на виклади лише поодиноких професорів, що зуміли свою аудиторію зацікавити; такими були: проф[есор] Огієнко, що викладав історію української мови, українську культуру, проф[есор] Т. Сушицький, що зумів зацікавити своїми викладами з історії української літератури і ще де кілька професорів і доцентів, як наприкл[ад] доцент Дуб'янський, що зібрав велику аудиторію своїми незвичайно талановитими викладами з геології та географії; на жаль, цього імені не чути тепер... Де він подівся, яка його доля – нічого мені не відомо; а шкода, коли цей талановитий учений зійшов з наукового кону у повну невідомість...

Така халатність університетської адміністрації і неумінні устаткувати школу дуже шкідливо відбилась на престижі цієї ще молоді школи. Завинився тут і департамент високої школи Міністерства Освіти, в особі проф[есора] Сушицького, що не надав молодому університетові правової основи та не підпорядкував його ведення вищій міністерській контролі. Лише через рік за часів гетьманського уряду і зокрема за часів Міністра Освіти М. Василенка цей приватний народний університет був окремим законом переіменований у державний університет з власним будинком, бюджетом та власним штатом наукових сил.

Таким чином, типова фаза діяльності першого Генерального Секретаря і першого Міністра Осв[іти] Ів. Стешенка революціонізувати й високі школи „явочним порядком” визначила аж чотири високі школи, а може й більше, бо до них треба додати ще Географічний Інститут, оскільки пригадую, Інститут економічний чи кооперативний; але ці інститути ще менше виявили свою діяльність через ті самі причини.

За часів Міністра В. Прокоповича, оскільки собі пригадую, не було відкрито жадної високої школи, але зате дуже конкретно назрівала інтенція що до відкриття українського державного університету в Кам'янці-Подільському, – назрівала, бо в цю пору нової української самостійності перед гетьманським переворотом за часів приходу на Україну німецького війська, коли у Великоросії запанувала большевицька влада, – тоді незалежність державна від Петербургу чи Москви стреміла й до цілковито самостійної й культурно-освітньої політики; Міністр В. Прокопович розумів це дуже добре і допоручив департаментові високих шкіл розробити такий законопроект про заснування нового державного університету в Кам'янці на Поділлю. Цікаво ще й те в історії Кам'янецького університету, що ініціатива його заснування виходила не із центру і не від академічних кіл чи професури, як заснування Київського Народнього Університету, а від населення самого міста Кам'янця; але про це я буду розповідати далі. Тепер лише зазначу, що в Міністерстві Освіти вже назрівала тенденція йти не шляхом революційним, коли професура сама організувала щось на зразок університетських курсів для широкої публіки, не заглядаючи навіть до II тому свода законів російських, де були визначені закони про заснування університетів, уміщені норми, а вповні законним з тенденцією підведення під школу трівких юридичних підвалин. І на цю дорогу вперше виступав проект про заснування Кам'янецького університету, але остаточне оформлення й викристалізування його припало як раз тоді, коли Міністром Освіти був уже М. Василенко.

Оскільки я знаю, ініціатива заснування Кам'янець-Подільського Університету вийшла від українських кіл кам'янецької мійської думи. Серед членів думи з боку українців були Кость Григорович Солуха, Олімпіяда [...]*, Злотчанський і ще де-хто, крім того прихильний до української справи був ще й поляк Шульмінський. Вперше цю думку неофіційно серед своїх кіл про український університет у Кам'янці-Подільському висловила Олімпіяда [...]*; від поляків цю думку підтримав Шульмінський і тоді на одне із засідань думи українська фракція винесла на пленум, де запала принципіальна постанова про підняття перед

---

*У тексті пропуск. Йдеться про О. М. Пашенку.

владою, властиво перед Міністерством Освіти, чи могло би воно цю ідею зреалізувати за допомогою місцевих органів. Коли-би ця ідея зустріла-би в міністерстві повну прихильність, то мійська дума для скоршого зреалізування цієї ідеї відводить під будівлі і ботанічний сад та інші потреби 50 десятин землі і допомогу в переведенні перших кроків в організації університету. Коли-ж на піднесення цієї ідеї перед Міністерством Освіти був делегований лікарь Кость Солуха до Києва, то в міністерстві, як у Міністра Освіти В. Прокоповича, так і департаменті високих шкіл, властиво у директора департаменту проф[есора] Сушицького знайшов повну прихильність для зреалізування цієї ідеї. Губерніяльна земська Управа, на чолі якої стояв тоді такий відомий місцевий діяч, як Віктор Приходько, для скоршого зреалізування такої величньої ідеї на першому земському зібранні підніс думку про допомогу у здійсненні скоршого заснування Університету й асігнування одного мільона карбованців. Збори одногосно привітали цю ідею і асігнували таку суму зі сплатою в міру потреби. Отже міністерство освіти лише прихилилось до цієї ідеї, як місцеве найактивніше громадянство пішло на зустріч її здійсненні з як найреальнішими матеріальними засобами. Але Міністерство Прокоповича не встигло зреалізувати офіційно, бо наспів гетьманський переворот і питання про Університет на де-який час залишилось не вирішеним. Реальними фактами залишились лише: асігновані 50 десятин землі від мійської Кам'янецької Думи, 1 мільон карбованців від Кам'янець-Подільського губерніяльного земства й т[ак] зв[ана] Університетська Комісія, зложена із представників думи, земства, Просвіти і інших Кам'янецьких організацій, яка поставила своєю метою посувати справу й допомагати тим чинникам, які би цю справу фактично переводили. Цим чинником було Міністерство Освіти Миколи Василенка. В час лише цього Міністерства був виготовлений законопроект про заснування університету в Кам'янці. Законопроект був ухвалений десь у серпні місяці р[оку] 1918 і ректором його до остаточного зорганізування академічного персоналу був призначений вик[онуючий] об[ов'язки] екстраординарн[ого] професора Іван Огієнко. Після призначення Огієнко їздив до Кам'янця-Подільського, щоби на місці оглянути умови існування університету, стан помешкання і те суспільство, серед якого повсталала ідея заснування університету. Після приїзду проф[есора] Огієнка з Кам'янця я бачився з ректором і цікавився

тими вражіннями, які він набрав з невеликого губерніяльного міста, яким було місто Кам'янець. Проф[есор] Огієнко залишився зі своєї поїздки дуже задоволений. Те суспільство, яке виносило у своєму рідному місті ідею огнища української науки і культури, було глибоко ідейним. Дума, Управа губерніяльного земства на чолі з головою її – Віктором Приходьком, Університетська Комісія – це були ті органи, що цілковито віддавались організації університетської справи. Якраз тоді від довшого часу жив у Кам'янці бувш[ий] професор Одеського університету зоолог Бучинський; його проф[есор] Огієнко запросив до праці в новому університеті, пішли також де-хто з місцевих молодих учених до праці в університеті; оскільки пригадаю також був Микола Вікул, прийнятий асистентом при кафедрі з хемії для організації при університеті хемічної лябораторії й кабінету.

По приїзді до Києва ректор нового університету розпочав перше за все запрошувати нові академічні сили до університету; серед них у першу чергу були призначені міністром освіти на професорів Бучинський по кафедрі зоології, проф[есор] Ніжинськ[ого] Инстит[уту] В'ячеслав Петр на кафедру клясичної філології, магістер Василь Біднов на кафедрі історія української церкви надзвичайним професором і я на приват-доцента по кафедрі історії української літератури. Пізніше поступило призначення цілої низки приват-доцентів із Галичини: д[обродій] Іван Крип'якевич по кафедрі історія України, д[обродій] Юліян Гірняк по кафедрі хемія, д[обродій] Кучер на кафедру фізика, д[обродій] М. Чайківський на кафедру математики, д[обродій] Тисовський на кафедру ботаніки і д[обродій] Степан Балей – на кафедру філософії, з Наддніпрянщини був призначений на кафедру математики проф[есор] Харківськ[ого] Технологічного Інститута Столярів і на приват-доцента по кафедрі слав'янознавства та слав'янської філології Михайло Драй-Хмара.

Ця група професорів і доцентів склала перший кадр академічного персоналу нового українського державного університету.

Одночасово з організацією Кам'янець-Подільського університету Міністр Освіти Василенко розпочав готувати законопроект і про заснування в Києві другого поруч із російським університетом св[ятого] Володимира державного українського. Розробляв законопроект безперечно за допомогою спеціальної

Комісії проф[есор] Сушицький, який став і його першим ректором. В основу цього Київського університету ліг кадр професорів і студентів українського народнього університету. Правда кадр студентства дуже не задовольняв своєю освітою і приходилось його перераховувати вже в стан студентів надзвичайних чи вільних слухачів; що до професури, то вона майже цілком увійшла до складу державного університету. Але найвищою пам'яткою ознаменував свою діяльність М. Василенко як Міністр Освіти – це заснування Української Академії Наук.

Пригадаю лише кілька моментів з організаційної праці над утворенням Укр[аїнської] Акад[емії] Наук. Для найголовнішого проводу в організаційній комісії УАН був покликаний член Петербурськ[ої] Акад[емії] Наук Вернадський. Запрошення російського професора і академіка для організації Укр[аїнської] Акад[емії] Наук в першій мірі викликало серед українських кіл здивування – чому не покликано на провідну ролу в комісії українця? Серед українських учених найвизначніше місце займав і займає проф[есор] М. Грушевський; його не тільки не покликано до проводу, але навіть не запрошено на звичайного члена до організаційної комісії; Комісія працювала ціле літо і на осінь був виготовлений законопроект Академії, якого Міністр Освіти М. Василенко провів через Раду Міністрів як закон. Другий момент, цікавий з організації й життя Академії, це той, що до характеру й принципів утворення Акад[емії] Наук у непримириму позицію став проф[есор] М. Грушевський. І коли гетьманська влада змінилася Директорією, то цю опозицію М. Грушевський хотів зреалізувати в напрямі до повної реорганізації Академії. Пам'ятаю одне дуже цікаве засідання загальних зборів Київського Наукового Т[овариства] ім[ені] Т. Шевченка, яке відбувалось у січні місяці 1919 р[оку], яке М. Грушевський хотів використати. Перш за все запрошення на збори були розіслані без детального порядку денного, через те ніхто й не гадав, що на порядку денному вишине така величезної ваги справа, як кардинальна реорганізація Академії. Але пам'ятаю, що серед членів Т[овариства], якого М. Грушевський був головою, ширилася гадка, що Голова Т[овариства] поставить якусь несподівану справу і через те панувало загальне зацікавлення зборами і через те збори були численні. Головою зборів був член Т[овариства] Веселовський. Коли я прибув, вирішувались дрібні справи і лише далеко пізніше була поставлена

справа реорганізації Академії Наук. Безперечно були голоси, щоби цю справу, яка пройшла вже законодавчим шляхом і яка вже існує як факт, не порушувати, а лише ввести туди ще кількох членів, відомих учених українців. Тоді проф[есор] Мих. Грушевський забрав голос і почав говорити в захист порушеної справи про реорганізацію Академії. Основний мотив потреби такої реорганізації був визначений той, що вже діюча академія утворена не демократичним шляхом, а просто урядовим. Крім того, до організації Академії не покликано таких авторитетних органів як Наукові Т[овариств]ва у Львові і Києві, які мусіли-б у першу чергу забирати голос в цій справі; нарешті вся організаційна справа була в руках чужих для української науки і культури, через це саме й академія творилася не по загальному європейському зразкові, а по зразкові Петербурської Акад[емії] Наук, який (зразок) не зовсім відповідає сучасним вимогам науки і сучасним вимогам української культури, яка організується і твориться переважно не офіційними урядовими чинниками, а виключно українськими науковими силами, зорганізованими в наукові Т[овариств]ва. Через те саме промовець пропонує основно переглянути статут Акад[емії] Наук і переорганізувати його відповідно до умов українського наукового життя. На слова проф[есора] М. Грушевського, пам'ятаю, відповідав Богдан Кістяківський, якраз член Академії і захищав status quo як єдиний законний і правильний шлях організації; Богд. Кістяківського підтримали: акад[емік] А. Кримський, Дм. Дорошенко, П. Зайцев і багато інших членів Т[овариств]ва, переважно з поміркованих і с[оціал]-ф[едераліст]ських кол, проект М. Грушевського підтримували лівіші кола, зокрема Дм. Антонович, Ол. Грушевський і інш[і]. Коли-ж поставлено було на голосування, то переважною більшістю справа реорганізації академії була просто знята з порядку денного. Тим самим Наукове Т[овариств]во ім[ені] Т. Шевченка в Києві визнало, всупереч твердженню М. Грушевського, голови Т[овариств]ва, що Українська Академія Наук зорганізована правильно, і наукове товариство не покликане цього питання перерішувати, як цього хотів голова Т[овариств]ва. Після цього засідання вражіння у членів Т[овариств]ва було таке, що ображений Голова Наукового Т[овариств]ва зводив рахунки з діяльністю гетьманського Міністра Освіти і хотів, щоби нова організація – Академія Наук була накреслена цілком у іншому напрямі її організації. Але, на щастя академії й узагалі

української науки й культури, цього не сталося. І тут проф[есор] М. Грушевський як політик помилився, як завсіди він у політичній роботі помилявся, бо, коли-би справді Наукове Товариство, як того хотів М. Грушевський, послухало ради останнього й вирішило Академію переорганізувати на запроєктованому принципі, то, поперше, – урядово цього не встигло би зробити, бо для переорганізації треба було багато часу, а уряд Директорії через місяць мусів був уже покинути Київ і до нього більше не повернути; виїхав із Києва закордон і М. Грушевський; по-друге, большевицький уряд зрушену Академію наук зруйнував-би до щенту, як він зруйнував університети, гімназії і т[ак]е и[нше] і на тому місці залишив-би якийсь сурогат, як замінив сурогатами (ІНО) університети і такими-ж сурогатами (семирічна школа) замінив гімназії та реальні школи. Тільки тому, що Академія Наук започала своє існування на основі державного закону і як найвища наукова установа на цілу Україну, тільки тому большевицький уряд неосмілювався її зруйнувати, а тенденції такі були: про ці тенденції розповів мені вже на еміграції в Празі р[оку] 1924 академік Старков, як учасник делегації до народнього Комісара Освіти УСРР, яка їздила від Академії Наук поклопотатися, щоб унормували її наукову працю, схваливши нормальний бюджет Академії; у відповідь на це Комісар заявив, що академія є контрреволюційною організацією, яку він, комісар, має тенденцію зовсім закрити; на це, як передавав мені сам акад[емік] Старков, він завважив: „Дуже добре, пане Комісаре, цим кроком ви-би прославили своє ім'я на цілий світ...” – „А чому так?” зацікавлено запитав Комісар народньої освіти; – „Тому, спокійно відповів академік, що нігде в світі ще не було такого випадку, щоби представник освіти закривав найвищу наукову установа – академію наук; це був-би перший випадок зруйнування такої високої наукової установи”... І не осмілювався навіть Комісар освіти большевицької влади по геростратовськи замахнутися на цю установа. А М. Грушевський, коли-би йому вдалося перемогти зі своїм проектом на пленумі Наукового Товариства у Києві, спричинився-би цілком певно до такої руїни; але на щастя тактична мудрість узяла верх, і Українська Академія Наук – єдина установа, що залишилася у своєму первісному вигляді з передбольшевицьких часів продовжувала благополучно існувати і

повним ходом працювати на користь і добро української науки й культури.

VI. Фрагменти з національно-політичної та партійної праці у Києві

Як я вже на початку заявив, до революції не належав ані до жодної партії; взагалі політичним життям цікавився мало. Вабили мене лише науково-культурні й чисто педагогічні справи. Коли був студентом (а ним я був від 1907 р[оку] аж до 1913, в яким закінчив Київський університет; з переривом на рік (1907–1908), в якому я за участь у студентських безпорядках був на один рік звільнений із правом поновного вступу), то приймав участь в українському клубі „Родина”, відвідував цікаві літературно-критичні вечірки по середах і концертів по неділях та часом і суботні вечірки для молоді з танцями. Закінчивши університет з пропозиції мого учителя Акад[еміка] Перетця, вступив до літературно-філологічної секції Наук[ового] Т[овариств]ва в Києві, якої він був головою і відвідував наукові засідання з української літератури й мови. Про українське політичне мені сучасне життя мало мав відомостей, хоч здибався з українськими діячами дуже часто. Бачився з П. Ів. Холодним, В. Прокоповичем, С. Ф. Русовою, Дм. Дорошенком і инш[ими] дуже часто, бо працював із ними в одній Комерційній школі (Комерційн[ий] проул[ок] коло Бібіковського бульвару в Києві). Але конспірація української політичної праці була остільки велика, що я ніколи і слова не чув від вищепоіменованих осіб, що десь національно-політична думка жевріє, б'ється як риба об лід знесилена від повині переслідувань російської влади, цензури і т[ак] д[алі]. Пам'ятаю такий факт: залишившись сам на сам в учительській з Дм. Ів. Дорошенком і заговорив до нього українською мовою; не знаю з яких причин, але Дм. Ів. відповів мені по-російськи; вже на еміграції я цей факт пригадав Дм. Ів. і запитав його, чого він відповідав мені по-російськи; одержав відповідь, що з національно-політичних переконань він мене зовсім не знав. Щось два роки (1912 і 1913) жив я на Тарасівській улиці по сусідству з Олекс. Констянтинівичем Дорошкевичем, який тоді винаймав дві кімнати від Миколи Прок. Василенка і дуже часто бував у нього, ходив із ним на педагогічні курси, відвідували пробні лекції в гімназії, в р[оці] 1914, коли Дорошкевич вже мав своє власне помешкання з 6-ти кімнат на Марано-Благовіщенській,

запропонував він мені дві кімнати у себе (я тоді вже був професорським стипендіятом при кафедрі літератури й мови і вчителем гімназії) я радо переїхав до нього й увійшов як член його незвичайно хорошої родини. Антоніна Ільїнішна, його дружина – студентка вищих жіночих курсів у Києві і Олекс. Конст. дуже любили товариство і в них бували українці, з якими був знайомий і я. Весела вдача О. Дорошкевича приваблювала до себе ідейне молоде українське суспільство з цікавими розмовами; ось тут я вперше широко зазнав себе з українським політичним питанням. Правда культурне українське питання мені було знайоме далеко раніше. Цьому я завдячую Володимирові Ковалеві, студентові політехніки, з яким я ще студентом другого року (р[оку] 1909) зійшовся. Не раз Володимир Дмитрович розкривав мені перспективи і сучасний стан української справи; але ентузіаст і великий патріот В. Коваль звертав увагу більше в бік політичний, який мені тоді був цілком чужий. Вперше українське широке громадянство я пізнав на похоронах Бор. Грінченка й потім на похоронах М. Лисенка; під час цієї останньої події я був захоплений промовою Івана Степенка. Далі, конкретна культурна праця в українському клубі та літерат[урно]-наук[овому] Вістн[ику] і Раді знайомили мене з українським громадським і літературним життям. Цілковито розкрились мої очі на українське питання р[оку] 1914, коли я із захопленням прочитав такі праці М. Драгоманова як „Историческая Польша і великорусская демократія“, „Чудацькі думки“, „Пропащий час“, „Шевченко, українофіли і соціалізм“ і др[угі]. Тоді я вперше викристалізував собі погляд на українське питання, як на таке, що мусить вирішуватись лише в рамках загальноросійських. Принцип областної автономії по теорії „Вольного Союзу“ Драгоманова, то був, на мою думку, єдиний підход до вирішення політичного питання в Росії.

До Дорошкевича часом збиралися й конспіративні гості. Пам'ятаю дуже часто приходив А. Ніковський і Дм. Дорошенко та инш[і]; засідали вони в вечері по сусідству з моїм кабінетом, яких розділяли лише зачинені двері, але все те, що говорилося, правда уривково, було чути до мого кабінету. Працюючи за столом, зовсім не стараючись слухати з тенденцією підслуховувати, невільно схоплював окремі фрази, думки з промов окремих учасників конспіративного засідання. Видно ці останні не дуже ховалися від

мене, бо вільно повним голосом висловлювались. Зі всього цього я розумів, що це були політичні засідання українців якоїсь партійної орієнтації. Про партії, крім соціал-демократичної, в українськiм житті я нічого не чув; але тут я виразно відчув, що в цих засіданнях підіймались питання більше політичного характера, аніж культурного. Пам'ятаю, після одного такого засідання до мене в кабінет зайшов О. Дорошкевич і під впливом останніх вражень від політичних розмов заговорив зі мною про політику, про українське питання. В довшій розмові ми якимсь невільно один від другого висловили кожен свої погляди. І коли Олекс. Константинович висловив свої думки, в яких на перше місце підніс національне питання, то я у відповідь на його тенденцію підніс на перше місце тенденції соціальні в душі Драгоманова. Відчувши цю різницю наших поглядів Ол. Константинович не полемізував зі мною, і ми розійшлись по своїх кімнатах на відпочинок кожен зі своїми думками й поглядами. Але ні Дорошкевич, ні я не були політиками і політичні питання якимсь нас мало цікавили; обидва ми були культурниками і культурні справи для нас були далеко дорожчі, і тут ми скоро знайшли спільну мову в розмовах на літературно-критичні та педагогічні теми. Зрозуміло, що ми маємо спільні погляди на завдання поезії і літературно-наукової критики та на ролі літератури в школі, з'ясувавши, що й методи наші близькі, ми задумали вже тоді вдвох закласти і розробляти підручники й історико-літературні хрестоматії для школи й самоосвіти. Але в тих умовах політичних через відсутність української школи спочатку думалось підготовляти працю нашу для самоосвіти лише. Цей задум наш перебила евакуація шкіл наших із Києва на Схід (Саратів, Самару, Симбірськ і т[ак] д[алі]), а ми з Дорошкевичем подалися до Земсоюзу, властиво до уповноваженого Лінніченка, який прикомандирував нас на становище помішників уповноваженого по евакуації біженців, що відходили з фронту на схід. Мені був доручений спочатку Ямпільський повіт на Поділля, а потім Старокостянтинівський повіт на Волині; а О. Дорошкевич отримав Звягельський повіт. І тут приходилось нам бути свідками страшних картин, як українське населення кидало свої рідні села, свої рідні хати, ґрунти, забірало свого єдиного воза запряженого парюю коненят чи їдною, чи биками, чи навіть коровами, накладали туди все, що мали з рухомого майна, і ціла родина з маленькими дітьми їхала кудись у безвість світів, не маючи навіть

певної мети у своїй мандрівці. По дорозі гинули від різних епідемічних хороб, в першу чергу діти, потім старі, а в глуху осінь навіть і мужчини середніх літ та їх жінки. Вибіралися вдови з дітьми, діти без батьків, яких заповонила світова війна, і все це безперервною лавою з вівцями, телятами, коровами сунуло кудись на схід цілком без жадного пристановиська. Росповідали зі страшним роспачем, як їх поліція виганяла із сіл, примушувала йти в цей страшний похід без жадних перспектив у майбутньому. Коли згадуєш ті кілька місяців праці на більшовицькому фронті, то „Земля” Стефаніка здається якимись приємним променадом у порівнянні із волинськими та подільськими картинами мандрівки на далекий схід у чужі краї. Лише в чимсь картини Черемшини можуть дорівнюватися тими картинами як „село вигибає” від безглуздих роспорядків російської влади. Єдине пристановисько „цих мандрівників”, це були т[ак] зв[ані] „пітательніє пункти” Всерос[ійського] Земськ[ого] Союзу чи при школі, чи при волості, чи так в будинку напівзруйнованої хати, де давали гарячу страву, хліб, сало і т[ак] д[алі]. От нашим завданням і було організувати такі пітательні пункти, постачати туди страву, хліб, сіно, солому і т[ак] д[алі]. Одного часу наші „пітат[ельні] пункти” досягали й Тарнополя Галицького, в якому мені приходилось бути і вперше на власні очі бачити там українську гімназію та інші школи, бачити українські підручники й чути серед інтелігенції живу українську мову. Але перебуваючи в Проскурові, отримали ми повідомлення, що школи наші з Київa не виїздили, почали навчання і ми мусимо вертатися до своїх попередніх обов'язків. Оставили нашу короткосрочну посаду, але мабуть ніколи не оставимо, не викинемо з пам'яті тих страшних картин, яких нам приходилось бути свідками. Роспочався 1916 рік, тяжкий рік з насиченим повітрям народньої ненависти, загальної обивательської втоми і красномовних вичікувань та сподіванок серед радикально-революційних кругів суспільства. Почалась полоса загального роскладу на верхах влади і відчулась загально-народня опозиція, почавши від найправіших кол суспільства. Заговорила навіть Воласмова ослиця. Вбивство Распутіна й красномовні похорони в царськім селі його набальзамованого тіла поклато глибокий штамп „распутініяди” на цілий напрям тої всієї політики р[оку] 1916. Пуришкевич став героєм, а Київлянінський В. Шульгин навіть поїхав у царську ставку відбирати у царя Миколи II царські регалії

й престол як у негідника їх носити, щоби передати другому. Але не сподівався Шульгин, що цим самим і він приклав рук, щоби його „рідний“ Київ був „третьою столицею“ наново відродженої української держави. Коли-би він це передчував, то напевно своїми власними руками задушив-би того, хто допоручив йому бути першим революційним чинником розпаду „єдиної невідомої Росії“, щоби з цієї руїни „Великого льоху“ повсталла Україна, а з великих могил світової війни вийшло молоде українське козацтво. Вийшло, сповнило свій обов'язок, що за Українську державу увесь світ заговорив, але видно не само козацтво встало, а розбудили його в огні „злії люде“ повстало дві руїни, і два Гонти, і один другому перерізає горло; справжній загинув, а злий геній України бенкетує на руїнах свого краю і народу, бенкетує і доводить до краю – до російського престолу...

Отже, в революційнім вогні р[оку] 1917 повстало у весь свій зріст українське питання, українська національна і державна справа. Коли почалась робота на українському національнім ґрунті, до цієї праці як жовнір, зголосився і я. О. Дорошкевич, що зразу став до цієї справи моє зголошення прийняв дуже радо і ввів мене в перші лави серед українських діячів та української роботи. Товариство Шкільної Освіти, Всеукраїнський учительський Союз, Українська Шевченківська гімназія, Генеральний Секретаріят Освіти, боротьба з російським учительством за укр[аїнську] школу і т[ак] д[алі] і т[ак] д[алі], це були етапи української культурної праці. Проходила вона на боці політичного життя. Але одного разу О. Дорошкевич питає мене, чи не захотів-би я вступити до політичної партії; причиною такого запитання були вибори до російських установчих зборів і українських; тоді безперечно кожен український патріот мусів вибирати ту чи іншу політичну листу виборців і подавати за неї голос. Отже якось цілком природньо повстало питання за кого, за яку групу кандидатів підіймати руку, ось у наслідок цих виборчих змагань повстало й партійне питання. Тоді в моді були есерівські гасла. Надавала поваги цим гаслам тоді незвичайно популярна особа М. Грушевського – голови Центральної Ради, що стояла на чолі есерівської листи виборців і безперечно потрібна була агітація всіх тих, що належали ідейно до другої листи. Отже чи не захотів-би я вступити до політичної партії? До якої? – Ну хоч-би до нашої с[оціал]-ф[едераліст]ської, відповідає мій приятель. І я згадав драгоманівські принципи

Швейцарської територіально-обласної конфедерації. – „Наша партія, каже Ол. Конст., цілком впливає із драгоманівських політичних принципів”. – Коли так, то я подумаю, відповідаю. І через де-який час моя заява до партії с[оціалістів]-ф[едералістів] була вже в президії київської групи, яка через кілька день прийняла мене у склад своїх членів. Отже до культурної праці прибавилась і політична. Спочатку я в партійній роботі брав пасивну участь. „Активізм” мій виявився далеко пізніше, коли участь в президії Київської групи партії можна назвати активізмом. Вступивши до партії, я тим увійшов у круг інтересів так зв[аної] закулісної політичної і міжпартійної боротьби, якої до того я не знав і навіть її не уявляв. Лише тут я довідався про становище партії в Центральній Раді, в Кабінеті Міністрів і т[ак] д[алі]. Коли на загальних зборах партії подавалися інформації лише загального характеру, status quo політичного життя без інтимніших деталей тих підводних моментів, що найбільше спричинюються до політичних непорозумінь, – то в президії розкривалися і ті внутрішні, так би мовити психічні пружини особистих амбіцій, що спричинювалися до зверхніх наслідків, які творили зверхне політичне і міжпартійне життя. Сконстатувавши один факт за Центральною Радою і Генерального Секретаріату, що партія в політичній житті головного проводу не має, то завданням своїм тоді ставилась лише одна найосновніша тенденція – впливати своїм авторитетом на головний провід інших партій і не допускати де лише можна до надмірних експериментів в проводі інших партій як у Центр[альній] Раді, так і в урядах. З цього випливало і те стремління до участі партії в активній політиці, ігноруючи те, що партія була завши в арифметичній меншості в порівнянні з іншими партіями, особливо партіями „с[оціалістів]-р[еволюціонерів]” і „с[оціал]-д[емократів]”. Але вже й тоді основна лінія що до відношення до інших політичних партій виявилась у напрямі більшої співпраці із укр[аїнськими] соціал-демокр[атами]. Коли кабінет Винниченка р[оку] 1917 впав, тоді відмовились від участі в кабінеті Голубовича і „с[оціалісти]-ф[едералісти]”. А коли стався розрив із представником французького уряду, коли міністр загран[ичних] Справ Любинський довів до того, що французький делегат заявив від'їзд з України, то бувший Міністр закорд[онних] Справ О. Шульгин від с[оціалістів]-ф[едералістів] і вся партія назвала це „політичним скандалом”. Після того з приходом німців

на Україну, коли члени с[оціал]-ф[едералістських] партій і приймали участь у Кабінеті Голубовича (Прокопович, Феценко-Чопівський і інш[і]) і ця участь завши була в порозумінні з партією, то лише з умовою, що за всю політику партія ніякої відповідальности на себе не брала, кожний відповідав персонально не як член партії, а як В. Прокопович, Ів. Феценко-Чопівськ[ий] і т[ак] д[алі]. Пам'ятаю, це питання кожний раз дебатовалося в партії і кожний раз партія приходила до висновку, що треба взяти участь, треба підсилити уряд во ім'я інтересів і добра самої справи, але в цій консолідації, коли на 12-15 міністрів, членів партії с[оціалістів]-ф[едералістів] лише 2-3, тяжко бути певним, що напрям найлівіщої політики змінеться у бік більшої поміркованости. І тоді члени йшли лише з персональною відповідальністю.

Коли стався „гетьманський” переворот, тоді партія переживала найтяжчі хвилини свого життя. З одного боку, цілковита зміна ситуації, а з ним і напрям цілої політики. До уряду прийшли люди в українських справах цілковито несвідомі й чужі українській національній політиці, а з другого боку, Микола Василенко в перші дні перевороту почав відвідувати де-яких членів партії, щоби ввійти у переговори з нею, щодо участі в Кабінеті Лизогуба. Хоч ця нова політична ситуація передчувалася ще до перевороту, але все-ж таки вона застала партію що до заходів М. Василенка в цілому непередбаченою. Правда, не дивлячись на це усіх членів, з якими вступав М. Василенко в розмови, була одна негативна відповідь з тою лише різницею, що одні (Матушевський) відповідали різко, а другі (Саліковський і інш[і]) – у спокійнішій формі. Але позиція партії все ще була неясною. Особливо вона в перші хвилини не могла застосуватися до поведінки М. Василенка, як Міністра Освіти гетьманськ[ого] уряду у відношенні до Міністра Освіти Вяч. Прокоповича уряду Центральної Ради і члена парт[ії] с[оціалістів]-ф[едералістів], коли перший наказав опечатати кабінет Міністра і силою не пустив попереднього міністра до Міністерства. І також до позиції члена партії Дм. Дорошенка, про якого ходили чутки, що він згодився увійти в гетьманський кабінет міністрів без порозуміння зі своєю партією. Це все впливало вже з того, що в основі до перевороту на Україні партія поставилася негативно; а визначення більшости кабінету міністрів цілковито російської орієнтації і невідомо було, яка політика нової влади буде в найближчих днях – це все примушувало українських політичних

чинників загалом, і партії с[оціалістів]-ф[едералістів] зокрема, поставитися до цієї влади з великою резервою. Правда Конституція Гетьмана П. Скоропадського ніби забезпечувала державність України, але конституція конституцією, а політика зрусифікованих діячів, що оточили гетьмана й німецьких володарів на Україні, які дуже негативно ставилися до Центр[альної] Ради та її політики робили ту активну політику, яка в майбутньому була повна несподіванок.

Це все примусило партію здержатись від активних виступів прихильних до нового політичного курсу. А найбільшою перешкодою була принципіальна позиція партії у відношенні до гетьманського перевороту. Партія с[оціалістів]-ф[едералістів], яка в основу свого державного світогляду поставила принцип республіканський з нахилом навіть до соціалізму, правда еволюційного, ця партія абсолютно не могла бути прихильною до перевороту, який клав у основу своєї політичної концепції монархічний принцип. Це все привело до того, що партія відмовилась вести переговори з представником гетьманського уряду які-б то не були. Першим своїм завданням вона поставила скликати всеукраїнський партійний з'їзд, на якому-б могла остаточно схвалити свою партійну програму, об'єднати свою тактичну позицію й на провінції і нарешті остаточно з'ясувати свою позицію до політично-державних обставин, що недавно склались. З'їзд такий відбувся в місяці десь червні р[оку] 1918, на якому були заслухані доклади з місць і доклади програмові. Головою з'їзду був обраний найстарший і найповажніший член партії Ілля Шраг. Докладчиком закордонної політики був Олекс. Шульгин, внутрішньої – А. Ніковський, земельного питання – Кость Мацієвич, загально-економічного – Ів. Феценко-Чопівський, доклад з партійної тактики, оскільки я пам'ятаю, робив С. Єфремов. На з'їзді був присутнім і Дм. Дорошенко, але не пам'ятаю, чи як член з'їзду, чи як гість. З'їзд відбувався в українськiм клубі на Пушкінськ[ий] ул[иці] ч[исло] 1. З'їзд проходив в поважно діловій атмосфері; до докладів було незвичайно поважне відношення, дискусії проводились незвичайно цікаво з повним захованням інтересу до теми. Особливо цікавими докладами були Мацієвича, Єфремова, Шульгина, а Ніковського доклад викликав дуже поважне поставлення до теми про відношення до сучасного моменту. Позиція активних членів партії

що до опозиційного відношення до нової політичної кон'юктури, а особливо до участі в новому уряді була цілковито схвалена: кожен член партії як член її цілковито стримується від активної політики і нігде не сміє в її імені виступати, але персонально во ім'я інтересів своєї батьківщини, інтересів, щоби впливи в напрямі як найбільшої української праці скрізь були забезпечені як найкраще; отже во ім'я цих інтересів члени персонально навіть повинні йти на всі посади тактичні, адміністративні, крім високих і політично відповідальних (Міністри, посли, Губерніяльні старости і т[ак] д[алі]). Далі був обраний центральний комітет партії з 12 членів, з правом кооптації потрібних, до якого входять і всі голови губерніяльних груп партії, коли вони в Києві знаходяться. Отже в руках цього центрального комітету спочиває вся повнота політичної партії. До Комітету увійшли: С. Єфремов, як голова, А. Ніковський (заступник голови), Ф. Матушевський, К. Мацієвич, О. Шульгин, С. Шелухін, О. Лотоцький, П. Холодний, П. Зайцев, Ф. Слюсаренко, П. Стебницький, Ів. Феценко-Чопівський, кооптовані були Марголін, Саліковський і інші (не пам'ятаю вже). Коли сконструювався Центральний Комітет Партії, потрібна була реконструкція президії місцевих комітетів. І ось у Києві тоді були переведені перевибори в тому напрямі, що в президію попали нові члени: Л. Білецький (голова президії), Пожар (розстрілян[ий] большев[иками]), секретарь. Члени президії, д[обродії] Галін, Ан. Маршинський, Ст. Гаєвський. Голова тим самим став і членом Центрального Комітету. Безперечно, найважливіші засідання відбувалися в Центральнім Комітеті. Перші дні праці в Центр[альнім] Комітеті відбувалися під знаком інформаційним: збиралися відомости зі всіх кутків про політичні акції. Ці засідання відбувалися в редакції „Нової Ради” (Інститутська, 10) щовівторка від 6 год[ини] вечора з чаєм і бутербродами (канапками) у складчину.

Найактуальнішими питаннями тоді було: концентрація тих сил, які ставилися негативно супроти Гетьмана та його політики і об'єднання їх, щоби не допустити їх до різних політичних ексцесів тих груп, що були позбавлені влади. Партія увійшла в контакт із с[оціал]-демократ[ичною] партією, с[оціалістами]-[революціоне]рами, самостійниками й іншими групами з метою об'єднання певних тактичних кроків й підпорядкування вищому політичному прововоді. Тим більше, що сподівалися, що ціла низка урядовців різних партій, особливо вищих, буде звільнена й замінена

послушними „чужеродними“ елементами. В інтересах, щоби позиції національно-українських сил були по змозі забезпеченні за старими урядовцями, об'єднаний комітет для лекшого нав'язання контакту з представниками від міністерських урядовців, запросили їх до себе. З цією метою по всіх міністерствах були обрані делегати для спільного об'єднання й обрання двох представників до цієї об'єднаної політичної організації. З цією метою було обрано Л. Білецького і Ст. Шешківського і ми удвох вже були присутніми на цих об'єднаних засіданнях. Відбувалися засідання в помешканні (для конспірації) П. Холодного (Бібік[овський] Бульв[ар]) і складалися вони по три представники від партій (с[оціалістів]-ф[едералістів], с[оціал]-д[емократів], с[оціалістів]-р[еволюціонерів]): від них були С. Єфремов, А Ніковський, П. Зайцев, В. Винниченко, Л. Чекаленко (третього не пам'ятаю), від с[оціалістів]-[революціонерів] М. Залізник (двох інших не пам'ятаю). Головою цієї об'єднаної організації був С. Єфремов. Вона об'єднувала в собі не лише партійно-політичні групи щодо об'єднання політичних виступів і кроків, але й усіх українських співробітників вищих урядів і установах державного характеру; і це об'єднання творило міць національного духа і національної волі. Збиралися в міру потреби й інформувалися про все, що робилося по всіх установах, урядах і т[ак] д[алі], і коли де була яка кривда, звільнення і т[ак] д[алі], через впливові кола робились заходи до направлення всіх тих випадків. Але все-ж таки основна політична праця тих, що залишалися поза урядом гетьманським, переводилася в центральних комітетах. Там подавалися найважливіші відомости переговорів (парт[іи] с[оціалістів]-ф[едералістів]) про вступ до уряду й про відмову згідно з постановою ц[ентрального] к[омітету]. Так продовжувалось довший час. Але коли політика гетьманського уряду почала усталюватися, коли українські елементи в кабінеті Міністрів почали виявляти в більш рішучий спосіб національний напрям в основній політиці і коли їм було дуже тяжко затримати ці позиції уряду, тоді в ц[ентральному] к[омітеті] партії с[оціалістів]-ф[едералістів] почувалися поодинокі голоси про підсилення їх, про те, щоби якась частина партії увійшла до кабінету Міністрів. Не пам'ятаю хто перший розпочав цю акцію, але знаю, що ініціатива вийшла з тих кіл партії, які на становищі директорів департаменту міністерства закордонних справ (А. Яковлев, К. Лоський), які в

розмові з Міністром Закард[онних] Справ відчували і знали його тяжке становище в кабінеті міністрів і вважали за потрібне стати на шлях персонального співробітництва. Ці самі голоси почули і з боку тих, хто працював у Міністерстві Освіти й інших міністерствах, де на вищих постах були українці в якості товаришів Міністра та директорів департаменту. З другого боку, дуже сумні інформації з міністерства юстиції, внутрішніх справ, державного секретарства (де заправляли Чубинський, Ігор Кістяківський, Завадський і инш[і]) примушували подумати про якісь рішучі кроки про усунення цих ренегатів в українській справі. Отже це все виводило з рівноваги більше нервових осіб і спонукувало їх говорити про те, що треба робити якісь засоби, щоби ослабити їх експерименти. Особливо наводила сум праця на провінції і в центрі міністерства внутрішніх справ: карні експедиції на місцях, повернення маєтків, що перейшли в руки селян до дідичів, масові арешти українських діячів на місцях, цілі походи на село й зруйнування їх, повстання місцеві і т[ак] д[алі], з другого боку, арешт Симона Петлюри, Голубовича, Жуковського і баг[ато] інших; це все спричинювалось до того, що поодинокі члени заявляли в рішучий спосіб, що треба щось робити, треба придумувати якісь заходи, щоби ці всі експерименти внутрішньої політики звести до найменшої сили, а де можна, то й до звільнення винних у цих експериментах. Що-ж придумати, щоби запобігти в цих сумних випадках політичної системи Мініст[ерства] Внутр[ішніх] Справ. Ці питання дебатувалися майже в кожному засіданні, і визначалися два шляхи: 1) персональних упливів на самого міністра внутрішніх справ і гострої критики його діяльності і 2) політичні заходи представників політичних партій перед військовим заступником німецької влади на Україні і перед Гетьманом П. Скоропадським. Обидва шляхи трудні і неприємні, і вимагали умілого підходу до справи; а зокрема, перший мусів би йти через людину, яка могла би цю справу переводити. Оскільки пам'ятаю першою справою найбільше займався Олександр Саліковський і не раз гостро інтерпелював Міністра внутрішніх справ. Багато також енергії витрачалося й на те, щоби вплинути кардинальними засобами шляхом переговорів із німецькою владою на Україні, але знамените „zu spet” проголошене з боку німців було дуже характеристичною відповіддю на всі українські заходи. Після таких наслідків що до політичної акції в напрямі навернення

державного корабля в бік чисто українських національно-державних та культурно-освітніх інтересів для українських опозиційних політичних чинників залишилося лише цю опозицію поглибити і зробити її активнішою. І в Центральнім Комітеті це принципіальне питання докладно обговорювалось, як єдиний засіб до виявлення поважнішої акції в цім напрямі й доручено було тоді Президії Київської групи партії с[оцілістів]-ф[едералістів], аби вона цю справу підняла в купі з іншими опозиційними партіями (с[оціал]-д[емократами], с[оціалістами]-р[еволюціонерами] і інш[ими]), щоби створити Український Національний Союз, який би об'єднував-би й координував-би українську політичну акцію назовні. Оскільки пригадую, як бувш[ий] Голова Президії Київської групи партії с[оціалістів]-ф[едералістів] душею перших утворень Укр[аїнського] Націон[ального] Союзу був Андр. Ніковський. Він був ініціатором цієї міжпартійної організації і перший представник від партії, крім того був ще Макар. Олекс. Кушнір, третього представника не пригадую. Пам'ятаю, що цій організації спочатку не надавали великого значіння; дивилися лише як на спробу об'єднання політичних сил та координації політичних акцій. Не були певні, що інші партії підуть у таке об'єднання. Пам'ятаю інформації Андр. Ніковського, як у Центральнім Комітеті партії, так і в президії Київської групи, з яких було видно, що, правда, приєдналися до об'єднання й інші партії, але також вражіння було, що надій великих на нього не покладали і приходилось, говорив Ніковський, нам спостерігати, що делегати від інших партій не були відповідальними партійними діячами, а другорядними, лише для контакту і зв'язків, а зовсім не для якихось поважних політичних кроків. Перші засідання були неповажними, зі слів А. Ніковського виходило, що йому більше приходилось виховувати інших членів Національного Союзу, щирих, великих патріотів, але молодих і непрактичних та до того ще й не політиків. І вражіння таке було спочатку, що справді заходи партії с[оціалістів]-ф[едералістів] не дали поважних наслідків, але нехай працюють, може згодом і поважніщі члени партій інших переконаються, що така організація на часі, і є необхідною в таких тяжких обставинах; один раз А. Ніковський хотів навіть зрікатися, що просто йому нема чого робити, так все виходило якось неповажно; але після серйозного застановлення про відкликання всі ми приходили до висновку, що необхідно,

щоби власне А. Ніковський там був; тим більше, що він був там навіть і головою і це спричинилося-б до великої кризи, а може навіть і до зруйнування того, що все-ж таки якось налагодилось. Але події йшли в такому темпі, що просто була необхідність такої організації; поки Укр[аїнський] Національний Союз уконституїювався, доти ще якось ішло кволо, але коли його конституція була вироблена, коли було визначено з делегатів яких партій і організацій і поскільки від кожної з них до Національного Союзу повинно прийти, тоді було означене обличчя цієї організації: а власне від партій і Селянської спілки по три члени, а від організацій по одному. Найскептичніше до Союзу відносилися Соціал-демократи, особливо В. Винниченко, який довго вагався, чи йти йому до Союзу, чи ні. Пам'ятаю в партії навіть просили Ніковського не одмовлятися від головування в Союзі аж доти, поки на чолі його не стане В. Винниченко, а для справ узагалі притягнення Винниченка було навіть необхідно. В той час з поміж с[оціал]-демократичної партії найбільше визначалися С. Петлюра і В. Винниченко, як ті, що мали найнепохитніші погляди соціальні, антибільшевицькі та инш[і]. Але Петлюра сидів у арешті, а Винниченко погоджується від с[оціал]-д[емократів] увійти в склад Союзу, і справді приходимо на засідання до Клубу, де ці засідання відбувалися, застаємо і Винниченка. У найближчому найповнішому засіданні відбулися і перевибори Голови Союзу, і головою від того часу став Винниченко.

Отже почалася друга фаза діяльності Союзу після першої підготовчої і організаційної, а власне активно-консолідаційна. Консолідація усіх національних сил, як політичних, так і культурно-творчих. І головою Національного Союзу вже цієї фази був обраний Володимир Винниченко. Партія с[оціалістів]-ф[едералістів], як її здавалось, скінчила свої функції: організація була закінчена після фази реальної організаційної праці, гуртуванням реальних національних сил мусіла б розпочатися політична акція вже чисто революційної природи: бути готовим самому до певного революційного акту і підготовлювати до нього як національну опінію, так і певні національні чинники на місцях. Отже почалася нова підготовча праця: організація і консолідація по тому-ж принципіві національно-творчих і політичних сил в губерніяльних центрах України в губерніяльні Національні Союзи, які зі свого боку ці самі організації мусіли-б утворювати Повітові

Національні Союзи і т[ак] д[алі]. Отже завдання повстало дуже поважне – вкрити всю Україну по принципу субординації і безапеляційної підлеглості національними союзами губерніяльними, повітовими і т[ак] д[алі]. Яка мала-би бути політично-революційна акція, про те ніхто ясно собі не давав справи, але до такої акції йшла й мусіла йти підготовча праця, про це було очевидно кожному. І за місяць-два вся свідома Україна була зорганізована в один Національний Союз, на чолі якого стала централь в Києві під головуванням В. Винниченка.

Протягом такої дальшої організації на зовні провадилась, як я вже казав, консолідація внутрішня; на початку цієї другої фази між окремими партіями йшли ще суперечки теоретично партійного характеру, які, з одного боку, були продовженням ще недавніх суперечок у Центральній Раді; ці суперечки особливо визначались під час вироблення спільної платформи, яка би могла об'єднати усі політичні течії. Пам'ятаю ті безконечні суперечки з приводу певної компромісовості на соціальному ґрунті, які постійно висувались з боку представника Селянської Спілки Щадилова, з одного боку, і Макарія Кушніра (предст[авника] партії с[оціалістів]-ф[едералістів]), з другого боку. Потрібно було потратити кілька засідань, щоби ці такі на зовні непримиримі світогляди чи доктринери об'єднались у цій організації; все-ж таки об'єднались: не той вираз, інше слово, яке давало іншу лектуру, хоч смил був майже той самий, і суперечки зникали, непримиримість залагоджувалась. Приходилось бути свідком того, що не принципи відігравали більшу роллю по шляху згоди, консолідації, а зовнішні знаки, слова, вирази словесні, ота, так звана, схоластика була так багата на те, щоби мирні люде, що ще так недавно співпрацювали в одній справі ставали в непримиримі пози, які часто густо доводили до конфліктів, що загрожували навіть розривом; але во ім'я такої згоди засідання переносились на інший день, мінялись настрої, непримириме залагоджувалось.

Перший конкретний крок у напрямі реальної акції назовні був – делегація від Союзу до Німців, яка би могла висвітлити всі обставини політичного моменту і діяльності міністерства у всіх справах українського внутрішнього життя; такі інформації вважались необхідними, щоби німецька влада могла зрозуміти той стан політичний, в якому опинилось українське населення.

Внаслідок цих заходів Кабінет Міністрів був зложений в тім напрямі, що більшість міністрів були українці. Це давало українському громадянству надії, що політика державна піде цілком у іншому напрямі; але така політика продовжувалась не більше двох тижнів, як став просто якийсь політичний транс під натиском росіян. Гетьман раптом реорганізує владу просто в диктаторський спосіб: звільняє всіх українців і направляє росіян. Навить Дм. Дорошенко був звільнений, а він тоді як раз був у Німеччині з певним дипломатичним уповноваженням відбував урядову подорож і про своє звільнення довідався лише із закордонних часописів. І в цей кабінет цілком російський, що проголошує ніби то федерацію з Росією, входить як міністр Освіти Володимир Науменко. Ще рано робити підсумки освітньо-політичній діяльності Волод. Науменка за часів революції на Україні, але його роля у відношенні до української влади була просто брутальною; ота повна ігнорація українського руху в його стремліннях до державної самостійности серед українського громадянства викликала величезне здивування; цілком було для всіх ясно, що він українську владу просто ігнорував; ота його амбіція у особистих відносинах до українського Міністра Освіти, ота пика персональна і непризнання офіційне просто було незрозуміле на перший погляд. Але для всіх було ясно, що Науменко цілком зігнував український революційний рух, сам один пішов проти національної української повені, все робив, щоби цьому рухові перешкодити і чим більше бракувало йому сили, тим більшу виявляв упертість, якусь завзятість і в цій упертости виявив типовий той індивідуалізм український, що так шкодив загальній українській справі; цей індивідуалізм його в дальшій діяльності підіймався навіть до якогось цинізму... Ну як, наприклад, пояснити те, що він пішов у Міністри Освіти лише тоді, коли в кабінеті міністрів не було ані одного українця. Можна було б подумати, що пішов як Дон Кіхот спасти українську справу, боронити її в час найбільшої для неї небезпеки, але, на жаль, цього останнього кроку Науменко Володимир не виявив; навпаки, коли Національний Союз на останньому своєму засіданні, виявивши революційну волю у найгероїчний спосіб і визначивши зі свого складу Директорію – революційну українську владу, як відповідь на акт звільнення українських міністрів, проголосив на Україні проти російського насильства українське повстання, от тоді-то

Волод. Науменко як міністр освіти, нехай навіть під тиском військової влади, оголосив серед середнешкільників, щоби вони йшли до війська, до зброї проти повстанців – так він боронив українську ідею, українську суверенність. Перемога повстанців стала присудом усїєї діяльності за часів укр[аїнської] революції і останнього Міністра Освіти гетьманського уряду; пішов на відпочинок до своєї хати. Але стаття А. Ніковського про діяльність Волод. Науменка у „Новій Раді” була тим присудом останньому актові його праці, який відбився на дальшій його долі: незабаром Київ українська влада мусила уступити перед натиском большевиків і стародавню столицю України заняли большевики. І серед перших жертв большевицької помсти став і Волод. Науменко р[оку] 1919 цілком даремно і непотрібно, бо на його особі далеко жорстокіше помстилась сама дійсність, привівши його, одного з кращих педагогів, своїм циркуляром, що закликав молодь до зброї, творити цілком не педагогічне діло. Талановитий історик літератури і критик, відомий видавець „Київської Старини”, член численних наукових і педагогічних товариств, великий амбітник трагічно зійшов зі сцени української культурно-освітньої історії з печаттю заклику середнешкільної молоді до війни зі своїм же українським народом. Так сумно закрилась сторінка великої культурної індивідуальності, що ще багато могла дати українській культурі, коли-би ця індивідуальність не була у трагічному конфлікті із самим собою на пункті федерації із Москвою; а з цією сторінкою закрилась золота доба величної перемоги українського народу – повстання проти свого відвічного московського гнобителя, а [...] діяльність і Українського Національного Союзу, який в історії визвольної боротьби Українського народу безперечно відіграв величезну роллю, залишивши за собою глибокий слід на історичній арені. Я тут не можу детально спинятися на ролі гетьманського перевороту й діяльності Гетьмана П. Скоропадського та його уряду у визвольній боротьбі українського народу за свою суверенність і державну незалежність. В цій діяльності можна лише визначити два моменти: політично-соціяльний і культурно-освітній. Перший момент, так несподівано змінивши попередній напрям політики Центральної Ради, мав декілька фаз у своєму розвитку: 1) шукання порозуміння з поміркованими українськими політичними колами і назверх стремління ніби то до якоїсь консолідації, але насильний переворот

за допомогою німецького війська і порушення елементарних прав вже існуючої ідеї демократичного парламентаризму через уведення до українського парламенту війська і насильної його ліквідації поклали глибоку прирву між тими політичними партіями, що складали собою Українську Центральну Раду і через те з найпоміркованішими партіями, що були в складі Центральної Ради консолідація не була досягнута, бо ні одна політична група не могла брати відповідальності за дальшу політику, так вона була неясною і непевною. Друга причина цієї опозиції чисто вже принципіальна і теоретична, це власне отой інший соціальний світогляд та ідея республіканізму і демократизму, яких якраз у гетьманському перевороті не було.

2) Тенденція шукання порозуміння з німецькими чинниками, що стали на сторожі гетьманської влади вже зі сторони української опозиції, спочатку в тім напрямі, щоби наступила кардинальна зміна в українській політиці через покликання до влади суто українських чинників, заведення парламентарної конституції та демократизму. Коли-ж ці найдалі ідучі домагання були відкинуті, тоді українське представництво пішло на уступки і домагалось лише превалюючої більшості українських сил у кабінеті міністрів; але і ці бажання були відкинуті знаменитим „zu spot”.

3) Противоставлення німецької військової влади, гетьмана і його уряду, з одного боку, як правлячої сили без українського народнього підпертя цієї останньої, і Українського Національного Союзу як національної організації всіх українських сил як у центрі, так і на периферії, і тенденція цієї останньої ще раз зробити спробу порозуміння з німцями і Гетьманом у напрямі реорганізації його кабінету міністрів; досягнення успіхів в такій реорганізації і кардинальна зміна не лише на попередню політичну діяльність Гетьмана, але й ще далі, яка закінчилась звільненням українських міністрів і проголошенням федерації з т[ак] зв[аною] „Россією” і останній акорд цієї москвофільської політики Гетьмана, поставлення себе як гетьмана в підлегле становище від вищого командування Добровольчої армії, зокрема генерала Денікіна.

4) Одверта боротьба Національного Союзу проти Гетьмана П. Скоропадського через проголошення всеукраїнського повстання і визнання нової влади т[ак] зв[аної] „Директорії”, що закінчилось повною перемогою Директорії, з одного боку, і зреченням на користь Директорії Гетьмана П. Скоропадського, що який до

приходу нової влади до Києва передав усю свою владу в тимчасове покористування його Українському Сенатові.

Так скінчив П. Скоропадський свою спробу відновити Гетьманат на Україні без порозуміння із українською демократією через неприродні способи, а власне за допомогою чужеземної сили. Правда, ця фаза розвитку української державности мусила наступити. Неприродне співжиття німецького командування з Центральною Радою, коли першому на Україні був потрібен лише хліб і де-які сирівці, а не українська держава із національно-соціялістично-демократичним людом, про який мріяла Центральна Рада, коли перший вимагав на місцях спокою і покори, а не поглиблення революції та критичного, а то й опозиційного зіставлення до чужеземного, хоч і союзника, але все-ж таки реального господаря на Україні та її распорядителя, – це неприродне співжиття мусило припинитись, особливо після циркулярів Міністрів Ткаченка та Голубовича, бо в колізії реальних інтересів переможцем виступає той, хто реально сильніший. Німці перемогли і поставили собі тих агентів місцевої влади, які в першій мірі могли-би задовольняти їх найосновніші інтереси, а власне економічні, і лише після цього свої політичні. А таким агентом мусив бути лише представник крупного землеволодіння і крупного промислу і т[ак] зв[аний] „Протофіс“ економічно став головною базою для економічної політики на Україні і лише після задоволення цих останніх інтересів і для зверхового заспокоєння українських середніх і крупновласницьких кругів була висунута хліборобська партія для санкціонування політико-ідеологічного та державного напружаму, себто гетьманату.

Цілком до іншого випадає, коли ми перейдемо до культурно-просвітньої праці за Гетьмана. Микола Василенко як добрий культурно-освітній політик, він одразу поставив на реальну дорогу ті культурно-освітні установи, які завсіди відіграють свого рода фортецій та пам'яток реальної його культурно-освітньої праці. Влада може переходити, мінятись, а то й зовсім зникати, а культурно-освітні установи залишаються як нові свідки найреальнішої праці. І я пригадую, як Міністр Освіти прискорював вироблення законів про нові українські університети в Києві і Кам'янці, а особливо закон про заснування Української Академії Наук. Високі школи, і найвища наукова установа, збудована на основі повної толеранції до цих інституцій з боку навіть ворогів

української ідеї, на основі найреальнішого ґрунту (державного закону і грамоти Гетьмана), а не лише словесної деклярації, як це було за Стешенка, коли засновувалась мистецька академія та український народній університет, і були цими найбільшими пам'ятками культурно-освітньої праці гетьманського Міністерства. Правда це все переводилося здебільшого руками тих самих міністерських вищих урядовців, які працювали з першого дня української влади взагалі, але найвища санкція, авторитет, так би сказати державна основа їх, були уряду гетьманського. Можна багато ще говорити й про де-які інші нові високі установи, засновані гетьманським урядом, як Сенат, напр[иклад], які по собі залишають глибокий і небуденний слід в українським національно-культурнім житті, щоби сконстатувати і ту позитивну працю, яка випала на долю окремих українських міністрів Гетьманського уряду. Ця праця, а особливо Українська Академія Наук в історії української культури і науки – ціла епоха.

VII. Організаційна праця українсь[ого] вчительства

Другий всеукраїнський учительський з'їзд відбувся після закінчення шкільного року в році 1918. З'їхалось вчительство, щоби здати собі справу з праці цілого минулого року. А цієї праці було дуже багато. Універсальна праця учителя на селі вимагала дуже великого напруження. Крім школи, обов'язки учителя поза школою були дуже великі; властиво поза тим учитель був усе: і позашкільний український культуртрегер для дорослих, політик для села взагалі, інструктор-кооператор і т[ак] д[алі], і т[ак] д[алі]. Отже, ця праця, що проходила у найрізноманітних ділянках робила і учительський з'їзд незвичайно цікавим. Урізноманітнювали до того діяльність сільського чи містечкового учителя ще й різні політичні зміни, але коли на сторожі політично-соціальних інтересів українського населення була Центральна Рада, то напрям позашкільної діяльності учителя провадився в суто національних і здебільшого і соціальних рамках тих, які підказувала головна лінія політики Центр[альної] Ради, а з нею і почасти Центрального Бюро Всеукр[аїнської] Учит[ельської] Спілки. Коли-ж на Україну прийшли німці і особливо під час конфлікту німецького командування з Центральною Радою і політикою уряду – вчительство в масі стало на бік Центральної Ради, і як чинник ближчий до села та його інтересів він безперечно

став у опозицію до тих дідичів і взагалі крупних землевласників, що під охороною місцевого німецького уряду поверталися до своїх маєтків. Особливо ця опозиція збільшувалась, коли Центральна Рада впала і на її місце повсталала влада Гетьмана П. Скоропадського. Тоді-то найбільше гонимим і переслідуваним елементом був учитель, якого місцева влада політична вважала найбільшим революційним і неспокійним елементом. Отже, в часи цих пертурбацій політичних йшла підготовча акція до з'їзду делегатів. Дозвіл на з'їзд від центральної влади Центральне Бюро Всеукр[аїнської] Учит[ельської] Спілки мало, але все-ж таки місцеві зібрання учителів для виборів делегатів на з'їзд не проходили в деяких місцях без ексцесів. Це все напружувало атмосферу, збільшувало зацікавлення до з'їзду і робило його цікавішим. Сам з'їзд переводився на цей раз більше під знаком професійно-організаційним, аніж суто педагогічним. Це одна була риса з'їзду і найосновніша; друга ховалася в тих інформаціях з учительського місцевого життя і, нарешті, педагогічні питання. З'їзд відбувався в будинку бувш[ого] Кадетського Корпусу, де учительство приїзже й перебувало за час з'їзду взагалі. Ці моменти й визначили три головних напрями праці з'їзду. Правда, на першому місці стояв звіт Центр[ального] Бюро. Голова Всеукр[аїнської] Учит[ельської] Спілки С. Русова відкрила з'їзд привітальним словом, а проф[есор] Т. Сушицький привітав з'їзд від Міністерства Освіти. В цьому привітанні відчувався вже більше офіційний голос, аніж ентузіастичний голос Ів. Стешенка та інших представників української влади за часів першого з'їзду. То були перші дні волі українського слова, перші дні українського вчителя взагалі, коли сила ідеї і віра в будучність української нації брала верх понад усі інші турботи й побоювання якоїсь небезпеки назовні. Тепер же було не те, зовнішні сили давали себе знати: большевики, німці і т[ак] д[алі] робили до цього привід. Українська воля розбивалась об неукраїнську заборчу політику і під впливом таких переживань учительство було стриманим і спокійним. Далі я, як секретар Центр[ального] Бюро, подав звіт з діяльності бюро. В цьому звіті я констатував той великий зріст Всеукр[аїнської] Уч[ительської] Спілки все більшою і більшою кількістю окремих місцевих спілок, які прилучались до своєї централі не лише голим записом у члени, але й присилкою грошей. Далі інтерес до спілки виявлявся не лише цим професіональним потягом та організаційністю, але й тим, що з

міст до Центр[ального] Бюро виявлялась велика кількість запитань, просьб з метою здобути інформації, поради, а нарешті й захисту від тих чи інших зазіхань. Центральне бюро, користаючись з близьких стосунків до Міністерства Освіти і т[ак] д[алі], перевірили докладно відомости, робили всі заходи що до позитивного задоволення тих, хто до нього звертався. Нарешті були й спроби шукати залагодження й ріжних місцевих конфліктів, які виникали чи серед окремих членів чи колективів (педагог[ічні] Ради школи і т[ак] д[алі]). Все це по змозі Бюро задовольняло. Далі йшов звіт з де-яких спроб поширити діяльність Бюро що до видання органу та окремих праць, книжок через заснування при Всеукр[аїнській] Учит[ельській] Спільці центральне учительське видавництво, т[ак] зв[ане] „Всеуви́то“, себто „Всеукр[аїнське] Учит[ельське] Видавн[иче] Т[оварист]во“; була переказана вся історія і ті перипетії та труднощі, які зустрічались при виробленні статуту цього Т[оварист]ва на ґрунті принципіальних розходжень між Бюром, яке хотіло це Видавн[иче] Т[оварист]во заховати при собі як підпомогову і залеглу установу від Всеукр[аїнської] Учит[ельської] Сп[ільки] і між учителями-кооператорами, які хотіли заховати кооперативний принцип Т[оварист]ва і тим самим зробити його цілком самостійною організацією. Цей спір між двома течіями в Центральнім Бюро В[сеукраїнської] У[чительської] Сп[ільки] на остаточне полагодження в імені Ц[ентрального] Бюро я й виносив на з'їзд. Після звіту відкрилась дискусія, але вона не була з настроєм принципіального розходження з Центр[альним] Бюром, а велась лише по окремим деталям і через те скоро звіт і діяльність Бюро прийнято до відома і перейдено до чергових справ. А першою точкою чергових справ було звідомлення делегатів з праці на місцях. В цих то звідомленнях і відкривалась тяжка картина тих умов, в яких провадилась широка громадська і педагогічна праця вчителя: арешти учительства, переслідування і т[ак] д[алі], це ставало вже побутовим явищем на провінції. Арешти вчителя ставили школу в дуже тяжке становище. Особливо учительству дошкуляли німці; не знаючи укр[аїнської] мови і бачучи учителя як найближчого до селянських інтересів, німці на місцях вважали його за найбільшого ворога їхньої політики та їхніх економічних та соціальних стремлень; через це саме доходило до того, що учителя забирали, діти не вчилися і школи зачинялися.

Другий тяжкий чинник, що руйнував стан учительства, то була дуже мала його платня. Між іншим, цей момент особливо гостро підносилося з боку найбільше народнього вчительства.

На це учительству подавалися інформації з боку директора департаменту народньої школи Андр. Лещенком, що все робиться для того, щоби підвищити платню вчителя. Безперечно такі загальні повідомлення трохи вчительство заспокоювало, але й не позбавляло побоювання, чи справді буде щось позитивне з цих обіцянок.

Далі йшли доклади на різні теми педагогічні, а особливо теми професійного змісту.

Після закриття з'їзду редакційний комітет „Вільної Укр[аїнської] школи” зробив такі широкі збори-конференцію в українськiм клубі на тему про притягнення учительства до ширшої співпраці в журналі, разом з тим Редакц[ійний] Комітет хотів вислухати й оцінку журналу та побажання щодо його поліпшення. Тут слово забрав О. Дорошкевич як фактичний редактор журналу і поділився з учительством думками своїми і Редакційного Комітету про те, що такий стан журналу Редакц[ійний] Комітет не зовсім задовольняє. Журнал усе-ж таки не відбиває думки широкого вчительства; співробітничать у нім учителі переважно з центральних міст. Периферія мовчить і стоїть на боці і не йде до співробітництва своїми працями. Особливо журнал не відбиває думки широких кол учительства тим, що немає в нім тих практичних оглядів та звідомлень із діяльності окремих учителів, яко методистів та їх методичних спостережень. Тоді як ця практична сторона відіграє велику роллю практичних порадників в шкільній праці. Нарешті в журналі є відсутній відділ учительських дописів про іншу культурно-освітню роботу на селі та дискусійних статей на педагогічні теми, які учительство хвилюють. Журнал мусить бути тим живчиком і тим регулятором, що свідчить про живе діло безпосереднє і що захоплювало б учительство цікавими актуальними, висунутими сучасністю темами. Не академічність теоретична є важна для журналу, а актуальна творча думка, що підносить педагогічну працю, розбуджує педагогічну інтенцію. Коли українське державно-політичне життя підносить так високо на історичну арену український нарід і робить його чинником міжнародньої політики, то мозок того народу - вчительство мусить в цьому напрямі

виховувати молоде українське покоління, а не зрусифікованих ренегатів в найактуальнішій сфері його національно-культурного вияву як окремої творчої сили серед інших народів. Такі приблизно питання висувались на порядок денний цієї широкої конференції. В дебатах учительство прийняло дуже жваву участь і з'ясовувало свої погляди. Основне в них було те, що такі стремління Редакційного Комітету журналу треба витати до зреалізування, якого учительство щиро буде на місцях учительство закликати.

В якій формі могли-би здійснитися заміри цієї конференції не можна було сказати, бо незабаром повстання, а за ним влада Директорії, а там большевицький переворот, який привів до повної ліквідації почину Всеукр[аїнської] Учит[ельської] Спільки та її одностайности. Учительство розколось на ворожі табори й одні других поборювали.

Друге питання, яке теж на цій конференції піднялось, то було питання про учительське видавництво при Спільці. Докладчиком його, з одного боку, виступав я, як член Президії Центр[ального] Бюро і бувш[ий] учитель Болозович, як представник принципу кооперативного. Репрезентувалось дві сторони організації видавництва, щоби учительство могло повніше розібратись у спорі двох сторін.

Я стояв на тому ґрунті, що при центральнім органі В[сеукраїнської] У[чительської] Сп[ільки] мусить бути своє видавництво, яке-би стало фактичним поширителем української культури шляхом продукції книжки. Далі професіональні потреби Спільки остільки великі, що повне задоволення їх вимагало дуже великих коштів; видавництво-ж, репродуковане учительством, знаходило в ньому-ж і збут, давало-би ті кошти у великій мірі; цим самим учительство було-би й сильнішим чинником на культурному і професійному ґрунті.

Докладчик Болозович, навпаки, захищав кооперативний принцип: коли видавництво складається з паїв окремих членів уч[ительської] Спільки, то господарем його є лише той, хто вніс пай, себто загальні збори пайщиків та керовничі органи цих зборів. Ніякі інші збори чи органи, які не є членами видавництва, не мають до видавництва жадного відношення. Спілька може стати членом видавництва лише тоді, коли стане пайщиком його і дійсним членом. Всі ж члени видавництва є й члени Спільки, отже розходження між видавництвом і Спількою не може бути жадного.

Таким чином лише кооперативна організація є правильною і збудована на кооперативно-комерційних засадах є одинокоравдивою, що зможе існувати і себе окупати.

Дискусія, що вив'язалась із цих суперечок, привела конференцію до останнього принципу, себто суто кооперативного, хоч принципіально та ідеологічно промовці схилилися до першого принципу; але практична засада капіталістичного підприємства взяла перевагу над ідеологічною. Так із цих суперечок пізніше заснувалось кооперативне учительське видавництво під назвою „Всеукр[аїнське] Учит[ельське] Видавн[иче] Т[оварист]во” чи просто „Всеуито”. Воно й почало свою працю, але теж зовнішні умови монополізації видавництва большевицькою владою не дало змоги цьому видавництву розвинутись.

*****

На закінчення цієї першої частини споминів хотів-би я ще спинитись на де-яких окремих особах Міністерства освіти, що дуже багато попрацювали на добро школи, української освіти і взагалі української культури.

Петро Холодний.

В першу чергу звертаю увагу на таку постать, як Петро Холодний, незмінний Товариш Генерального Секретаря Народньої Освіти, а потім Товариш Міністра. На цій становищі Петро Іванович працював від перших днів заснування Генерального Секретарства Освіти. Познайомився я з Петром Холодним ще р[оку] 1914, коли вступав учителем до Комерційної школи 2-го Т[оварист]ва учителів, яка містилася на Комерційнім проулкові. Директором цієї школи як раз і був Петро Іванович. Працював я в цій школі щось коло двох років, аж поки наукові студії при Київським Університеті і переобтяженість викладами у 8-й державній гімназії примусили мене відмовитися від 8-ми годин, які я мав у цій школі. Але цього часу було досить, щоби запримітити діяльність Директора цієї школи П. Холодного. Управляв школою Петро Іванович зовсім не адміністративним своїм хистом; треба сказати правду, що такого хисту у Петра Івановича було не багато. М'ягка, податлива вдача П. Холодного багато перешкождала в його адміністративній праці. Керував він школою в переважаючій мірі своїм глибоким моральним авторитетом. Треба зазначити, що в цій школі склад педагогічного персоналу складався з більшої половини

російського вчителства, правда демократичного, але й російсько-централістичного, але серед цієї учительської громади Петро Іванович користувався великою пошаною. Далі Петра Івановича Холодного я зустрів при праці після революції в 1-й українській гімназії ім[ені] Т. Шевченка, де П. Ів. викладав природу, і тут серед маленьких дітей 1, 2, 3 класи Петро Іванович своєю лагідною м'якою вдачею знайшов особливу прихильність і любов до своєї особи. На жаль, не довго на цій посаді він перебував: обов'язки державно-адміністративні примусили його одійти від української гімназії, а український напрям його діяльності після революції, який не поділяла переважаюча більшість педагогічного персоналу Комерційної школи, яка тягнулась до російської централістичної політики, скерували його до цілковитого розриву і виходу з цієї Комерційної школи. Цікаво, що політику російського вчителства в школі гаряче підтримував і такий український письменник, учитель цієї школи, як Леонід Пахаревський. Таким чином, Петро Іванович цілковито відходить від стилю педагогічної праці і переходить на високу посаду одного з керівників народною освітою взагалі. Але його мало приваблювала чисто адміністративна праця, Петро Холодний вибирає собі величезну ділянку по шкільній освіті, а власне ділянку основної реформи школи на цілковито нових педагогічно-наукових засадах. Але цю функцію він виконує не як голова Ради Міністра чи Генерального Секретаря Освіти, якою керував він аж до гетьманського перевороту, коли ця Рада була розпущена, властиво й разу не скликалася; Петро Іванович організує цілком нову Комісію по реформі цілого українського шкільництва і стає її на чолі, і не сходить зі становища голови її аж до того часу, коли український уряд вже був на еміграції в Тарнові. До участі в цій Комісії по виробленню проекту єдиної школи Петро Холодний запрошує найвидатніших педагогів м[іста] Києва без огляду на їх національність, надаючи їй найоб'єктивнішого напрямку. Комісія розбилася на окремі фахові секції, яка кожна зокрема підготовлювала матеріал зі свого фаху і це все передавалося Голові Комісії. В Києві Комісія працювала щось коло двох років, далі продовжувала ця комісія, правда вже з інших осіб, свою працю в Кам'янці Подільському в мурах Українського Університету. Тут до Комісії були притягнуті і галицькі педагоги як В. Бірчак, Аліськевич і багато інших, що тоді перебували в Кам'янці чи в

якості професорів і доцентів Університету, чи в якості служачих уряду Петрушевича. Коли матеріал вже був розроблений як у його принципіальній частині щодо загальних підвалин і засад єдиної школи і щодо його деталей у плянах окремих дисциплін і у їх програмах, то вся синтетична частина проекту єдиної школи, і я би сказав найосновніша, була переведена Петром Холодним безпосереднє. Внаслідок цієї синтетичної праці появилсь два томи проекту єдиної школи, з яких I-й том був надрукований у Кам'янці-Подільському р[оку] 1919, і який обіймає два перших концентри єдиної школи зі всіма плянами і програмами всіх дисциплін, з передмовою, що узасаднює принципи та підвалини, покладені в основу проекту. Другий том, що містить у собі плян і програми окремих дисциплін третього вищого концентру, що обіймає собою вже середнє шкільнє навчання, на великий жаль, не появилсь у світ і перебуває на руках його автора. Р[оку] 1919, коли Міністром Освіти був проф[есор] Огієнко, цей останній міністр у спішному порядку провів через Раду Міністрів Закон про введення на Україні всезагальнє обов'язковє для всіх навчання по пляну єдиної трудової школи, який був виготовлений Петром Івановичем. Лише не можна було цей закон перевести в життя, бо незабаром більша частина української території була в неукраїнських руках. Але ж, що Україна мала вже розроблену єдину трудову школу, раніше, як Великоросія та инші слав'янські держави, свідчило, що ця висока ідея була дуже важливою для українського уряду, і здійснення цієї ідеї українська школа і культура повинна завдячувати лише невтомній праці Петра Холодного. Другу, не менше важку працю, Петро Іванович переводив на становищі Голови Ради Міністра Освіти. Складалась ця Рада з найвищих урядовців Міністерства – директорів Департаментів і начальників Відділів. Через Раду проходили всі найважливіші рішення окремих департаментів, відділів перше, аніж піти на підпис Міністра Освіти. В першу чергу проходили проекти законів, потім постанови і розпорядження Міністерства, й відкриття нових шкіл, затвердження директорів середніх шкіл, професорів, доцентів високих шкіл і ріжних адміністраторів вищих ранг: комісарів по справах Шкільних округ, губерніяльних комісарів і т[ак] д[алі], нарешті одна із цікавих і важних функцій Ради була функція внутрішнього контролю діяльності директорів департаментів і начальників відділів. Таким чином, Петро

Іванович, як керуючий цією високою установою дуже багато працював, бо це властиво обійняло всю найважливішу діяльність Міністерства; це був основний нерв міністерського колегіального управління. Лише після рішення Ради все йшло на остаточну санкцію Міністра.

Далі, Петро Іванович був тим центром, куди сходилися всі нотки зв'язків в моменти якоїсь небезпеки. Пам'ятаю в боротьбі з Попечителем Київської Округи Вол. Науменком р[оку] 1917, коли Іван Стешенко, як Генеральний Секретарь, не мав в очах Науменка жадного авторитету, то лише завдяки авторитетові Петра Холодного, багато непорозумінь удалось ліквідувати шляхом персональних зносин Холодного П. із В. Науменком, бо Петро Іванович майже щодня конферував з В. Науменком у справі інциденту. І вже лише тоді, коли нічого не можна більше зробити, вдалося розбити цей гордіїв вузол лише перенісши питання до Ради Міністрів, виготовивши відповідного циркуляра про скасування всіх Шкільних Округ і на те місце заведення Комісаріятів у справах цих Округ, і автором тексту цього розпорядження був П. Холодний. Другий випадок небезпеки чи напруженого стану в Міністерстві Освіти був тоді, коли М. Василенко за допомогою влади опечатав Кабінет Міністра Освіти В. Прокоповича. Цей факт викликав великий рух у міністерстві Освіти, і центром інформаційного задоволення чи заспокоюючих відомостей був Петро Іванович. Правда, коли Міністр М. Василенко скликав Раду Міністра, щоби викласти перед нею свою деклараційну промову, на засіданні Петра Холодного не було. Петро Іванович гадав, що його місія Товар[иша] Міністра вже була скінчена; але на наше здивування і велику радість ми почули дуже хорошу оцінку попередньої діяльності П. Холодного і заяву, що П. Ів., коли захоче, буде залишений на попереднім своїм становищі. Хоч, додавив новий Міністр, Товариш Міністра то є alter ego самого Міністра, а він, М. Василенко, не може ручатись, що П. Ів. буде відбивати його стремління і думки, все-ж таки ... і т[ак] д[алі]. І на такого alter ego пізніше М. Василенко запросив Петра Яковлевича Дорошенка, який і став фактичним керівником тієї половини міністерства, яка обіймала усі мистецькі установи.

В Кам'янці-Подільській, куди хуртовина, що піднялась на українській землі, закинула український уряд, П. Холодний продовжував свою працю по розроблені проекту єдиної трудової

школи. Міністром тоді спочатку був проф[есор] Огієнко, але через те, що він був і Ректором Кам'янець-Под[ільського] Університету, та деякі непорозуміння з правлящими партіями, проф[есор] Огієнко відійшов від Міністерства Освіти і перейшов до керування Міністерством Ісповідань. Тоді Товариш Міністра Освіти Ник. Як. Григорійів виконував обов'язки і Міністра Освіти. Таким чином уся адміністративна і політична частина з П. Холодного цілком була знята, а залишилась лише ідеологічно-педагогічна і теоретична. Працював Петро Іванович у мурах українського університету на другому поверсі, переважно головуючи в різних комісіях по розробленні вже згаданого проекту єдиної школи, а сам один по підготовці до друку першого тому проекту. Політичні моменти, які були в Кам'янці особливо загостреними між окремими групами, якимось не зачеплювали Петра Холодного. В часи цих хоробливих суперечок, персональних непорозумінь, а особливо партійного антагонізму, Петро Іванович справді був „Холодний” в цій підвищеній атмосфері. Не хвилювався, не виявляв своїх антипатій чи симпатій. Політична гарячка проходила якимось повз його зимної й урівноваженої натури і не підносила його рівний темперамент понад норму. Отже через таку вдачу він ні в яких кругах не мав персональних ворогів: всі його поважали і застусовувались до нього добре. Через це саме у всіх кабінетах міністрів, які кардинально мінялись, як кабінет Винниченка, Голубовича, Лизогуба за часів Гетьмана, Волод. Чехівського за часів Директорії, Остапенка, Мазепи, Андр. Левицького і т[ак] д[алі], і т[ак] д[алі]. Ні в одному кабінеті, порою цілком протилежному попередньому, ніколи не піднімалась думка про те, що Петро Іванович не відповідав своїй ролі, бо всі міністри освіти його поважали, з його авторитетною працею рахувались і цінили. Виходили непорозуміння на ґрунті міністерської праці лише між проф[есором] Огієнком і П. Холодним; але ці непорозуміння були відомі лише стисліщому колу чи співробітників одного і другого, чи приятелям. Мені не раз приходилось вислуховувати дуже коректні вирази Петра Івановича на адресу проф[есора] Огієнка, які більше зазначали добродушні, дотепні приповідки, що характеризували діяльність все-ж таки дуже доброго і визначного робітника на українській культурній ниві, але Петро Ів. ніколи не забував тої великої праці, яку зробив Іван Іванович Огієнко. З другого боку, не раз я мав нагоду слухати мінорні нути жалю проф[есора] Огієнка і скарг на Петра

Івановича; але ці вислови були більше інтимного характеру двох, коли не приятелів, то прихильних один до одного співробітників на однім полі, які між собою в дечому розійшлися. Ці розходження особливо відчувались уже на еміграції, а власне в Тарнові, коли Петро Іванович керував Міністерством Освіти, а Іван Іванович Міністерством Ісповідань. Видно останнє міністерство і праця в ньому проф[есора] Огієнка не задовольняла і думкою він усе тягнувся до Міністерства Освіти; він не міг забути, свого мимовільного з цього міністерства виходу; отже ці особисті моменти, власне симпатії до освітньої праці, з одного боку, і персональні непорозуміння під час того моменту, коли Іван Іванович мусів від міністерства Освіти відійти, якимось зльокалізувалися на відносинах цих обох між собою не буденних діячів українських і вилились з боку проф[есора] Огієнка в сумно-журливу критику діяльності Петра Холодного, а з боку останнього в дотепну проповістково-веселу характеристику та жарти на адресу Івана Івановича, ніколи не торкаючись його особистої вдачі та не знижуючи його діяльності.

Не обходилося і без веселих моментів в урядовій діяльності Петра Івановича. Із численних епізодів розповім один. Це було вже в Тарнові р[оку] 1921, мене викликали до Тарнова в справі виборів до Ради Республіки і в справі ще деяких питань по Міністерству Освіти. Поруч із кабінетом Петра Івановича в готелі, де перебували всі уряди УНР, була кімната маляра Ю. Магалецького. Побачивши мене, Ю. Магалецький запропонував мені зайти до його кімнати і побути годину-дві чи більше, поки він не змалює мого портрета. Сидючи під час малярського сеансу, я з Юрком Олександровичем чуємо крик директора департаменту Шугаєвського, який гукає, щоби подали ключі, ми вибігаємо з кімнати і бачимо п[ана] Шугаєвського, який стоїть під дверима кабінету Холодного і чекає ключів; виявилось, що хтось Петра Івановича замкнув у кабінеті на замок. Через деякий час приносить служник готелю ключі, відчиняє двері кабінету і бачимо, що Петро Іванович сидить собі за столом і посміхається зі свого недовгого арешту, а час був уже обідній, так що закروتувало ув'язненому залишитись навіть без обіду. Бачучи спокійний настрій П. Іванов., ми дуже над цім фактом насміялись. Далі, перейшовши до кімнати Ю. Магалецького на своє місце, як, пам'ятаючи деякі думи невільничі на пам'ять, з експромту склав сприводу події ось таку думу, яка

довший час після ходила в багатьох списках серед Тарнівської еміграції: [...]».

Року 1922 Петро Іванович Холодний вже в якості професора української таємної політехніки у Львові і в якості маляра переїхав до Львова, де перебуває до сьогоднішнього дня.

Андрій Лещенко.

Другим визначним діячем по українській народній освіті був директор департаменту народніх шкіл Міністерства Освіти Андрій Лещенко. Коли передо мною встає постать цієї людини, я якось невільно сповиваю її якимись пієтитом, якоюсь побожністю. Родить такий настрій у мені та висока принципіальність позиції, яку завши і непохитно відстоював Андрій Іванович. Друга риса цієї людини – це та її безкомпромісовість в яких би то не було справах, третя – це та відданість безглядна тій справі, якій він служив. Порою він був незвичайно різкий у своїх прилюдних та й неприлюдних виступах і цю його різкість тону не могло переносити російське вчительство і страшно його не любило, вважаючи його нетактовним, не інтелігентним гайдамакою. Спочатку і в моїй душі проносились ці епітети на адресу Андрія Івановича, але це було лише до того часу, коли я не пізнав Андрія Івановича у ближчій роботі, як його співробітник в Комісаріяті по справах Шкільної Округи, якого Анд. Лещенко був головою, а я заступником і по Міністерству Освіти, де мій відділ мав найбільше стиків, як відділ учительський із Андрієм Івановичем як директором департаменту народньої школи. І коли я ближче пізнав цю людину, я відчув, якою вона була інтелігентною і тактивною там, де не було моментів, яких не міг ніколи толерувати Андрій Іванович, а власне тих, які я зазначив на початку. До якої справи А. Лещенко не брався, він віддавався їй цілком; увесь час аж до пізнього вечора він присвячував своїй шкільно-освітній праці. Вдома лише обідав і ночував, а то увесь час був на праці. По фаху математик, учитель 7-ої Київської гімназії, в цій гімназії він здобув велику до себе повагу. Коли після революції пішов до громадсько-національної праці, то одразу взяв культурно-освітній провід у свої руки, ставши головою першої по народній освіті органу Товариства Шкільної Освіти; на цій становищі Андрій Іванович проводив організацію першого учительського з'їзду навесні р[оку] 1917, а особливо відзначився Лещенко на цій становищі як організатор учительських курсів з українознавства, які вкрили на протязі літа р[оку] 1917 всю Україну. І коли ми після

мали свідомих і освічених учителів, перед якими яскраво проходила вся культура України в її історії, літературі, мові, географії і т[ак] д[алі], то треба завдячувати в більшості лише тій величезній праці, яку проводив Андрій Іванович.

Далі А. Лещенко відзначається як борець за українську школу серед численних зборів російського вчительства. Гарний промовець з яскравою і чистою принципіальною думкою, що не знала ні компромісів, ні ріжних інших підходів до справи, він завше ловив русифікаторів на Україні, їх виключно русифікаторські тенденції і доказував одверто, що в межах національно-персональної автономії для українського народу повинна бути українська школа, а для інших національностей лише остільки шкіл у процентнім відношенні, скільки процентів мається інших національностей населення. Особливо позитивними рисами визначалась діяльність А. Лещенка як Київського губерніяльного комісара освіти. Далі Андрій Іванович визначився своєю непохитною позицією в боротьбі із В. Науменком за оволодіння Київською Шкільною Округою. Одверто і чесно йшов у бій серед російського вчительства; а коли це останнє після звільнення В. Науменка з посади Попечителя оголосило бойкот кожній новій особі, яка би наважилась зайняти в шкільній окрузі місце звільненого, то А. Лещенко, як свідомий українець, уважав своїм обов'язком іти якраз на цю посаду і перший дав згоду на призначення його Комісаром по справах Київської Шкільної Округи, де Комісаріятом одноголосно був обраний серед чотирьох українців: Постернака, Шила, мене і його, головою Комісаріяту. На становищі Голови і керовника Комісаріяту А. Лещенко користувався великим авторитетом серед інших Комісарів, навіть і не українців – поляка і жида. Головною його діяльністю в Комісаріяті по справах Київської Шкільної Округи було перш за все завести лад і порядок в цілій Окрузі, який опозицією В. Науменка був дуже порушений. Російське вчительство в особі Київської філії Всеросійського учительськ[ого] Союзу остільки підняло голову під час цієї боротьби, що навіть вмішалися в цю боротьбу шляхом гострої критики діяльності української влади. Отже, щоби ліквідувати таке ненормальне явище потрібні були рішучі заходи, і Андрій Лещенко, в першу чергу, став на шлях адміністративного управління школою, а не лише пасивного посідання традицій і звичок, що вклялися в напів розвалений

апарат. В першій мірі він узяв у руки тих директорів гімназій, які розпустились до того, що дозволяли собі навіть не визнавати Комісаріят по справах Київської Шкільн[ої] Округи за вищий адміністративний орган, а так якийсь лише неприємний додаток. Таких директорів набралось було дуже багато і в першу чергу йшов директор 1-ої Київської гімназії, землячок Стороженко, що колись навіть і працював в ділянці української історії і співробітничав в „Київській Старині“. Але коли тим усім було погрожено, що вони будуть в найскоршому часі звільнені, а директор Стороженко трохи пізніше навіть був звільнений, а педагогічна рада декретом Міністра Освіти проф[есора] Огієнка була розпущена, а сама 1-ша гімназія була перетворена (власиво переіменована) в українську гімназію ім[ені] М. Костомарова, то така рішучість навіть заімпонувала. Далі багато приватних гімназій, як Жука в Києві, Сороковолової в Умані та в інших містах за антипедагогічну діяльність були теж закриті, а на їх місце були засновані в більшості українські гімназії Т[оварист]ва учителів. Але особливо попрацював Андрій Лещенко на добро української школи, коли знов був повернений на посаду директора департаменту народніх шкіл Мініст[ерства] Освіти. Тут він розвернув свій високий адміністративний хист, глибоке розуміння справи народньої освіти і виявив широку гуманну вдачу та розуміння потреб поставити народнього учителя на належне йому високе учительське становище, в першій мірі задовольнивши його матеріальну нужду. В цьому відношенні він ні перед чим не спинявся, проекти ріжні для задоволення потреб народньої школи Лещенко в більшості проводив через учительський колектив. Для цього підсобним органом у нього служила учительська спілка міста Києва та Київського повіту, якої він був головою; і учительство цієї організації він широко втягав до праці, використовуючи їх практичний досвід, знання і все інше. Далі, коли проекти учительських ставок були вже на детальному перегляді контрольно-фінансової комісії в міністерстві фінансів, то справу захисту своїх проектів чи бюджетів він нікому не доручав комусь іншому, а сам ішов і всіма засобами захищав визначені ним норми, суми і т[аке] и[нше]. І досягав успіхів. Ні один департамент не виборював таких фінансових сум для себе як департамент народньої школи. Правда, не можна було вгнатися за дорожнечою життя, але коли би часи були нормальні, коли би в Українській

державі був спокій, то при високих таких здібностях Лещенка як адміністратора і захисника інтересів тієї справи, яку він репрезентував, народня школа була би поставлена і фінансово, і педагогічно дуже високо.

Не забував Андрій Іванович і громадських та політично-державних обов'язків; що до перших, то як голова вище згаданої української учительської спілки він високо тримав прапор громадського авторитету, який був потрібний для репрезентанта певної громадської установи. Учителство його не лише поважало як авторитетного і талановитого свого голову, але любило його як високоморальну людину і громадянина і слухалось його, коли цього вимагали справи, як свого керівника.

В політику Андрій Іванович не вміщувався і ніколи перед цим не виявляв бажання прийняти активну участь. Хоч він і був членом партії с[оціалістів]-ф[едералістів], але був на становищі лише культурного діяча. Лише пізніше, аж у 1919 році, під час Директорії він був уведений до Центрального Комітету партії с[оціалістів]-ф[едералістів] і був виставлений кандидатом на вибори до Трудового Конгресу від міста Києва. І був обраний в числі трьох вибраних. Як він поводився на зборах Трудового Конгресу, про це не маю відомостей, але знаючи його принципіально-чесну вдачу, я певен, що це був достойний член українського парламента. Але в той самий час Андрію Івановичеві приходилось випити і гіркої чарки розчарування і певного пригнічення. Я маю на увазі останній Всеукраїнський учительський з'їзд, що відбувався в січні місяці в Києві р[оку] 1919. З'їзд був досить імпазантний, головою був Веселовський, який після був обраний і головою Центрального Бюро Всеукр[аїнської] Учит[ельської] Спілки. Але на цьому з'їзді виявилась вже велика кількість і т[ак] зв[аних] „зміновіхівців”. Провід у цій большевицькій групі вів такий народний учитель м[іста] Києва, як Романюк та його брат молодший і ще невелика купка учителів прибічників. Цей Романюк, як член президії Київської учительської спілки, український с[оціаліст]-р[еволюціонер] рік тому назад працював у цілковитому контакті з Андр. Лещенко; більше того, це була права рука Андрія Івановича; молодий учитель, розумний, здібний, він завоював громадське становище серед учительства виключно своєю позитивною працею в президії Спілки; правда дуже часто проявлялись у його виступах прийоми демагогічні, що били не на принцип чи захист якоїсь

справді культурної позиції, а просто виявлялась якась претензія на популярність. Пізніше цей Романюк, коли в партійній політиці почала виявлятися течія значного полівіння: у с[оціал]-д[емократів] відщепилась група так зв[аних] „незалежників” на чолі з Ткаченком, а у с[оціалістів]-р[еволюціонерів] – т[ак] зв[ані] „боротьбисти”, і Романюк якраз став оцим „боротьбистом”; оця риса підходу до громадської справи вже не з певної принципіальної виробленої позиції чи то с[оціал]-д[емократичної] партії, чи с[оціалістів]-р[еволюціонерів], чи с[оціалістів]-ф[едералістів], чи з як[оїсь] іншої, а з якоїсь позиції закулісної, в якій відігравали найбільшу роллю персональні інтереси захисту своєї власної шкіри і кар’єризму, – дуже вразила Андрія Лещенка, і не раз він гостро, як він лише міг, підсміювався над цією новою політичною позицією Романюка. Коли-ж цей Романюк, маючи на увазі скорий прихід на Україну большевиків, повів відверту боротьбу вже за большевицькі льозунги і демагогічно став виступати на учительськiм з’їзді р[оку] 1919. Особливо, коли він повів гостру опозицію у відношенні до привітальних промов члена Директорії проф[есора] Швеця і Міністра Освіти проф[есора] Огієнка, тоді було ясно, чого він хоче. Нічого такого не було в тих промовах особливого; не подобалась Романюковi фраза Швеця: „ми озолотили-би все, коли-би мали змогу” і далі так ніби то виходило: а як цієї змоги не маємо, то й не можемо задовольнити ваших матеріяльних потреб. Також не подобалась йому і невиразність промови проф[есора] Огієнка що до того, що найбільше цікавило опозицію: не школа як така, а лише матеріяльна сторона учителя. І почав він тоді розводити свою демагогічну працю на з’їзді та в бік ще більшої опозиції до так зв[аних] керуючих кол Міністерства та Всеукр[аїнської] Учит[ельської] Спілки. Ось тут не стерпів Андрій Лещенко і прийняв увесь бій на себе і почав розкривати всю вартість демагогії першого. В цій боротьбі Андрій Ів. багато пережив хвилювань, неприємних переживань і т[ак]е и[нше]. Здоровля його вже раніше підупадало. Інтенсивна й гарячкова праця скрізь, де би він не був, підточувала його організм і ще збільшувала той процес, який відбувався в легенях. Ми всі помічали як все більше і більше Андрій Іванович підупадав на здоровлі, худ, лише палаючі й живі очі його горіли тим самим вогнем та енергією, яким і раніше відзначалися. А тут нервова втома ще більше підкосила вже втомлений організм. Скоро після того міністерства і вся влада

українська виїхала з Києва, а Андрій Лещенко залишився. І потягнулися дні большевицького панування, коли вся інтелігенція без усяких засобів до життя в страшнім холоді і голоді гинула. Що-ж то було за життя для Андрія Івановича з його дуже хорими легенями. Безперечно цих умов його слабкий організм не витримав, і він, як мені переказували, р[оку] 1922, а може й раніше, загинув від туберкульозу. Так зійшла в могилу постать, вся діяльність якої була присвячена виключно українській справі.

Властиво у тій неустанній боротьбі за кожний клаптик української культури, української школи Андрій Лещенко згорів; але те, що він робив для народньої школи і взагалі для української освіти, те надовго залишиться і найкращими, найріжнотнішими вогнями буде палати в тому буйному зрості українського культурного поступу, української свідомости. Коли на Україні народня школа й тепер існує, то висунута вона на чільне місце, гідне того, щоби показувати шлях до знання і взагалі до світла, і закладені підвалини для зросту цієї української народньої школи на 90% руками покійного Андрія Івановича. Це та людина, що цілком варта як найдостойнішого пошановання всіма почестями, бо ім'я її вповні заслуговує на те, щоби в історії української школи і культури було записано золотими літерами.

Проф[есор] Теоктист Сушицький.

Вперше я цю людину пізнав, коли був ще студентом Київського університету. Познайомився із Теоктистом Петровичем при досить цікавих обставинах, а власне в одній із кімнат бібліотеки історично-філологічного факультету в році 1910. Теоктист Петрович здавав іспит із порівняної граматики слав'янських мов; пам'ятаю стояв він коло вікна і тримав записки [...] викладів проф[есора] Т. Флоринського цілком уже старої школи вже навіть у тім році похованої до архиву. Розбирався він в якомусь прикладі польської мови в порівнянні з чеською та старослав'янською і не міг розібратись. Я тоді був студентом третього курсу, а Теоктист Петрович весною мав уже кінчати. Ні з того – ні з сього підходить він до мене (я не далеко від нього опрацьовував студію Щепкіна про Satuny Книгу, і він видно завважив, що я працюю в спорідненій із ним галузі та ще й монографічно) і просить допомогти розібратися йому в прикладі. Польську мову я знав ще з дитинства і через те мені було легко розібратися в польським тексті, та ще й до того я недавно прослухав курс порівняної граматики

слав'янських мов у доцента Олек. Лук'яненка, молодого лінгвіста ентузіаста нової лінгвіст[ичної] школи Фортунатова і акад[еміка] Шахматова. Цей предмет я полюбив і продовжував ним цікавитися далі. Але в данім випадку допомогти було легко, бо Теоктист Петрович не досить добре знав польську мову і просто одного слова не розібрав і не міг зрозуміти синтактичної властивості цілої фрази. З цього моменту ми й були знайомі. Далі ми зустрілися в семінарі Акад[еміка] Волод. Перетця, де працювали в одній із ним ділянці, а власне літературі XVI-XVII ст[оліть], лише з тією ріжницею, що Теокт. Петрович вже тоді опрацьовував хроніки, а я студіював агіографічну літературу. Далі через рік проф[есор] Сушицький складав державний іспит і склав остільки блискуче (про це я чув і від студентів, що чули цей іспит, і від самого проф[есора] Волод. Перетця), що без золотої медалі за писану працю він був факультетом залишений при університеті для підготовки до професорської діяльності. Після того я з ним бачився дуже часто під час праці в семінарі В. Перетця і взагалі в різних наукових засіданнях. Учителював Теокт. Петрович в гімназії В. Науменка, що містилась на Вел[икій] Підвальної улиці. Товариші по семінарові Перетця не дуже любили Теокт. Петровича, чомусь не знаходили в нім наукового таланту, а більше кар'єристської інтенції. Особливо з цією думкою виступав Микола Гудзій, його однокурсант, теперішній профес[ор] Московського Університету. Не дивлячись на це, Теоктист Петрович далі працював, нарешті витримав магістерський іспит і здобув на Київськiм університеті звання приват-доцента. Коли вибухла революція треба к честі проф[есора] Сушицького сказати, що він відкрито став до праці з першого дня українського національного руху. Я бачив його головою Комісії по організації першого учительського з'їзду, першим з ініціаторів організації українського народнього університету, першим співробітником Т[оварист]ва Шкільної Освіти і Генерального Секретаріату по народній освіті, репрезентуючи там високу школу. Коли Генеральний Секретаріат, а потім Міністерство Освіти уконстатуювалось, Теоктист Петрович став першим Директором Департаменту високих шкіл і під найближчою його участю розроблялися всі законопроекти українських університетів (у Києві й у Кам'янці-Подільськiм) і законопроект про заснування Академії Наук. Коли в Києві відкрився український державний університет, Теоктист

Сушицький був обраний його першим Ректором. Але не довго він був на становищі ректора – лише кілька місяців. Університет Київський був откритий у вересні 1918 року, а в кінці січня 1919 р[оку] українська влада Київ покидала. Державний апарат у центрі перед наступом большевиків був просякнутий панікою і через те дуже ослаб. Ця паніка і непевність проникала і в коло українського громадянства, серед якого багато готувалось до виїзду з Києва. Тоді особливо приваблювало до себе місто Одеса, де були рештки війська добровольчої московської армії і частина військ Антанти (такі по крайній мірі кружляли тоді чутки). Отже, під захист „військ Антанти” і перебиралися окремі особи, в першу чергу російської орієнтації, а за ними й поодинокі українці, сподіваючись там в Одесі перебути де-який час хоч у спокійній обстановці. Ото-ж серед цих українців і був ректор Українського Університету Теоктист Петрович Сушицький. Тяжко мені сказати, що властиво гнало Теоктиста Петровича на південь український – чи родинні справи, чи поширена звістка, що під крилом Антанти знайде повний захист, чи стремління перебратися за кордон; певно лиш можна сказати, що втікав від большевицького терору, бо все ж таки на протязі цілої української революції займав видне урядове і академічне становище. І ось у наслідок цієї втечи по дорозі захопив плямистий тифус, його хорого одвезли до Гуменя, де він і помер. Для української культури це велика втрата, бо справжніх істориків української культури серед українських наукових сил на Великій Україні дуже мало; а проф[есор] Сушицький був один із небагатьох таких істориків. Правда, покійний не визначався великим науково-творчим талантом. Це я говорю на підставі довголітніх спостережень під час спільної праці під керівництвом академіка Володимира Перетця під час студентства і після закінчення. А працювали ми разом в семінарі акад[еміка] В. Перетця від року 1910. Але дуже добра методологічна та історично-літературна школа акад[еміка] В. Перетця в студіях Т. Сушицького заклала глибокі наукові підвалини, із яких з великим успіхом покійний розвивав свою науково-критичну працю. І я пам'ятаю його де-які виклади вже з історії української літератури, які визначалися дуже добрими лекторсько-науковими прикметами. Гарна лекторська дикція і якість викладу та нарешті методологічне вміння оперувати літературним матеріалом – це все давало великі надії на те, що українська наука придбала в особі

проф[есора] Сушицького велику наукову силу. А діяльність його по безпосередній організації українських високих шкіл як директора Департаменту високих шкіл Міністерства Освіти, зокрема Київського українського університету, і як перший ректор цього останнього проф[есор] Т. Сушицький в історії української культури займе почесне місце.

Поруч проф[есора] Т. Сушицького хочу згадати тут і його безпосереднього помішника по департаменту високих шкіл проф[есора] Дуб'янського, по фаху геолога і географа. Персонально я його мало знаю, бо пізнав лише р[оку] 1918 весною як співробітника по Міністерству Освіти. На мене він робив вражіння людини дуже освіченої та інтелігентної і дуже скромної. Про його високі лекторські здібності й уміння глибоко зацікавити своїм предметом я дуже багато чув від його слухачів на Київських учительських курсах. Після року 1919 я цю людину цілковито втратив і нічого про неї не чув. Лише недавно довідався, що проф[есор] Дуб'янський у Києві помер років кілька тому назад. Коли це правда, то дуже велика шкода, бо рідкий фах географа й геолога сполучений з великим лекторським і педагогічним талантом та науковими здібностями говорить сам за те, що прийдеться довго чекати на таке щасливе сполучення в одній людині лише позитивних прикмет в її науково-педагогічній діяльності.

Сіماشкевич.

Вперше я пізнав цю людину на самім початку української революції, в „Совете делегатів” від педагогічних рад середніх і народних шкіл Київськ[ої] Шкільн[ої] Округи, де Сіماشкевич був представником від педагог[ічної] ради гімназії Волод. Науменка. Вже в перших виступах своїх на зборах „делегатів” він звернув мою увагу на свою постать і манеру промовляти. Худощавий, середнього зросту шатен з великим лобом і нервовою жестикуляцією та легким потрясінням голови він, на перший вигляд, видавався ніби неврастенічним; але в процесі промовлювання він заспокоювався і слухачі тоді бачили перед собою спокійну, високо інтелігентну людину з ясною думкою, яка уникала всяких загострень, всяких сенсаційних виступів. Хто не знав Сіماشкевича раніше, той із перших промов ніколи не міг би догадатися, що він є свідомий українець. Цю свою свідомість він незабаром показав, коли треба вибрати президію цієї „Ради

Делегатів" і тоді він опинився в українській „фракції" з метою провести до президії і учителів українців. Правда пройшов у президію лише я один і то не як член української фракції, бо колиби я був заманіфестував свою приналежність до українського угруповання, то напевно не пройшов би, а як уже давній співробітник різних демократичних учительських об'єднань м[іста] Києва. Факт поразки українського угруповання у виборчій кампанії та взагалі політичні події на Україні, що виразно поставили українське питання та російську позицію до цього останнього визначили й напрям діяльності і українського вчительства. І в боротьбі, яка визначилась у боротьбі між російським й українським учительством Сімашкевич виявив себе як найактивнішим борцем за українську школу. Найхарактеристичніша риса його виступів була інтелігентність в тактиці і переконливість в аргументації тих своїх позицій, що були скеровані на здобуття прерогатив для української школи і культури та для українських донесень. Не було ані одних зборів з участю українців, де би Сімашкевич не виступав і в найтактовніший спосіб не доказував усім очевидні правди в українським рухові на Україні, що 2x2 є 4 і т[ак] д[алі]. І заслуга в цім Сімашкевича дуже велика; російське учительство завши вислуховувало його промову уважно, бо вона промовляла не до шовіністичних інстинктів великоруських, а до інтелекту і здорового розуму, і під впливом його промови інстинкти на час припинялись, на хвильку запановував спокій, щоби пізніше знова вибухнути гнівом русифікатора, зацікавленого політично і матеріально в існуванні на Україні російської школи.

За Міністра Освіти В. Прокоповича, коли департамент середньої школи вже розрісся в своїй діяльності так, що Дорошкевич і я вже не справлялися, то в запрошенні нового кандидата на посаду зверхнього керівника департаментом наш вибір упав тільки на Сімашкевича, що достойно міг керувати департаментом середньої школи. Сімашкевич дав свою згоду, приступив до праці, але справа з затвердженням зтяглася, аж поки не стався гетьманський переворот; і новий міністр освіти М. Василенко не затвердив Сімашкевича на визначеній йому посаді, бо на директора був запрошений новий кандидат, а власне Ст. Синявський, тоді Сімашкевич став лише віце-директором департаменту. Але нещасливо йому на цій посаді велося. Новий

директор чомусь не злюбив свого заступника і між ними обома ніколи не було контакту і порозуміння в праці, навпаки тактовний Сіماشкевич ніколи не вміщувався в загальне керування департаментом, а вів лише ту конкретну працю, яка йому була доручена, а власне керування одним із підвідділів середніх шкіл та комісією по вироблені нових програмів у діючих гімназіях мужських, жіночих та реальних школах. Останній раз я бачив Сіماشкевича в Кам'янці р[оку] 1919, куди він прибув від Всеукраїнської учительської спілки та Т[оварист]ва шкільної освіти за грішми – підмогою для шкіл і вчительства, що було в дуже тяжкому матеріальному стані. Одержавши гроші, він повернув назад до Києва. Де він зараз – тяжко сказати; коли живий, то напевне працює на добро української школи з такою-ж відданістю, як і до того часу працював, бо українська культура та школа для його як справжнього педагога були і є найдорожчими від усього іншого.

Олександр Дорошкевич був теж одним із найраніших співробітників Міністерства Освіти. До Міністерства прийшов він, як я про це вже писав, разом із зо мною на запрошення П. Холодного. Функції наші були однакові: удвох ми завідували Департаментом середніх шкіл лише з тою різницею, що у віданні Дорошкевича були середні школи загальноосвітні, а у мене середні школи професійні. Олександр Дорошкевич українським патріотом був уже ще зі студентських часів. Веселий, темпераментний, він уже тоді приймав в українським рухові активну участь. Коли-ж представилась можливість в цім напрямі широко розвернути свою працю, то Олександр Костянтинович глибоко впірнув у культурно-освітню працю з перших днів української революції. Член Т[оварист]ва Шкільної Освіти, активний учасник першого українського учительського з'їзду, учитель другої української гімназії, лектор українських педагогічних курсів, а потім лектор учительських короткотермінових курсів, член президії Всеукраїнської учительської спілки, фактичний редактор першого українського педагогічного журналу „Вільна Українська Школа” і т[аке] ин[ше], він скрізь сумлінно виконував свої обов'язки, а до того ще й встигав писати статті журнальні до політично-громадської преси на літературно-критичні та громадсько-культурні теми, а також і підручники. Треба віддати справедливість був незвичайно

працездатний. Але в році 1918 Олександра Костянтиновича відвідало родинне нещастя: правда, в першу чергу, він сам захворів на т[ак] зв[ану] іспанку і дуже тяжко перехворів, так що найближчі його товариші і родина боялися, що його слабке серце не витримає; але на диво і радість він пережив кризу благополучно, за те від нього заразились його брат, теж талановитий робітник на культурнім полі українським Борис Дорошкевич, і його дружина, дуже хороша і симпатична пані Антоніна Ільїнішна. І в той час, коли Олександр Дорошкевич хоч помалу, але поступово одужував, його брат і дружина не змогли перебороти тяжкої недуги і обоє померли тоді, коли перший не міг ще навіть вставати з ліжка. І перед роудиною (старенькою мамою і братом Глібом) встала тяжка проблема, чи повідомити Олександра про таке тяжке його і цілої родини горе. Вирішили нічого не говорити, і покійні були поховані не лише без його участі, але і без відома. І лише тоді, коли серце зміцнилось і організм окріп, Олександр був повідомлений про те нещастя, що сталося під час його хвороби. Через рік, в році 1919 помер його другий брат Леонід, лікар, теж на лікарській праці серед українського війська у Старокостянтинові Волинським від плямистого тифу. Правда, від першого горя Олександр Костянтинович швидко оправився до того, що навіть повернувся його гумор, а родинні умови, коли на руках залишився маленький синок безпризорний, примусили його через півроку женитись по друге на урядовці Міністерства Освіти по департаменту народних шкіл Граціянській. Ці всі родинні пертурбації і зміни ніяк не відбилися на його адміністративній та літературній продуктивності: книжка за книжкою, стаття за статтею, студія за студією стали появлятися його літературні праці. Але в перші дні революції української відзначився О. Дорошкевич не так своєю літературною діяльністю, як громадською й організаційно-адміністративною. Громадська діяльність його відзначилася тими виступами, які йому приходилось робити на численних зборах російсько-українського вчителства. Гарний промовець, тактовний, переконаний у правдивості своєї справи, О. Дорошкевич своїми виступами робив добрий вплив на публіку, яка шукала не демагогічних викриттів з одного чи з другого боку, а переконливих аргументів, щоби наочно переконатись у правоті української справи та українського цілого руху. Але найцікавішою була його полеміка як на сторінках журналів, так і в приватних

обставинах з його товаришами по семінарійній праці у акад[еміка] В. Перетця. Дуже добре пам'ятаю його полеміку з Миколою Гудзієм, тодішнім доцентом російського університету св[ятого] Володимира, а теперішнім професором Московського університету. Микола Гудзій, земляк з походження, досить попрацював в українській старій літературі під керівництвом акад[еміка] В. Перетця, навіть до революції надрукував декілька статей в українській мові, демократа з найглибших переконань, дуже хороший товариш по праці, людина незвичайно чесна й одверта, не міг ніяк примиритися під час українського руху після р[оку] 1917, щоби Україна була самостійна і щоби на її території запанував так зв[аний] український шовінізм. Весь відданий загальноросійській революційній ідеї він глибоко переживав внутрішню драму тієї роздвоєности, яка тоді у так зв[аних] українських симпатиків в душі відбувалася. З одного боку, „я тожє малоросс“, як М. Гудзій, правда з іронією і навіть щирим сміхом себе характеризував, але як же-ж бути із загальноросійською культурою, на якій він цілковито виховався, студіюванню якої він себе присвятив на все життя. Хиба можна забути Пушкіна, Белінського, Тургенева, Достоевського, Толстого і багато інших російських корифеїв, викинути їх за борт своїх духових інтересів і з легкою душею перейти до студіювання Т. Шевченка, Ів. Котляревського, Квітки, Куліша, Франка і т[ак] д[алі]. Йому був дорогий український демократизм, він захоплювався Драгомановим, засвоївши його принципи про областную федерацію, про українську літературу, язик для провінційального і народнього лише обіхода і не хотів знати ідеї Драгоманова, що такий обіход був лише тимчасовий, щоби вибратись із тої пропащої доби, московської неволі на шлях творення самостійної культури і нової держави в рамках всесвітнього космополітизму і демократичного реалізму. З другого боку, як порвати з тими товаришами українцями, з якими він довший час працював спільно, знався з ними, а декого з них навіть і полюбив. А нарешті самостійницька політика Центральної Ради, Уряду і т[ак] д[алі]. Все це були такі суперечливі питання, які не висвітлили остаточно його лінії і він залишився на старих позиціях. І ось, коли ми збірالیся по черзі то в однім, то в другім мешканні і замість наукових чи академічних інтересів, які завши були об'єктом наших розмов до революції, після цієї останньої заходили на перше й видне місце

питання полемічні та національні. І в цих довгих дебатах, що велись між нами були дуже цікаві й гумористичні виступи Олекс. Дорошкевича. По-перше, ім'я Николая Калениковича (Гудзія) Олександр Костянтинівич одразу українізував, називаючи його вперто Миколою Калениковичем, з чого ми дуже сміялися, бо ця назва до шановного зросійщеного інтелігента, яким був М. Гудзій, зовсім не пасувала; далі дотепні вирази, веселий сміх, широка іронія, все це надавало нашим дебатам, хоч часами й гострих, веселого настрою і сердечности. Коли-ж М. Гудзій став виступати в російській пресі, то Олександр Костянтинівич такими ж дотепними статтями, як і розмовами відповідав в українській пресі. Перші такі його фельетони містились в „Народній Волі” р[оку] 1917.

Друга характеристична риса його більше стихійного українського, аніж інтелектуально-програмового. Переводились вибори до загальноросійських установчих зборів: до українських кружляли лісти з кандидатськими списками с[оціалістів]-р[еволюціонерів], с[оціал]-д[емократів], с[оціалістів]-ф[едералістів], с[амостійників]-с[оціалістів] і т[ак] д[алі]. О. Дорошкевич по партії був с[оціалістом]-ф[едералістом], але обережна, м'яка, чисто інтелектуальна політика партії с[оціалістів]-ф[едералістів] якось не задовольняла Олекс. Костянтинівича і дуже добре пам'ятаю, як він подаючи голос намовлював мене і сам подав за лісту рішучійшої тактики, а власне за лісту с[оціалістів]-р[еволюціонерів]. Найголовніша була причина цьому та, що в цій лісті на першому місці стояла кандидатура тоді назвичайно популярного М. Грушевського. Так Олександр Костянтинівич по партії с[оціалістів]-ф[едералістів] голосував за с[оціалістів]-р[еволюціонерів] як до російських, так і до українських установчих зборів. Не дивлячись на таку властивість його характеру, якусь таку підсвідому суперечливість в його характері, все-ж таки він був, є і буде великий український патріот і заслужив він на цілковиту пошану як педагог у першу чергу, літературний діяч, автор численних шкільних підручників, численних наукових менших студій, і журналіст, а взагалі в його особі маємо великого українського культурного діяча.

Павло Зайцев. Павла Івановича я пізнав лише в Києві р[оку] 1917. До того часу він був у Петербурзі, і я знав його лише з імени по його працях з української літератури. В Міністерстві Освіти, чи

властиво ще в Генеральнім Секретаріаті Освіти, Павло Зайцев був директором Канцелярії. Як не дивно це, але факт є фактом. Павло Іванович керував тим, до чого, на мою думку, і після мого спостереження, мав найменше підготовки і здібностей. Можу пояснити це тим, що в загальній канцелярії переховувалось багато документів і паперів дуже великої ваги культурної і політичної, що за цілість і сохраннысть їх могла відповідати людина лише добре знана. Павло Зайцев, оскільки мені приходилось спостерігати, був уповні довіреною особою Івана Стешенка. Стешенко його просто любив, вірив йому і через те в загальнім керуванні він був його правою рукою після П. Холодного. Павло Іванович у своїх відносинах до людей старших рангом не завши заховував в певні моменти строгу субординацію, навпаки, якраз до людей рангою вищих він виявляв певну фамільярність; властивою рисою його урядування було постійне і на всіх нарікання, що губляться десь папери. Не загальна Канцелярія Міністерства була в тому винна через брак доброї організації, а всі інші департаменти, установи і т[ак] д[алі]. Особливо нарікання Павла Івановича були скеровані на адресу Івана Стешенка, що не досить беріг тих паперів, що приходили на його адресу або тих, що йому подавалися як матеріал для його ріжних доклядів перед Радою Міністрів чи в Центральній Раді. Правда, ця риса у покійного Івана Матвійовича була: як істий поет і професор він був великий забудько і не давав ради з тими паперами, що були у нього в портфелі чи на столі. І справді, у відсутності Ів. Стешенка Павло Зайцев не раз прибирав столи Генерального Секретаря Освіти і то так, що на ньому не залишалося і клаптика. І коли цей перший акт нарікань з боку Зайцева кінчався, через деякий час починався другий акт нарікань, а власне вже з боку Івана Стешенка на свого директора Канцелярії: „Отой мені Павло Іванович, пороскидав мої папери, кудись їх подівав, і я тепер нічого не можу робити“, – при тім Ів. Стешенко нервується, пересовує з місця на місце на голому столі лише преспапе та чорнильницю. В цей момент появляється Павло Іванович, із цього моменту починається третій акт вже не монологічний, а провадиться в піднесено-діяльогічній формі. Павло Зайцев у жартівливій формі з'ясовував, що папери мусять бути в канцелярії, а Генеральному Секретареві мусять подаватися у формі докладу, і після використання їх повинні знов повертатися в цілості до канцелярії. Іван Матвієвич доказував, що потрібні йому папери

особливо ті, що були зверненні до Генерального Секретаря безпосереднє, повинні бути у нього і т[ак] д[алі]. Ці сцени завсіди для нас, що дивилися на них лише з боку, були об'єктом веселих хвилин і розваг. Кінчались вони повним примиренням Генерального Секретаря із директором канцелярії, але далі життя йшло своєю чергою, реформ канцелярійних не наступало жодних, а через декілька день Павло Іванович знов ходив по кімнатах Секретаріату і нарікав, що кудись діваються папери, що це є непорядок і т[ак] д[алі]. Наступили реформи і певне упорядкування канцелярії аж тоді, коли до Павла Зайцева у помішники директора вступив п[ан] Карачинський, людина знаюча канцелярську справу. Тоді для Павла Івановича праця ще зменшилась лише до підпису паперів і загальних розпоряджень, які фактично заряджувались у напрямі, данім новим заступником директора. Все ж таки Павла Івановича всі дуже любили за його безпечність, веселість натури, товаристськість і живе свобідне застосування до справи. Його натурі цілковито чужою була вся канцелярська справа, навіть більше, його натурі вона зовсім не личила, але така вже була іронія долі, запрягти в те діло, від якого він утікав усім своїм єством.

Коли до керування міністерством прийшов В'ячеслав Прокопович, то для Павла Івановича була визначена нова дуже поважна роля, а власне керування усім мистецьким відділом. Це була властиво майже половина усього Міністерства і ховає в собі функції навіть Товариша Міністра Освіти. Не знаю, як Павло Зайцев справлявся на цій новій посаді; можна лише з певністю сказати, що не багато він там устиг зробити, бо на цій ролі був не довго: прийшов новий Міністр Освіти Микола Василенко і цю посаду, яку займав П. Зайцев визначив для свого Товариша Міністра Петра Яковл. Дорошенка. Поруч із цією адміністративною, на мою думку, дуже нещасливою діяльністю, Павло Іванович приймав дуже активну участь в змаганнях українського учительства в Києві як у боротьбі Ів. Стешенка з Науменком, так і взагалі у боротьбі за українську школу. Пам'ятаю його дуже гарний виступ на захист Софії Русової, на адресу якого з боку російського вчительства посипались образи. Цей виступ був один із кращих в його ораторській діяльності. А взагалі вся його діяльність мені видавалась і видається якоюсь поверховою і не досить поважною; він любив більше той зовнішній рух, любив у

ньому брати участь, завши в тих подіях, що мали чи якийсь декоративний характер, чи репрезентативний, Павло Зайцев там був на своєму місці, а до буденної систематичної праці він був по своїй натурі непридатний. Дуже гарний співбесідник, карикатурист у наслідуванні якихось негативних чи взагалі індивідуальних рис когось із знайомих, Павло Іванович завжди був бажаний серед своїх знайомих і мав багато приятелів товаришів, які в більшості і підносили його на те привілейоване становище, яке він займав. Я завши дивився на Павла Івановича як на здібного актора в житті, доля якого наділила його великою кількістю здібностей, але він ці здібности не направив у бік якнайкращого їх використання. І я часто думав: от якби Павло Зайцев пішов по лінії театральньо-артистичній, з нього виробився дуже добрий театральний діяч, а в першій мірі актор: собою гарний, живий, веселий, культурний та інтелігентний він би високо підніс театральне мистецтво на Україні; але якось складалась тоді українська опінія, що високоосвіченій і культурній людині в українському театрі не місце, і українська культура мала дуже поширений театр, але не мала артистичних сил з високою культурою. Ці сили почали приходити до театру лише пізніше, майже під час української держави, після р[оку] 1917.

Залишилося мені сказати ще кілька слів таких двох співробітників Міністерства Освіти, а власне про Шила і про Степана Постернака. З обома я зустрічався лише в кінці р[оку] 1917, коли вони були Міністерством Освіти призначені Комісарами до Комісаріату в справах Київської Шкільної Округи. Обидва в співпраці робили дуже гарне вражіння як добрі робітники. Особливо позитивними якостями своєї праці визначався останній, а власне Степ. Постернак, що своїм великим розумом, діловитістю і непохитною принципіальною позицією в культурно-освітніх справах високо підносився у своїй ідейній праці. Пізніше він заняв становище Київського губерніяльного Комісара Освіти, а коли я переїхав до наукової праці у Кам'янець-Подільський Університет, то моє місце начальника учительського відділу Міністерства Освіти заняв Ст. Постернак, на якій був аж до кінця існування Міністерства Освіти у Києві.

II частина
(Кам'янецький період - 1918-1920 рр.)

Кам'янецький університет

Першого вересня р[оку] 1918 я приїхав до Кам'янця-Подільського. З доручення ректора Кам'янець-Подільського університету проф[есора] Ів. Огієнка я мав наглядати за ремонтом будинку, призначеним для університету (бувш[ої] Технічної школи), за виготовкою меблі для аудиторій та взагалі мав доглядати за всією працею, зв'язаною з українським університетом. До того часу в Кам'янці я ніколи не був, але від багатьох чув про Кам'янець як про гарне своєю розпологою місто. В неділю 1-го вересня я виїхав на Новий Плян міста і їхав по улиці Т. Шевченка до помешкання проф[есора] Бучинського, в якого, на просьбу проф[есора] Огієнка, я мав перебути до того часу, аж поки не знайду постійного помешкання. Коли в'їздив від залізничної станції на Новий Плян міста, передо мною відкрився старий Кам'янець, який своєю скупченістю старих давніх будинків, більшою кількістю куполів собору, костела і турецького мінарету, єдиного останку від перебування в Кам'янці турків, зробив на мене дуже гарне вражіння. Я ще не бачив напряду річки Смотрича, я не звернув увагу на те, що Старе місто стоїть якось окремо від Нового Пляну, зі всіх боків окружене зеленим бульваром. Був ранок, коли я під'їхав до дому проф[есора] Бучинського. На мій дзвінок одчинив двері мужчина середнього зросту, старий, майже одряхлілий, цілком сивий... Це був сам професор. Залишившись після 25 років наукової праці в Одеськім університеті на пенсії, проф[есор] Бучинський на постійне життя переїхав до Кам'янця. Не дивлячись на те, що вже був на заслуженім відпочинку, він не покидав улюбленої праці дослідження природи і в Кам'янці заснував навіть цілий природничий музей. Зустрів мене радо і з охотою прийняв у себе, відвівши для мене окрему кімнату через сіни. Проф[есор] Бучинський був із польської родини, виховувався на Україні в російській середній і високій школі, працюючи в останній як професор, він українською мовою володів зле, хоч у молоді роки знав її дуже добре. Коли він одержав пропозицію працювати в якості заслуженого професора в новім українськім університеті, то на цю пропозицію дуже радо дав свою згоду і став першим після ректора проф[есора] Огієнка членом молодой української наукової установи. Коли мені приходилось довгими годинами говорити з

проф[есором] Бучинським на теми Кам'янецького Університету, то відчув, що заслужений професор про свою майбутню професорську діяльність в українському університеті говорив із захопленням юнака. В справі університету входив дуже близько. У відсутності ректора заступав його місце і коли подавав мені інформації про стан цієї школи, то робив це з виглядом, що говорить про свою найулюбленішу дитину. Таким чином, моє перше враження від тих умов, серед яких засновується український університет, було незвичайно гарне. Коли-би таких патріотів українського університету в Кам'янці було хоч половина, то становище його було би дуже міцне. Першим моїм бажанням було оглянути місто Кам'янець та зовнішнє окруження, серед якого зароджувалось нове українське огнище науки. Я вийшов із дому проф[есора] Бучинського, перейшов через вулицю Т. Шевченка і опинився в молодому ліску, який був призначений і заложений для бульвару; пішов я вздовж бульвару в напрямі до тієї дороги, що вела від залізничного двірця до старого міста. Молодий лісок чистенький, хоч ще й нерозпланований з різної лісової породи дерев, робив на мене враження якогось ще не початого кутка, незачепленого міською культурою. Порівнявшись із останньою вулицею, що перерізувала прямовісно Шевченківську й інші їй рівнобіжні вулиці і межувала із великим майданом, що тягнувся від самого залізничного двірця аж до бульвару, я повернув по тій вулиці догори, щоби знайти те помешкання, яке було призначене під Університет і подивитися хоч на будинок молоді української високої школи на провінції. Від проф[есора] Бучинського я довідався, що десь у цьому районі на третій від Шевченківської вулиці містився цей будинок. Віднайти його мені було уже легко, бо український університет, з одного боку, і технічна школа, з другого, були майже у всіх на устах. Ті мешканці міста Кам'янця, що з великими симпатіями ставилися до заснування нової та ще й високої школи у Кам'янці, – це були друзі української культури; але була ще й велика кількість тих, що обурювалися розпорядженням Міністерства Освіти про те, що будинок Технічної школи від останньої відбирається і помешкання для неї відводиться лише на одному третьому поверсі, а два нижчих відводилися під університет і не хотіли його визнавати і вперто цей будинок звали ще Технічною школою. Ці протилежні настрої я відчув з першого свого запитання, як мені пройти до будинку

українського університету: „Не знаю”. „Невже в цім районі, питаю далі, немає жодної школи?” „Как же, есть Техническое училище; оно местится в следующем квартале”. Відійшовши від цього інформатора, я відчув, що він не хоче вимовити неприємне йому слово, за яким для нього криється прикрий факт походу української науки і культури. Тоді я став дивитися, чи не здиблю де українця. І в цей час порівнявся я із однією дамою, що йшла з базару до дому; я звернувся до неї з проханням вказати мені, де знаходиться помешкання майбутнього українського університету. „Вам треба помешкання українського університету?” З російським акцентом і вимовою відповіла дама. „Це буде великий дом на слідуєчій улиці в цьому-ж кварталі”. Я подякував гарненько і вже веселіше пішов до мети своєї найближчої подорожі. Пізніше я в цій дамі пізнав дружину українського громадянина міста Кам'янця, відомого лікаря Костя Солухи. Справді, не встиг я вийти на вулицю, яка пізніше стала зватися університетською, як побачив перед собою великий триповерховий будинок „казенного” зразку з великою кількістю вікон, в яким я одразу пізнав, що це був будинок школи. Я завернув до парадного входу, отчинив двері і ввійшов у просторий вестібюль, направо й наліво від якого йшли довгі коридори, що в кінці завертали під прямим кутом в глибину помешкання і там губилися, а просто йшли широкі сходи на перший поверх. Я піднявся наверх і на першому поверсі ввійшов до величезної анлі чи салі, до якої припирало два бічних коридори і майбутні аудиторії; на другім поверсі мала міститися технічна школа. Помешкання було невелике, але на перший рік було достаточне. Тут зустрів мене Іван Сливка, що на перші часи пізніше завідував бібліотекою, а тепер був безпосереднім сторожем майна, що звозилося до помешкання і книжок, які лише збіралося до купи. Він поінформував мене, в якому стані знаходиться помешкання, що все ще в стадії підготовчій, що ще нічого немає готового. Побачивши конкретно помешкання, заглянувши в усі просторі кімнати – майбутні аудиторії, я радів душею, що незабаром через який-небудь місяць-два тут загориться духове життя нове і на нових академічних засадах. З цим настроєм я вийшов із будинку і по тій самій дорозі направився до міста. Пройшовши трохи тим самим бульваром поперек, я опинився на краю глибокого провалля, повз якого йшла далі стежка в напрямі до мосту (як я це побачив пізніше). Заглянувши в глибину цього провалля я глибоко

внизу побачив маленьку річечку. Це річка Смотрич. Підійшовши до мосту, що вів до старого міста, я звернув на нього і тут побачив усю красу краєвиду, що стелився по обидва боки мосту. Уявіть собі глибочезне і широке провалля, що дугою чи кругом охоплює старе місто, а внизу його річка, по березі якої то з одного, то з другого боку розкидані маленькі будиночки, хатки, а вгору прямовісно підіймалися кам'яні стіни провалля на метрів 50; в середині над проваллям місто, а на другому боці на зовні півкрузом зеленим клином тягнувся бульвар і з обох боків губився десь за будинками. Старе місто причепилося на скалі й уступами спускається до провалля, а далі прямовисні стіни, які лише де-не-де крутими й маленькими східцями спускаються до річки, по яких зо страхом, щоби не впасти, ті, що живуть у низу, спускаються до себе і підіймаються на гору. Пройшовши міст, я по головній улиці піднявся до середини міста, де побачив вузькі вулиці, старі-старі будинки з крамничками, з площею посередині і традиційною з годинником баштою на ній. В старих будинках, що ліпились один коло одного побачив я живу архітектурну історію кількох століть і живих свідків бурхливої історії м[іста] Кам'янця. Пройшов я далі вузькою вуличкою і вийшов на невелику площу вузьку і довгу, на якій містився з одного боку будинок бувших губернаторів, а тепер губерніяльного старости, а проти нього великий будинок окружного суду, а на причіпу площі – старий-старий будинок із високою стіною, в якому, як я потім довідався, містилось церковно-археологічне товариство і його хороша бібліотека, зібрана невтомними руками археолога й історика міста Кам'янця і цілого Поділля пан-отця Єфима Сіцінського. Пройшовши ще далі спочатку вздовж через площу, потім вуличкою, я вийшов на цілком протилежний бік старого міста на другий і останній міст, що вів до руїн старої кам'янецької фортеці і кам'янецького передмістя, так зв[аного] Підзамча. По дорозі до цього мосту бачив ті самі старої архітектури будинки, ту саму старовину минулого Кам'янця. Вийшов, як мені видалось з початку, на міст, але на моє здивування це не був міст, а цілком природня смужка скали, яка відділяла верхню течію Смотрича, що під нею круто петелькою завертала назад і робила крутий спуск Польських Фільварків, що уступами сходили майже до самої річки, далі річка правильним кільцем охоплювала старе місто, доходила до цієї ж вузької скали і попід нею такою-ж петелькою завертала назад і творила такий же спуск,

трохи крутіший Руських фільварків і плівла далі до річки Дністра. Таким чином скала, що відділяла верхню і нижню течію Смотрича з обох боків омивалася водою, а посередині скали вода верхньої течії річки прорвалася через скалу і водоспадом спадала до нижчої і доповнювала цей краєвид своїм шумливим гамором, оживлювала його. Вже своїм зовнішнім виглядом Польські фільварки відрізнялися від Руських фільв[арків]. Перші мали вигляд голої скали з густо насаженими мурованими невеликими будинками і лише де-не-де виднівся зелений садочок, що оживлював цей холодний пейзаж із веселою невеликою церковкою посередині. Руські фільварки не мали вигляду скали, а земляного високого горища з хатами мурованими й дерев'яними, кращими й гіршими, багатшими й біднішими і були подібні до упорядкованого заможного села чи до містечка, на найвищій точці якого виднілася типова московської архітектури нова церква; зелені садки, що покривали собою більшу частину Руських фільварків, надавали їм вигляду типово українського.

По скалі, що відділяла нижчу течію Смотрича від верхньої і мала вигляд вузького з низькими мурованими стінами з обох боків мосту, пішов у напрямі до руїн фортеці. Підійшов до її воріт, що містилися у високій глибокій стіні з баштами на заворотах, повернувся у бік старого міста, і мені представилась картина природного середньовічного феодального замку, кругом оточеного глибоким проваллям і річкою, яких ні перескочити ні перейти, з одним лиш проходом і проїздом по вузькій скалі, якого захищала велика і неприступна фортеця, під якою я стояв. Бракувало лише стін навколо міста-фортеці чи замку, але такими стінами були височезні стіни провалля, над якими на чотирьох чи більше кутках міста виднілися останки сторожових башт, що колись стежили за ворогом і захищали від нього своїх мешканців. А фортеця була майже неприступною і проїзд до міста з боку Підзамча по вузькій скалі був абсолютно закритий грубезною стіною, що йшла від стіни фортеці аж до провалля над річкою, в якій брама відчинялася лише для гостей і приятелів чи добродіїв міста-фортеці. На жаль, цієї стіни вже немає, бо руйнівники української старовини, будучи представники російської влади, на місці наказали цю стіну знести, і тим самим знищили найхарактернішу ознаку бувшого середньовічного міста-фортеці чи замку на Поділлі. Обійшовши кругом стіну і руїни фортеці, оглянувши Підзамча – резиденцію

владика Кам'янецької і Подільської єпархії, я повернувся додому. Назад ішов повз собору, костела і турецького мінарету і мені здавалось, що я ходив по живому середньовічному місті зі всіма його найхарактернішими ознаками і думав: нічого кращого не можна було придумати, як власне в Кам'янці заснувати університет на Українській провінції. Місто, що стояло далеко від комерційного руху і від тих доріг, що з'єднували українську столицю з Європою як залізниця Жмеринка-Волочиськ і інш[е], тихе, далеко навіть від залізничного двірця, сповнене такою численною кількістю старовинних пам'яток місто, що само в цілому є такою найкращою старовинною пам'яткою і живим світлом бурхливої української історії, місто, якого містоположення так багато промовляло до естетичного і культурного почуття, було найкращим місцем, де могла би свobodно буюти українська чиста наука без того стороннього намулу, якого накидають інші міста, втягають у свій життєвий круговорот, у свої місцеві інтереси, що стирають індивідуальну печатку власного самостійного розвитку і життя, самостійного плекання своїх культурних цінностей, самостійного перетворювання західно-європейської культури. Цю самостійність Кам'янець яскраво заховував. Свідком є його власне обличчя і його власне життя. З Європою через Східну Галичину, Румунію і Польщу він мав свої самостійні стики через Гусятин, Хотин і Волочиськ, прокладав свої шляхи комерційного руху і зносили із головними містами Європи і тим самим вбірав у себе всі ті життєві вияви цілком самостійно в залежності лише від своїх власних потреб. Заснування тут Університету надавало цьому містові із середньовічним обличчям вигляду одного із численних німецьких, італійських та інших університетських міст, самостійне життя яких та рух науково-культурний піднесли їх на високий рівень своїх творчих завдань. І Кам'янець у майбутньому мені видається таким же сприятливим осідком розвитку української науки і культури.

З другого боку, Кам'янець знаходився на межі з культурою польською і румунською, на межі національних польсько- і румунсько-українських стиків та заборчих тенденцій. Отже, вистудіювання цих чужонаціональних політичних змагань і протиставлення їм своїх українських, це та друга причина, через що в Кам'янці-Подільському осідок високих шкіл узагалі є так необхідний. Таким чином колишня фізична фортеця на моїх очах мала у недалекому майбутньому перетворитися у фортецю духову

і стати опорою на захист українських культурно-національних, а тим самим і політичних змагань. З цими думками я повертався до своєї тимчасової кімнати, одушевлений поривом до праці, щоби як можна швидше стати активним у зреалізуванні тих завдань, що лягли в основу моїх дум. Направляючись з цими думками додому, я по дорозі здибався з Сергієм Іваницьким, новим директором української учительської семінарії, недавно після моїх старань у Міністерстві Освіти призначений на це становище. Сергій Митрофанович не сподівався мене тут зустріти, але коли довідався про ціль мого приїзду до Кам'янця висловив своє задоволення і запросив мене до себе на обід. Жив він скромно на Польських фільварках, властиво доживав останні дні, бо незабаром мав переїхати на помешкання при учительській семінарії. Привівши мене до себе додому, представив мене своїй дружині Марті Павлівні, бувшій його учениці по тій школі в Катеринославі, де він викладав. Це була перша родина українська, з якою я зазнайомився в Кам'янці. Розговорились ми про українське життя в Кам'янці, і від п[ана] Іваницького я довідався, що культурно-громадське і політичне життя в Кам'янці йде, але з боку росіян і старости робився де-який опір і перешкоди в його розвою. Нарешті заявив, що тутешні українці багацько надій покладають на університет і його українські сили як з боку професорів і доцентів, так і з боку студентства. Нарешті зайшло питання про помешкання для мене: я на другий день збирався пошукати кімнати. Сергій Митрофанович заявив, що в цю хвилину кімнату знайти нашому братові тяжко, хіба через мійську управу через так зв[аний] мешкальний відділ. Нарешті, подумавши трохи, п[ан] Іваницький заявив, що для нього в Семінарії відводиться чотири кімнати і кухня і що одну він міг би відступити, а власне найбільшу кімнату, навіть із опалом. Я подякував за пропозицію, і на другий день, оглянувши, заявив, що кімнату наймаю, а через день чи два до цієї кімнати і переїхав. З цього моменту я міг вже віддатись справі чисто університетській.

Як я вже зазначив, в університеті поки що йшла справа підготовки і в першу чергу вівся ремонт і очищення від колишнього постюю московського війська за час війни самого помешкання. Річ у тім, що в помешканні містилось не лише військо, але й коні, і воно так було занецачене, що губерніяльний земській управі, яка ласкаво прийняла на себе повний ремонт і очистку помешкання прийшлося багато викинути грошей і праці,

щоби його привести до відповідного вигляду. Далі заготовлювались для аудиторій парти, катедри, для урядових кімнат столи, стільці і все інше, нарешті велась зверхня побілка і взагалі повне відремонтування як зверху, так із середини. Університет у першу чергу мав складатися із чотирьох факультетів: історично-філологічного, правничого, теологічного і фізично-математичного. Коли перші три факультети не вимагали певного обладнання науково-допомоговими установами, в першу чергу потребували лише бібліотеку, то останній факультет у першу чергу вимагав серйозного обладнання, хемичної лябораторії і кабінету, фізичного кабінету, усіх природничих кабінетів, обсерваторії і т[ак] д[алі], і т[ак] д[алі]. На перших порах була зроблена основа для хемичної лябораторії із хемичного кабінету Техничної школи, але щоби перетворити його у лябораторію для високої школи треба було покласти дуже багато праці, уміння і сил та грошей, щоби цю справу підняти. А поки що цю справу переводив молодий асистент по катедрі хемії – учитель і завідуючий хемичним кабінетом ще технічної школи Микола Павлович Вікул, теперішній доцент Господарської Академії в Подебрадах. Людина незвичайно здібна і р'яно взялась до праці, захоплена цим новим для Кам'янця ділом. Цей же Микола Вікул взявся оборудувати хемичну лябораторію і кабінет при ній. Проф[есор] Бучинський зараз же взявся за оборудування зоологічного кабінету. Як досвідчена людина після багатолітньої практики, проф[есор] Бучинський виявив дуже багато практичних організаційних стремлінь у цій справі і за найменчі видатки його кімната в університеті заповнювалась відповідними кабінетними столами, мікроскопами, картографами, діаграфами, малюнками, кістяком, моделями і т[ак] д[алі], що коли пізніше професор приступив до викладів, то одразу він міг і переводити демонстрації зі своєї дисципліни і кабінетні вправи. Всі-ж інші за відсутністю посадаючих відповідних катедр, ще були в стадії потенціальної. Далі йшла підготовча праця по організації фундаментальної бібліотеки. Коли я мав виїхати з Київa, з доручення ректора проф[есора] Огієнка, накупив книжок, які разом із моюю бібліотекою, бібліотекою проф[есора] Огієнка багажем їхали до Кам'янця. Відповідного помешкання ще не було визначено. Поки що для бібліотеки було призначено дві невеликих кімнати, вище праворуч сходів, що вели нагору. Іван Сливка всі книжки, що

поступали з місцевих бібліотек як дуплети, чи від приватних осіб, що дарували, як основу для бібліотеки, а таких осіб було досить навіть із міста Кам'янця, реєстрував і складав на полиці, які для того були зроблені чи на столи. Всією цією підготовчою працею видав Комітет по організації Університету. Складався він із представників мійської управи і гласних, із представників губерніяльної земської управи і повітової земської управи, представників від українського Т[оварист]ва „Просвіта” і з окремих осіб після запрошення, як проф[есор] Бучинський, прот[оієрей] Єфим Сіцінський і інші. Таким чином, в Комітеті були заступлені переважно представники місцевих громадських установ міста Кам'янця чи повіту Кам'янецького, чи цілого Поділля. І це надавало цій організації великого значіння, бо в її руках була вся організація українського Університету. Від першої ініціативи, що вийшла від окремих осіб, як Олімпіяда Миколаевна Пашенко і Олександр Шультмінський (поляк), далі першу вже колективну волю і бажання мати в себе український університет – мійська дума, що провела постанову про клопоти перед Міністерством Освіти і відвела під установи університету 50 і потім 100 десятин кращої землі під самим Кам'янцем. До цієї постанови приєдналася ухвала губерніяльного земства, що постановила за свій кошт приготувати для університету помешкання і, крім того, асігнувала ще один мільон карбованців, щоби менше і скорше поставити університет на ноги, нарешті цей Комітет, що об'єднував у своєму складі всі громадські установи Поділля, повіту Кам'янецького і міста Кам'янця, що на той час перебували у Кам'янці, в якому були заступлені всі національності, повів саму підготовчу працю якнайскорішим темпом, щоби університет почав функціонувати з осені біж[учого] року нормально. Це все говорить за те, що Кам'янецький український університет зовсім не був офіційного утворення згори, ніби накинутий місцевому населенню, а навпаки був дитиною місцевого населення, а влада лише його санкціонувала, окремим законом удержавила і взяла на своє утримання. Це надавало і надає укр[аїнському] університетові в Кам'янці незвичайно великого історичного значіння, що виріс із ґрунту місцевого, творився місцевими людьми аж до відкриття його, коли він був офіційно від Комітету перенятий вже Професорською Радою, яка повела його далі. Правда, в складі Комітету були майбутні професори Університету: проф[есор]

Огієнко і проф[есор] Бучинський, а пізніше я, автор цих споминів; проф[есор] Огієнко до того був ще й головою Комітету, а заступником проф[есор] Бучинський, нарешті правда ще й те, що незвичайно активний проф[есор] Огієнко та ще й ректор подавав багато порад і виявляв свою широку ініціативу. Але коли майбутній ректор і був головою, то лише після вільного на це становище його вибору як досвідчену людину в цій справі і гарного об'єднуючого організатора; далі, коли він і виявляв ініціативу, то все ж таки всі його пропозиції проходили через Комітет, попередньо широко обговорювались і лише тоді ухвалювались та реалізовувались, а два і потім три члени від майбутнього професорського складу в Комітеті зі складом до 15 осіб не могли реагувати на цілий Комітет у якимись бажаним напрямі. Тим більше, що голова Комітету проф[есор] Огієнко в справі дуже тактовно і нічиєї волі не насилував, а приймав пропозиції лише після розважного обдумання і обговорення. Таким чином, громадянство м[іста] Кам'янця було справжнім творцем майбутнього університету, його найширшим батьком. І це було видно із кожного кроку праці Комітету. Мені не раз приходилось спостерігати як близько до свого серця члени Комітету приймали кожну справу університету: раділи, коли організація посувалася швидко і добре, журилися і сумували, коли на дорозі ставали якісь технічні перешкоди. Внаслідок таких основ організації українського університету в Кам'янці я з гордістю констатую, що цей факт є дуже рідкий в історії повстання тої чи іншої високої школи. Звичайно така школа організується за малими виємками або згори, себто ініціатива виходить від влади і тоді провадиться певна політика, що накидається зверху, або в організації забирає голос якась одна особа, т[ак] зв[аний] жертвователь, що вкладає певну велику суму грошей, що лягає в основу зародження школи. По першому принципів творилися російські університети в Києві, Одесі, а по другому – в Харькові. Кам'янецький університет зародився і виріс лише з волі і великої праці місцевого кам'янецького і подільського населення. В цьому полягає й те значіння місцевих організацій і осіб, що спричинилися до повстання університету.

5-го жовтня т[екучого] р[оку] відбулося відкриття Київського українського університету. Отже, ректор проф[есор] Огієнко зміг приїхати лише після відкриття Київського університету і справді

десь перед 10 жовтня проф[есор] Огієнко і прибув зі своєю родиною вже на постійне життя до Кам'янця і помістився в приготованому для нього помешканні із 5 кімнат і кухні в другому поверсі флігеля бувш[ої] Техничної школи, в якому директор Техничної школи займав 8 кімнат величезних і дві кухні. З відведенням помешкання Техничної школи під університет, мусив поступитися й персонал Техничної школи у флігелі, себто увесь другий поверх був відданий для університету, де помістився в одній половині ректор і в другій служачі канцелярії університету: секретарі правління, і студентських справ, і бухгалтер та скарбник. Увесь другий поверх з 8 кімнат займав директор Техничної школи, а в дальших 4-х кімнатах з двома кухнями заняло двох учителів Техничної школи, а увесь нижчий поверх заняли теж учителі і служачі.

Коли приїхав ректор проф[есор] Огієнко, почалася активна підготовка до відкриття Університету і до початків найактивнішої академічної праці. Комітет по організації Університету, заслухавши доклад свого голови, ректора проф[есора] Огієнка про стан підготовчої праці та інформації про стан праці по ремонту помешкання, постановив відкрити університет 22 жовтня 1918 р[оку]. Коли вже була визначена і дата відкриття, тоді уся підготовча праця розпочалася і в самім майбутнім університеті, що ще був у аморфнім стані. Правда проф[есор] Бучинський був визначений і затверджений деканом фізично-математичного факультету ще в літі на основі докладу ректора і затвердження Міністра Освіти. Тяжче було з іншими факультетами: богословським та історично-філологічним. На богословський університет прибув лише один надзвичайний проф[есор] Василь Олексійович Біднов, учитель Катеринославської духовної семінарії, де викладав історію, крім того, магістр богословія з історії церкви, то йому була доручена катедра історії української церкви на богословським факультеті з тим, що цю саму дисципліну професор Біднов мав читати і на історично-філологічним факультеті. Далі на богословський факультет пізніше був призначений магістр богословія, вчитель Кам'янецької духовної семінарії по катедрі літургії на становище надзвичайного професора. На історично-філологічним факультеті було призначено приват-доцентами по катедрі старої історії української літератури мене, по катедрі слов'янської філології Михайла Драй-

Хмару, ученика проф[есора] Київського університету Т. Флоринського і Ол. Лук'яненка та почасти акад[еміка] В. Перетця, д[окто]ра Івана Крип'якевича по кафедрі історії України старі часи та по кафедрі філософії д[октора]ра Степана Балея; проф[есор] Огієнко як екстраординарний професор посідав кафедру української філології; далі були ще призначені екстраординарним професором по кафедрі українського мистецтва Кость Широцький і приват-доцентом по кафедрі романознавства (романська література і мовознавство) Шелудько, що тоді перебував радником при посольстві в Болгарії. Нарешті із Ніжина перевівся професор Ніжинського історично-філологічного інституту та приват-доцент Київського Університету св[ятого] Володимира ординарним професором по кафедрі класичної філології В'ячеслав Іванович Петр. Але з цих усіх осіб напередодні відкриття були: проф[есор] Огієнко, проф[есор] Петр, проф[есор] Біднов (він викладав історію церкви і на істор[ично]-філолог[ічному] факультеті), приват-доц[ент] Драй-Хмара і я; проф[есор] Кость Широцький і пр[иват]-доц[ент] Ів. Крип'якевич прибули вже аж на саме відкриття. Але в канцелярії майбутнього Кам'янецького Університету було вже дуже багато прохань на всі ці три факультети. Найбільше було: на історично-філологічний коло ста прохань і на фізично-математичний теж приблизно така кількість, на богословський було менше, коло двадцяти-тридцяти прохань. Отже ці прохання треба було комусь розглянути і відповідних кандидатів зарахувати в число студентів університету. Зазвичай після практики діючих на Великій Україні університетів, студентів зараховувало Правління, що складалося з ректора, проректора і декана університету, а після практики університетів інших земель українських, як Східна Галичина і Буковина, зараховувала у число студентів подібна-ж установа з тих же членів університету, а власне Сенат. По статуту Кам'янецького університету повинно було приймати в число студентів Правління. Але Правління поки що складалося з ректора проф[есора] Огієнка і декана фізично-математичного факультету проф[есора] Бучинського; але притримуючись принципу, що колегію складають лише „tzes”, то проф[есор] Огієнко запропонував до того часу, аж поки не поповняться слідуючі факультети визначити лише тимчасово виконуючими обов'язки і двох других факультетів, і після засідань на історично-філологічному і богословському факультетах тих, що були

присутніми в Кам'янці з участю ректора проф[есора] Огієнка було визначено для історично-філологічного тимчасово виконуючим обов'язки деканів на історично-філологічному факультеті мене, а на богословськiм – проф[есора] Біднова. Після цього Правління Університету в складі проф[есора] Ів. Огієнка – ректора Університету і деканів – проф[есора] Бучинського, проф[есора] Біднова і мене у п'ятницю кожного тижня від 10 год[ини] ранку почали урядувати по справах цілого університетського господарства. В першу чергу прийняли на 1-й семестр в число студентів дійсних лише тих, що мали повну матуру гімназії чи духовної семінарії і умовно всіх тих, що скінчили реальні школи і не мали нотатки з латинської мови, з умовою, що вони на протязі одного року мусять представити таку нотатку, до цих умовних студентів належали і всі ті, що покінчили учительські інститути, реформовані учительські семінарії, які були в році 1915 піднесені до повних середніх шкіл, але спеціального типу, Комерційні середні школи, технічні середні школи, жіночі 8-ми класові гімназії без латинськ[ої] мови і инш[і]. І до вільних слухачів зарахували всіх тих, що не мали середньої освіти і які мусіли ще здобувати собі матуру.

Наближалось свято відкриття університету, 22 жовтня. Підготовча праця йшла дуже активно; помешкання вже було цілком готове, вичищене, побілене, вимальоване і прибиралось зеленню: акт відкриття мав переводитись у салі середнього поверху, а в такій же салі на верхнім поверсі мала бути їдальня для гостей після вже відкриття. Заготовлювався на 22 жовтня однодневний бюлетень, в якому мала бути надрукована стаття про роллю і значіння українського університету в Кам'янці, закон про заснування Кам'янецького університету, моя стаття про ректора університету проф[есора] Огієнка, біографія й огляд наукової діяльності, список професорів і доцентів та инших членів академічного складу університету і список деканів кожного факультету та список і огляд установ університету і нарешті біографії де-яких професорів університету, оскільки пригадаю проф[есора] Бучинського, проф[есора] В. Петра і ще когось.

Напередодні відкриття, 21 жовтня до Кам'янця почали з'їжджатися гості: політики і наукові діячі та представники найрізномордніших організацій та установ із Київa і цілого Поділля. Прибували телеграми з дальших українських міст, ріжних

центрів Галичини, Буковини. Прибув д[окто]р О. Колесса як представник Національної Ради в Галичині, д[окто]р Степан Смаль-Стоцький із Чернівців на Буковині, а в день свята з Київів прибув спеціальний потяг із Київів, в якому їхало повно гостей і другий потяг, який віз спеціального представника від Гетьмана П. Скоропадського, що віз окрему грамоту Гетьмана про заснування Кам'янець-Подільського Університету. Спеціально на свято приїхала і українська капелля Кошиця, щоби взяти безпосередню участь у святі своїми співами. Прибув також єпископ уманський Агапіт, єдиний, що знав добре українську мову, і ректор Чернівцького унів[ерситету]. Зрання в університетській церкві відбулася служба Божа, яку правив єпископ Пимен. В першій годині розпочалися врочистя. Посеред салі проти вестибюлю були поставлені столи, накриті червоним сукном, за яким сиділа уся професорська рада університету та ректори: Чернівцького університету, Київського проф[есор] Сушицький, Кам'янецьк[ого] проф[есор] Огієнко, проф[есор] д[окто]р О. Колесса, проф[есор] д[окто]р С. Смаль-Стоцький. По обох боках Професорської Ради в кінець салі були стільці для публіки, а передні крісла двох рядів були призначені для гостей-міністрів, серед яких були бувші: Прокопович В. і баг[ато] інших, яких прізвища не пригадаю, дружина бувшого першого міністра Івана Степенка, Товариш міністра Петро Холодний та численних представників від наукових установ, високих шкіл України, політичних, громадських, культурних та економічних установ і організацій. Ці всі представники заняли були перші два ряди з обох боків і стільців ще навіть було й не хватило. Серед цих гостей-представників від наукових установ і високих шкіл були: від Київського університету ректор проф[есор] Сушицький, від академ[і] Мистецтва покійний Ю. Нарбут, від Музичного інституту ім[ені] М. Лисенка, Економічного інституту, Географічного, Київської Духов[ної] Академії, від наукових установ: Від Наукового Т[оварист]ва ім[ені] Т. Шевченка у Львові, науков[ого] Т[оварист]ва ім[ені] Т. Шевченка в Київі. Від ріжних міністерств і багато инш[их] політичних організацій і партій: від Укр[аїнського] Націон[ального] Союзу М. Шаповал, від Селянської Спільки проф[есор] Ф. Швець, від партій с[оціалістів]-р[еволюціонерів], с[оціал]-д[емократів], с[оціалістів]-ф[едералістів], с[амостійників]-с[оціалістів] і инш[их]; від Всеукр[аїнського] земства і багатьох місцевих земств і т[ак] д[алі].

Розміщуючи цих почесних гостей, я натрапився на невеликий інцидент, що стався з головою окруж[ного] Кам'янецьк[ого] суду, бар[оном] Манделем і головою Кам'янецького акцизного управління [...]*, які не будучи, як росіяне, жадними представниками, а лише прийшли подивитись, сіли в першому ряді на найвиднішому місці, балакали голосно і визиваюче сміялись і критикували свято, його обстанovu, – отож розміщуючи гостей, я давно завваживши їх непристойне поведження в першому ряді, і місце було потрібне для Петра Холодного і Миколи Левицького („артільного батька”), я підійшов до цих добродіїв, не знаючи хто вони, запитав їх, кого вони репрезентують; вони відповіли, що нікого, а „пришли поспотреть”; тоді я попросив ввічливо, щоби вони пересіли в третій ряд, бо в цім ряді сидять переважно представники центральної влади та репрезентанти центральних ріжних установ, високих шкіл і т[ак] д[алі]. У відповідь на мою просьбу вони один до другого засміялись і бар[он] Мандель заявив, що „нам и здесь хорошо” і що вони на друге місце не підуть. Я схвилювався такою відповіддю, але не хотів робити їм неприємностей на очах всієї публіки і обмежився лише тим, що наказав принести ще два ряди крісел і поставити попереду цих добродіїв, які після цього все одне залишились у ряді, в яке я просив їх пересісти. Цей епізод наочно свідчив про те відношення, яке виявляли вищі місцеві російські урядовці, російська бюрократія до укр[аїнського] університету. Зате цілком инакше відношення спостерігалoся з боку старости Подільського Кисільова, який дуже багато допоміг в справі організації Університету та інших і пішов так далеко назустріч нашому святі, що проголосив 22 жовтня навіть національним святом м[іста] Кам'янця, а шкільна влада оголосила це свято як найбільше шкільне свято цілого Поділля.

Свято відкрилося промовою Ректора університету проф[есора] Огієнка; у своїй годинній промові ректор зазначив коротку історію повстання Університету від перших днів його народження, подав звіт про велику працю університетської комісії, висловив глибоку подяку українській владі, Гетьманові, Кабінетові Міністрів, Міністерству Освіти та Кам'янецькій міській думі, Кам'янець-

---

*У тексті пропуск.

Подільській Губерніяльній Управі, зокрема голові її Вікторові Приходькові, Повітовій Управі та окремим особам, що сприяли і допомагали отворенні Університету. Далі згадав покійного Івана Степенка як першого Міністра Освіти, що мріяв про заснування високих шкіл на Україні і привітав тут присутню вдову, його дружину Оксану Михайлівну і привітав усіх гостей, що прибули на таке врочисте свято української культури. Після промови ректора забрав слово представник від Гетьмана П. Скоропадського генерал Лібов і прочитав грамоту про заснування Університету. П. Холодний, Товариш Міністра Освіти, виголосив промову про велике значіння заснування університету в Кам'янці; його роля тут засипати ту прирву, що пройшла глибоко по живому тілі України і затерти кордони створені австрійським і російським урядами і проголосив іменем Міністерства Освіти на основі закону про заснування Університету в Кам'янці-Подільському офіційне відкриття цього останнього. Після Товарища Міністра забрав слово в імені Київської Духовної Акад[емії] свящ[еник] Н. Смирнов, який прочитав вітання на адресу молоді високої школи і подарував 18 – 19 скринь книжок і в українській мові поблагословив ректора і Професорську Раду Острожською Біблією, яку від митрополита Антонія привіз у дар Кам'янецькому університетові, який би продовжував ту висококультурну працю, яку на цьому терені в Острозі на Волині і Поділля започаткувала Острожська Братська Академія в XVI ст[олітті]. Після того почали вітати ректори університетів: Чернівецького – на німецькій мові, Київського, від наукових Т[оварист]в Львівського, Львівської Просвіти, науков[ого] Т[оварист]ва Київського та Львівського [...] брацтва, нарешті забірали голоси від інших високих шкіл, а потім Український Націон[альний] Союз з Києва, українські партії, установи й організації. Цих привітань було так багато, що привітання безпосередні тягнулися аж до 7 год[ини] вечора і не були скінчені, бо треба було засідання вже зачиняти і тоді промовці мусли обмежитися надати свої привітання іменні, а листовні привітання і телеграми численні були не зачитані, а лише переказані імена тих установ і осіб, що такі привітання склали. Цікаве було листовне привітання покійного Володимира Гнатюка, який додав до свого привітання й автограф одного з творів Ів. Франка як основа рукописного відділу при Університеті і перша його вкладка. На початку свята і в перервах видатний хор Кошиця співав гімн і

патріотичні українські пісні; хор Кам'янецький, що стояв окремо, допомагав і своїми співами вже своїх пісень. Свято закінчилося пізно ввечері загальною вечерею для гостей.

Другого дня після відкриття університету всі присутні гості, після ознайомлення з університетським будинком, його аудиторіями, установами-кабінетами, лабораторіями і бібліотекою, забажали оглянути місто Кам'янець і його найвизначніші місця з історичного і культурного боку. Перша пам'ятка, що притягала увагу гостей, то була фортеця, – потім башти, що залишилися ще в самому місті, турецький мінарет та різні будинки, що мають археологічну вартість. Друге, що теж приваблювало увагу зацікавлених, то бібліотека і музей Церковно-археологічного Т[оварист]ва, якими завідував протоієрей от[ець] Євфим Сіцінський. Цікаві історичні пам'ятки, цікава і культурна установа і краса краєвидів м[іста] Кам'янця виявили найбільше захоплення гостей і найліпше задоволення, що український університет буде функціонувати власне тут. О 8 год[ині] вечера у Кам'янецькім театрі відбувся концерт хору Кошиця, який зібрав численну публіку місцеву і приїзду і велику кількість привітань від місцевих установ і організацій. 24 жовтня рано хор Кошиця і всі присутні зі складу академічного Кам'янецького університету і де-кого з гостей перед будинком університету зфотографувався і всі ми направились до двірця, щоби провести гостей, потяг яких незабаром мав від'їхати. На двірці всі присутні гості і провжаті перед потягом зфотографувалися вдруге і розпрощавшись з нами від'їхали до Києва. А ми повернулися до своєї буденної чергової праці.

Отже сталося... Український Державний Університет у Кам'янці був відкритий, було прийнято коло трьохсот студентів і треба було розпочинати працю. Але не всі професори і доценти з'їхалися. Найбільше прибуло до праці по історично-філологічному факультету, хоч далеко не всі. Було присутніх лише: професори І. Огієнко, В. Петр, В. Біднов, прив[ат]-доценти: Л. Білецький, М. Драй-Хмара; проф[есор] К. Широцький через хворобу попросив на рік відпустку і від'їхав до дому, а прив[ат]-доц[ент] Ів. Крип'якевич повернув до Львова з тим, щоби там зліквідувати свої справи і повернути до праці. Не прибули зовсім Шелудько, Ст. Балей; отже могли розпочати виклади з класичної філології (В. Петр), з української філології (Ів. Огієнко), зі

слав'янського мовознавства і літератури (М. Драй-Хмара), з української літератури і фольклору (Л. Білецький) та історії української церкви (В. Біднов); з тих чи інших причин не розпочалися виклади з історії України (Ів. Криг'якевич), з українського мистецтва (К. Широцький), з філософії (Ст. Балей) та з індо-європейського мовознавства (Шелудько). Але на першому семестрі історично-філологічного факультету відсутність цих дисциплін не дуже була дошкульною, бо і ті виклади, що мали розпочатися давали досить праці для молодих студентів і через це саме дисципліни неприсутніх прелегантів цілком легко могли бути перенесені на другий весняний семестр 1918/19 акад[емічного] року.

Далеко гірше стояла справа на факультеті Математично-Природничім; серед запрошених професорів і доцентів були присутні лише проф[есор] Бучинський (зоологія), прив[ат]-доц[ент] М. Чайківський (чиста математика) і асистент М. Вікул (хемія); не прибули проф[есор] М. Столяров (чиста математика), приват-доценти: д[окто]р Ю. Гірняк (хемія), д[окто]р М. Кучер (фізика), д[окто]р Тисовський (ботаніка), а на інші численні дисципліни математично-природничого факульт[ету] не було ще й кандидатів.

Той самий стан з лекторськими силами був і на богословському факультеті. Заступлена була лише катедра історії української церкви, тоді як на інші катедри не було навіть і кандидатів.

Таким чином, коли прийшов час починати виклади виявилось, що фактично без шкоди міг би розпочати свою працю лише один факультет історично-філологічний, на інших факультетах повставала ділема або розпочати виклади з тих дисциплін, які прелегентами заступлені, а тим часом підбирати сили на вакантні катедри, або відкласти взагалі виклади на двох останніх факультетах хоч на один семестр, поки не підійдуть нові сили. Обговорюючи це питання на засіданнях Правління, Професорської Ради і так приватно, вирішили ми схилитися до першої думки: виклади розпочати по всіх факультетах з тими силами, як вже є, а тим часом підбирати нові сили, не чекаючи нового семестру. Таким чином Історично-філологічний факультет мав розпочати свою працю цілком нормально з першого семестру; факультети математично-природничий і богословський мали розпочати свою працю лише з тих дисциплін, прелегенти яких вже малися, а

факультет правничий свою працю мав розпочати лише з другого весняного семестру.

З 1-го листопаду почалися виклади вступними лекціями і перший виступив ректор, проф[есор] Ів. Огієнко зі вступом до історії української мови. Велика 1-ша аудиторія, що знаходилася при землі від вестібуля вправо ломилася від слухачів-студентів і приватних осіб та професорського складу університету. День початку викладів був другим святом університету. В гарній промові, з якою ректор звернувся до студентів, і заохочував їх до науково-культурної праці, до наукових студій у всіх ділянках українознавства та інших галузів на добро української культури та українського народу. Ця перша лекція була справжнім триумфом того єднання професури і студентства в однім гучнім голосі першого викладу в мурах нового університету. Спостерігаючи те захоплення студентства, те підняття, той настрій я був глибоко переконаний, що університетська наука в рідній мові без російських традицій в минулому, без тієї боротьби між реакційною професурою, цією бюрократією офіційної науки і прогресивним ідеалістично настроєним студентством, витворив нову традицію цілком відмінну від тієї, якою хворіла університетська робота в російських університетах. У моїй пам'яті тоді підіймалися споминами з р[оку] 1901-2, коли в Петербурзі поліція розганяла студентство біля університету, а особливо біля Казанського собору. Роїлися в моїй пам'яті і згадки з життя Київського студентства 1906-07 років, коли їм заборонялися загально студентські зібрання, а студенти силою вривалися в аудиторію чи сальо, не спиняючись навіть і перед виломленням дверей з актові залі, а університетська адміністрація не спинялася навіть перед тим, щоби вводити в університет поліцію та військо, яке барабанним боем заглушувало промови, потім списувало студентів, відбирало від них легітимації, а їх відводили до Київської фортеці. Ці картини, в яких приймав безпосереднє і я сам участь як студент, яскраво проходили в моїй уяві, а думка говорила мені, що ці картини, такі події, що спиновали наукові студії на цілий семестр, навіть рік і більше в українській визвольній атмосфері цілком неможливі. Українська професура, що вийшла з цих студентських рухів, з революційних змагань української демократії, настроєна працювати в повнім контакті з українським студентством, нічим не спричиниться до вибухів антагонізму між професурою і

студентством. А з другого боку і студентство українське, повне ідеалізму й революційних змагань до нового національного, політичного і науково-культурного життя теж не дасть приводу до боротьби з українською професурою в її академічній праці, скерованої лише на добро України.

Другу годину свого викладу проф[есор] Огієнко присвятив уже своїй черговій дисципліні по розкладу. Друга вступна лекція у призначений день по розкладу була проф[есора] В. Біднова, яка стосувалася до викладів з історії української церкви. Теми ясно проф[есор] Біднов не означив, але із самого викладу було яскраво видно, що автор на основі перебігу історично-церковного життя на Україні хотів довести ту велику роль, яку відігравала церква і релігія в українськiм історичнiм життi. Лекція була виголошена дуже живо і цікаво. Слідуюча чергова лекція мала бути моя як вступна до старих часів історії української літератури. У своїй лекції я поставив завдання з'ясувати ту спадковість і приємственність літературної традиції, починаючи від найдавніших часів аж до часів з перед Котляревського. Після мене виступив з дуже гарною вступною лекцією М. Драй-Хмара, в якій з'ясовував ту велику роль в розвитку української культури, яку мають знання мови й літератури інших слав'янських народів, особливо сусідніх. Викладена гарною мовою і з піднесенням ця лекція зробила велике вражіння на слухачів. Далі мусіли розпочатися вступні виклади на математично-природничім факультеті. З огляду на те, що М. Чайківський якраз тоді ще не приїхав, а прибув трохи пізніше, то вступна лекція припадала лише на одного проф[есора] Бучинського, який мав розпочати виклади з зоології. Як я вже писав, проф[есор] Бучинський ще зле володів українською мовою, але ніхто з нас на цю тему з проф[есором] Бучинським не говорив; отже ми властиво не знали на якій мові буде його перший виклад. Визначений день наступив і кожному було цікаво побути на вступнім викладі такого поважного вченого. Хоч для старого професора вступний виклад був необов'язковий, все ж таки проф[есор] Бучинський не хотів відходити від нашої молоді традиції і сам забажав вступний виклад дати. Пам'ятаю, то була вже вечірня година, горіла електрика. В першій аудиторії студентів було вже повно зі всіх факультетів. Проф[есор] Бучинський вдягнений в чорну сюртучну пару за чверть години перед викладом прибув до кабінету ректора,

де ми всі його чекали. Наступив призначений термін, і ми всі пішли на чолі з ректором до першої аудиторії. В аудиторію ми увійшли перші, а на останці увійшов прелегент. При вступі його до аудиторії студенти і ми всі зустріли його гучними оплесками, і ректор увійшов на кафедру і в своєму короткому слові привітав проф[есора] Бучинського, познайомивши в коротких словах студентів із його попередньою науковою діяльністю в Одеськім університеті і в Кам'янці-Подільськім. Після промови ректора проф[есор] Бучинський почав своїм тихим голосом і українською мовою свій вступний виклад; але то не був уступ до його дальших викладів зі своєї галузі, то було слово незвичайної радості і щастя, що йому на старість усміхнулась доля послужити тому ж українському народові, але вже в ріднім його університеті; він не знаходить слів для висловлення почуття вдячності українській владі, що задовольнила бажання місцевого населення і ректорові проф[есору] Огієнкові, що взявся цю справу організувати: „Дякую Вам, пане Ректоре, за те, що Ви потрудилися на зорганізування університету власне в Кам'янці і дякую за те, що Ви й мене не забули...” і при останніх словах проф[есор] Бучинський розплакався. Цей не сподіваний кінець на аудиторію зробив глибоке вражіння. Всі відчули в словах старого професора якийсь глибокий сенс тієї ваги, яка відбувається в тих мурах, де раніше містилася російська технічна школа, а ще недавно під час війни стояли москалі та коні, тепер залунав голос старого вченого на українській мові в українськім університеті, голос, що краяв серце молоді і всіх нас присутніх своєю глибокою відданістю молодій високій школі й українській культурі. В цей момент счинилася в аудиторії зворушуюча абсолютна тиша під впливом картини: старий професор зі сльозами на очах і в голосі зходить з кафедри і простягає руку молодому українському вченому і ректорові як символіві нового походу української науки на терени української провінції і глухого міста, якому років кілька тому назад може й не снилося тут мати університет. Лише тоді, коли ректор піднявся на зустріч професора Бучинського і руки так обох з'єдналися – вся аудиторія цей мент зустріла єдинодушними оплесками й виголошенням слава! Через кілька хвилин, заспокоївшись, проф[есор] Бучинський почав свої виклади з зоології in medies res про структуру клітини, але вже російською мовою, вибачившись перед аудиторією, що ще не зовсім опановує українську мову, щоби

на ній почати такий спеціальний курс зі спеціальною термінологією як зоологія. Запевнив аудиторію, що в самім короткім часі він перейде у своїх викладах на мову українську.

Проф[есор] В. Петр не робив вступної лекції, але не дивлячись на це де хто з нас пішов і на його виклад, який він розпочав латинським автором Катулом, читання його творів з науковим коментарем, з його творчости взагалі.

Вищезазначені вступні виклади піднесли настрій наш і всього студентства; ми бачили, що кожний професор ставить перед собою завдання поважні і старається їх як найкраще перевести в життя; студентство відчуло, що воно має перед собою серйозних лекторів, які в цікавій зовнішній формі має підносити їм і добрий науковий зміст. Таким чином, перші кроки університетських викладів були добрі і робили поважне вражіння. Але ректорат університету постійно турбувався тим, що на математично-природничому і богословському факультетах багато катедр пустувало і тоді Ректор проф[есор] Огієнко став робити всі заходи, щоби поповнити професорський склад новими силами, в першу чергу стали притягати відповідні авторитетні сили міста Кам'янця, і справді на богословський факультет удалось ввести дві нові наукові сили, це власне на надзвичайного проф[есора], магістра богословія вчителя подільської духовної семінарії д[оброді]я Неселовського на катедру літургії і протоієрея отця Є. Сіцінського як прив[ат]-доц[ента] на катедру церковної археології і мистецтва.

Далі стали робити заходи, щоби перетягнути до Кам'янця наукові сили з інших міст України, а в першу чергу зі Львова тих, що посідають уже катедри, вже призначені міністерством, але ще й досі не прибули. В усіх нас було таке перше вражіння, що львов'яне не дуже мали охоту до нас їхати. Тоді ректор звернув свою увагу на культурні й університетські центри великої України – Київ, Одеса, Катеринослав і Харків. Але на перешкоді до зреалізування цього проекту стало повстання Укр[аїнського] Національного Союзу на чолі з Директорією проти гетьмана П. Скоропадського, що національний кабінет розпустив, а зорганізував цілком московський і проголосив федерацію з Москвою і підчинив себе командуванню генерала Денікіна. Завдяки тому, що Директорія спочатку зробила своїм осідком галицьке військо у Білій Церкві, а потім у Винниці на Поділлі і тим відрізала наші зносини з іншими містами України, ми нічого у запроєктованій нами справі

не могли зробити і захоплені цими новими подіями відклали наш академічний проект до слушного часу. Не дивлячись на такий неспокійний час повстання Директорії, бо це властиво йшла нова революція, вже українська, проти московської влади, виклади наші в університеті не припинялися ані на хвилину. Виконуючи певні громадські обов'язки, ми неухильно сповняли свій обов'язок і в університеті, підкреслюючи тим ту позицію, що академічне життя мусить іти нормально і не перериватися і на хвилину. Правда, того нормального академічного життя вже не було, бо багато студентів мужчин покликав військовий обов'язок чи як старшин, чи в інший ролі громадсько-адміністративних обов'язків; завдяки цьому аудиторія кожного лектора зменшилась майже на половину; на викладах переважало жіноцтво, з мужчин були лише ті, що нігде не служили, були вільні від інших службових та громадських обов'язків або ті, що мали більше часу і могли віддаватися ще і університетським студіям. В такім напруженні проходив цілий місяць. Всі ми бачили, що відбувається історичний акт великої ваги, вірили, але не знали, яким фіналом він закінчиться. Найбільше ми побоювались за наш університет, бо не знали яка сторона візьме перевагу, бо від цього залежала і доля нашого університету. Але не перший раз правда була на нашім боці, Київ був очищений від московського війська і 14 грудня Директорія вступила до Києва і по всій Україні влада на місцях переходила до керма Директорії. Це нам стало відомо 15 грудня і того ж дня університет оголосив різдвяні ферії і припинив свої виклади. Того ж дня по прямому дротові безпосереднє з Києва Ректорові нашого університету проф[есору] Огієнкові запропоновано було в Кабінеті міністрів під проводом Волод. Чехівського обійняти Міністерство освіти як його повновладний міністр. Це пропозиція проф[есором] Огієнком було прийняте з залишенням на посаді ректора університету, але він мусів від'їхати до Києва.

Також у справі університету і в своїх родинних справах мали від'їхати до Києва я, а до Катеринославу проф[есор] Біднов. Ректор Огієнко незабаром мусів на нове становище від'їхати до Києва; за день чи два після того одного дня від'їхали разом і ми з профес[ором] Бідновим. До Козятина їхали ми цілих двоє суток, оскільки дорога для нас була несприятлива. І коли би може і ще стільки, як би випадково не їхав потяг спеціального призначення і не віз якогось військового отамана. Довідавшись ми про це,

звернулися до невідомого нам коменданта потягу, щоби і нас взяв із собою. Довідавшись, хто ми і куди їдемо, він з дозволу отамана погодився нас узяти з собою, і лише цьому випадкові ми на другий день о 6 год[ині] ранку були вже в Києві. Приїхавши до Києва, ми вже відчули не святковий настрій триумфального походу до столиці України, а буденну працю по наведенні порядку після великої добровольчої розрухи. Скрізь по місту Київу ходили галицькі патрулі, що охороняли місто. В перший же день я направився до Міністерства Освіти, яке залишив був 4 місяці тому назад. Першим ділом я забіг до бувшого свого відділу, де побачив що за „моїм” столом сидів новий завідуючий, а власне Степан Постернак. Побачившись зі всіма в міністерстві і відчувши їх добрий і радісний настрій, я пішов до Міністра Освіти, свого недавнього і теперішнього ректора. На авдієнції я отримав доручення як декан історично-філологічного факультету вести прелімінарні розмови з тими, хто хотів-би працювати в Кам'янець-Подільському університеті, а також закуповувати потрібні книжки в книжних склепах та здобувати видання в наукових установах та високих школах, які такі видання мали. За це останнє доручення я взявся в першу чергу; перш за все я оббігав усі книжні склепи і відібрав усю наукову літературу й твори письменників на сторону і попросив списати й видати рахунки та скерувати як закуплене майно університету. Удалось дістати мені й 6 томів на німецькій мові В. Вундта „Volker psychologie”, філософічні твори Іодля та інших письменників, яких імена вже й позабував; оббігав також і наукові установи, в яких здобув усі їх видання: „Кієвскія Університетскія известія”, „Чтенія О[бщест]ва Нестора Летописца”, „Архив Юго-Западной Россіи” зі всіма додатками, „Записки Київського Наук[ового] Т[овариств]ва ім[ені] Т. Шевченка”, де-які річники „Киевская Старина”, „Літерат[урно] Науков[ий] Вісник” і багато інших. Все це було зібране і рахунки на уплату лише закуплених книжок я представив ректорові проф[есору] Огієнкові, по яких книжки були оплачені.

Після Різдвяних свят і Нового Року ми почали збиратися вже в дорогу до Кам'янця. За час перебування в Києві ми встигли заангажувати до праці в Кам'янецькiм університеті з нового семестру давніше призначеного на катедру чистої математики проф[есора] Харківського технологічного інституту М. Столярова і нових приват-доцентів: М. Плевако на катедру історії нової

української літератури, М. Васильківського – на катедру філософії, Ів. Любарського на катедру свят[ого] письма Нового завіту богословського факультету, Олексу Оксіюка на катедру апологетичного богословія на богословським факультеті, Прахова на катедру жидівської мови й літератури, далі по історично-філологічному факульт[еті] на надзвичайного проф[есора] Пилипа Клименка на катедру старої історії України, на приват-доцента Дмитра Дорошенка при кафедрі історії України і на надзвичайн[ого] проф[есора] А. Маліновського на катедру експериментальної фізики. Перевівши цю справу, підсилити себе новими силами академічного складу ми всі 22 січня вирушили з Києва до Кам'янець-Подільського. Не буду я описувати нашу подорож з Києва до Кам'янца, хоч як вона була цікава, по перше, що ця подорож докладно описана Дмитром Ів. Дорошенком у його „Споминах” р[оку] 1924, а по друге, щодо університетського життя і діяльності вона мала побічне відношення. Крім нас, професорів і доцентів, їхали ще й майбутні служачі: на скарбника Юрко Гудзій і на секретаря студентських справ Микола Грінченко. Подорож тягнулася аж 4 дні, бо ми до Кам'янца прибули лише 26 січня ранком. Було багато веселих моментів, бо за 4 дні ми встигли всі ближче пізнати один одного і нав'язати між собою тісніщі товариські відносини. Багато з нас було зі своїми дружинами, отже не були ми і без жіноцтва, яке своїм безпечнішим тоном скрашувало нашу занадто вже довгу подорож. Не обходились і без великих перешкод у дорозі; були такі моменти, що ми губили надію, що колись достанемось до Кам'янца. А коли в дорозі біля Винниці в самім вагоні загорілася вісь, то наше збентеження робило нашу подорож навіть і дуже небезпечної. Були такі моменти, що ми по годин 5 – 6 стояли в полі далеко від станції і за провіянтами мусіли удаватись у найближче село чи хутір. А коли додати, що тоді якраз насували великі морози і глибокі снігові заноси, то наша дорога до того була й холодна і не раз так бувало, що стоплювали свій вагон ми тим, що здобували десь на дорозі. Отже серед таких дуже несприятливих обставин ми врешті решт добралися до Кам'янець-Подільського, до іншого тихого берега. А в той же час над Київом зі сходу займалася нова завирюха: большевицьке військо з наказу Москви займало лівобережну Україну й наступало на Київ.

Приїхавши до Кам'янця-Подільського 26 січня 1919 року нові члени академічного складу нашого університету поки що розташувалися в його мурах: де хто у вільних кімнатах бувшого директорського помешкання, яке тоді було звільнене, бо мешканець його з директорської посади Техничної школи наказом Міністра освіти був уже звільнений й мусів звільнити помешкання, яке переходило до потреб службового персоналу університету: чотири кімнати з лівого боку флігеля призначалось для майбутнього проректора, а чотири кімнати з правого боку для служачих канцелярії й інших, що прибули з Києва. Отже й помешкання, призначене для проректора й було у тимчасове користування відведене для тих професорів і доцентів, що приїхали, а частина з них тимчасово до підшукування нового приміщення у вільних кімнатах головного корпусу університетського будинку; а Дмитро Іванович Дорошенко помістився у вільній кімнаті помешкання ректора проф[есора] Огієнка. Через де-який час прибув проф[есор] В. Біднов із Катеринославу зі своєю родиною, дружиною Любов'ю Євгенівною і сином Арсеном і привіз з собою через Київ, де міністерством освіти були затверджені на катедру механіки проф[есор] Катеринославського гірничого інституту Михайло Хведорів із сином і доцент по кафедрі астрономії Аленич, які тимчасово примістились у помешканні для проректора, а пізніше прибув на катедру святого письма чи патрології богословського факультету (докладно не пригадаю вже) прив[ат]-доц[ент] свящ[еник] Петро Табінський; з Одеси прибув прив[ат]-доц[ент] Клепатський, історик України доби литовської. Таким чином, другий семестр університету розпочався вже при досить сприятливих умовах. Вже кожен факультет мав досить прелегентів, щоби розпочати виклади нормально. Таким чином, на історично-філологічному факультеті, крім зазначених раніше, після Різдва почали зі вступних лекцій виклади з історії України, – старої доби проф[есор] Клименко, з середньовічної прив[ат]-доц[ент] Клепатський, а історіографію XIX ст[оліття] розпочав прив[ат]-доц[ент] Дм. Дорошенко; прив[ат]-доц[ент] М. Плевако розпочав історію нової української літератури, починаючи від Ів. Котляревського; прив[ат]-доц[ент] М. Васильківський по кафедрі філософії розпочав виклади зі вступу філософії та логіки. Отже історично-філологічний факультет, за виємком лише однієї кафедри з індо-європейського мовознавства,

бо дисципліни історія Сходу, Греції і Риму по кафедрі стародавніх історій та історії західно-європейських народів, бо історія Московщини та інших слав'янських народів були розподілені між професорами істориками України: проф[есором] Клименко, Клепатським і Дм. Дорошенко, – отже за виїмком лише незаступлених двох кафедр, усі інші вже мали своїх прелегентів і праця була налагоджена. Не так ще добре стояла справа на двох останніх факультетах – математично-природничому і богословському: коли на природничому відділі було заступлено лише кафедри зоології та фізики експериментальної, всі-ж інші цілком пустували, а посадаючі інші кафедри зі Львова не приїздили; то ліпше стояла справа на відділі математичному: по кафедрі математики було аж двох – проф[есор] Столярів і пр[иват]-доц[ент] М. Чайківський, по кафедрі механіки прибув такий авторитет як проф[есор] М. Хведорів, по кафедрі астрономії прибув такий здібний доцент, як Аленич, фізика була в руках спільного на обох відділах проф[есора] Маліновського, неорганічну хемію було доручено читати тимчасово асистентові М. Вікулу, що розпочав також і виклади з кристалографії.

Ліпше вже було і на богословським факультеті; коли до Різдва викладалась проф[есором] Бідновим лише історія Української церкви для обох факультетів (богословськ[ого] та історично-філологічного), то після Різдва були розпочаті курси з філософії (доц[ент] Васильківський), зі свят[ого] письма Нового завіту (доц[ент] Любарський), церковної археології (доц[ент] Є. Сіцінський, якому було доручено читання цього курсу і на історично-філолог[ічному] факульт[еті]), історія всесвітньої церкви (доц[ент] Оксіук), патрольоґія (доц[ент] Табінський), літурґіка (проф[есор] Неселовський) і баг[ато] инш[их]. Зі Львова прелегентів ми так і не дочекалися, бо Львів незабаром був зайнятий Поляками і через ці сумні події вибратися нашим членам у Львові через польський кордон було цілком неможливо. І прийшлося нам чекати слушного часу за якого випадку, а тим часом на пустуючі кафедри прийшлося шукати інших осіб, але це було відкладено аж на початок нового академічного року 1919/20.

У відсутність ректора проф[есора] Ів. Огієнка його обов'язки виконував по традиції Київського університету св[ятого] Володимира найстарший декан, себто проф[есор] Бучинський. На жаль, проф[есор] Бучинський адміністратор був кепський і справи

університету велись скорше по традиції, як вони були заведені проф[есором] Огієнком, все-ж таки відсутність справжнього адміністратора дуже відчувалась на кожному кроці, особливо у студентських справах.

Студентське життя університету йшло не досить нормально. Причин тому було багато; перша із них була чисто економічна. Треба мати на увазі, що студентство українське Кам'янецького університету було переважно із близьких і дальших закутків Поділля і навіть Волині. Але зносини з цими родинними закутками через поштову і залізничну комунікацію були дуже ненормальні через ту велику розруху, яка сталася особливо після повалення гетьманату і ще не добре налагодженого апарату. Через це саме багато зі студентства не отримувало з дому грошової підмоги, а це зле відбивалося на добробуті студентства і воно муло йти на заробітки, щоби здобути собі засобів до життя. Отже, необхідна була така організація, щоби знаходила грошові засоби для підтримки тих студентів, які цього дуже потребували.

Крім того, коли відбулися загальні всестудентські збори, виявилось кілька національних груп студентських: українська, жидівська і московська; правда на перших порах великого антагонізму ще не було, але пасивні симпатії до тої чи іншої національної єдності вже визначались. На цих зборах була обрана окрема студентська допомогова комісія, яка мала би завідувати допомоговою акцією. На чолі цілої студентської громади став студент Волянський. Першою найголовнішою справою цілого студентства було дати найбіднішим студентам можливість одержати добру, здорову і дешеву, а то й даремну їжу, а коли можливо, то і помешкання для тих студентів, що не мали можливості мати якесь помешкання, мешкальна-ж криза тоді у Кам'янці стояла дуже гостро.

В той момент, коли студентство організувалось, до Кам'янця приїхав Міністр Освіти і ректор проф[есор] Ів. Огієнко. Тоді вже уряд український під натиском большевиків мусів перебратись до Винниці і там мав перебути довший час, оскільки це було можливо. Міністр Освіти, маючи постійний осідок у Кам'янці мав на думці перевести своє міністерство до Кам'янця, щоби там сполучати з урядуванням у Міністерстві й працю наукову та адміністративну в університеті. З цією метою проф[есор] Огієнко й прибув до Кам'янця. Як довго перебував він у Кам'янці, про це я вже не

пам'ятаю, але знаю, що студентська громада використала його перебування в Кам'янці і звернулася до нього за допомогою, в першу чергу грошовою. Треба віддати проф[есору] Огієнкові повну справедливість, до студентських бажань ректор поставився дуже прихильно і в справі грошової допомоги, і в справі розрешення мешкальної кризи. Щастиве об'єднання таких посад як Міністра Освіти і ректора університету в цьому йому дуже допомогло. Що до грошової допомоги, то тут просто з міністерських сум розпорядженням Міністра проф[есора] Огієнка перевів до розпорядимости Правління певну грошову квоту на цілі студентські. Що-ж до помешкання, то й тут, використовуючи своє становище і владу, проф[есор] Огієнко помешкання бувш[ої] церковно-учительської школи, яка під час війни була евакуйована, а двохповерхове помешкання було віддане чи під військовий шпиталь, чи під військо. Після революції від своїх військових потреб воно звільнилося і стояло порожнє, а єпархіальний училищний совет тримав його у своїх руках і не віддавав нікому. Але українська влада видала закон про концентрацію усіх типів шкіл усіх відомств лише при Міністерстві Освіти з їх будинками і иншим майном. Цим самим будинок Кам'янецької церковно-учительської школи мав перейти до розпорядимости Кам'янецької учительської семінарії. Через те, що українська семінарія будинок мала, правда поганенький, то Міністр Освіти, він же й ректор університету, будинок бывшої церковно-учительської школи передав до розпорядимости університету. Безперечно для університету мати такий красний будинок було дуже приємно в цілях використання для майбутніх університетських установ чи навіть для переведення цілого якогось факультету. А поки така потреба розширення мала би наступити, цей будинок у тимчасове користування призначався для студентського інтернату та студентської їдальні. Отже з немого становища було зроблене дуже велике і хороше діло. Але легко було розчерком пера перевести цю передачу, треба було її зреалізувати реально і для цієї останньої мети повставало два шляхи переведення: 1) університет, себто Правління справу студентського інтернату і їдальню бере у свої руки і через уповноваженого та свого довіреного завідуючого здійснює цю справу конкретно; або передає будинок і гроші студентській громаді, яка вже сама організовує установи і перед Правлінням університету у грошових справах відчитується. Дійсно

перша справа переведення і завідування всією роботою через Правління було справою дуже тяжкою. Правління дуже довго шукало людину, яка би цю справу повела, але на жаль такої людини, якій би можна було довірити і яка-би всю цю справу організувала, такої людини не знайшлося. Можна було-би організувати із старших громадян міста Кам'янця таке Товариство допомоги студентам Кам'янець-Подільськ[ого] Університету і було доручено Олімпіяді Миколаївні Пащенко таке Т[овариств]во зорганізувати, але через величезну обтяженість старшого громадянства черговою працею по найрізноманітніших урядах, посадах, а Ол. Мик. Пащенко до того була ще й членом повітової земської управи й віддала земськими школами цілого повіту і фізично цієї справи підняти не могла; отже Правління, обміркувавши всі ці труднощі по організації студентської допомогової акції, від запроєктованої на початку справи було змушене одмовитись. Тоді залишалась акція друга, лише студентська, своїми власними силами. Але звісно, молодь є завсіди молодю і до такої поважної справи взялась р'яно, не розрахувавши своїх сил та труднощів підприємства. І не пройшло і півроку як справи їдальні пішли зле. Якийсь завідуючий, тепер прізвища не пам'ятаю, усю справу їдальні повів так, що все це діло за кілька місяців мусіло пропасти, бо далі вже було вести неможливо. Університетська ревізія виявила великі непорядки і припинила дальшу видачу грошей і таким чином їдальня завмерла. Залишився лише інтернат, який проіснував до весни і з літніми вакаціями за виїздом студентів і цей останній закрився і помешкання було віддане на чисто академічні університетські потреби.

Але цією справою я забіг трохи наперед. Після віддачі Києва большевикам уряд УНР перебував у Винниці, але там він перебував недовго і незабаром переїхав до Кам'янця, де де-який час і перебував. Під час перебування уряду в Кам'янці становище університету було дуже тяжке. Ріжні Коменданти та військові ад'ютанти по кілька разів на день приходили до університету з метою реквізиції помешкання, і ректорові треба було великого напруження й енергії, щоби відстояти університет та відхилити цю загрозу. До того доходило, що навіть окремі міністерства претендували на помешкання університету і Ректорат Університету в першу чергу примістив Міністерство Освіти та деякі відділи Міністерства Закорд[онних] Справ. Але один факт

сумний в справі реквізиції університету відбувся, якого я не можу забути ніяк й описую його як щось символічне для де-яких наших найбільших діячів і взагалі для нашого культурного руху. Цей інцидент був із бувш[им] Головою Центральної Ради, проф[есором] М. Грушевським. Треба згадати, що після різдвяних свят, коли Професорська Рада Університету була в повному зборі, на історично-філологічному факультеті було підняте питання про те, що треба щоби Кам'янець-Подільський Університет в інтересах більшого піднесення в очах нашого студентства, наших наукових сил, а також і тих сил, що багато попрацювали на користь нашої науки і культури, ушанував де-яких наших учених, обравши їх своїми почесними членами. Серед живих учених наших багато було заслужених імен, але думка наша спинилася на одному історикові нашому проф[есорі] М. Грушевському, на одному філологові, що спричинився в полеміці за московським академ[іком] А. Соболевським до високого піднесення української мови як самостійної галузі серед мов усіх слав'янських народів, акад[еміку] Української Акад[емії] Наук - Агатангелові Кримським і нарешті спинилася наша думка на одному не українцеві з походження, але українцеві по духу і по тій праці, яку він дав українській науці, - на акад[еміку] російськ[ої] Акад[емії] Наук проф[есорові] В. Перетцеві. Серед академічного складу історично-філологічного факультету було аж три ученики акад[еміка] В. Перетця - проф[есор] Ів. Огієнко, пр[иват]-доц[ент] М. Драй-Хмара і я, автор сих рядків; і ми на протязі довголітньої праці під керівництвом акад[еміка] Перетця в його семінарі „русской філології” були свідками його визначної праці на полі як раз української науки. Крім того, серед складу нашого факультету були й ті, крім найближчих учеників, що знали його по праці на становищі Голови філологічної секції українського наукового Т[оварист]ва ім[ені] Т. Шевченка в Києві, який довгі роки на цім становищі був проводирем українського наукового життя; нарешті найбільшою атестацією громадянської мужности акад[еміка] Перетця, що віддавав свої сили українській культурі в ті часи, коли багато українців мовчали і боялися не лише друкувати свої праці в українській мові, але й говорити рідною мовою в тіснішім гурті і яких серед українців рідко коли бачили та навіть були виписалися із членів укр[аїнського] наук[ового] Т[оварист]ва ім[ені] Шевче[нка] в Києві (проф[есор] Гр. Павлуцький і б[агато] инш[их]), і ось у ті

часи академик В. Перетць не боявся одверто на науковім полі в мурах університета Св[ятого] Волод[имира] виступати проти такого україножера, яким був відомий цензор проф[есор] Т. Флоринський та проти його камарилії, – такою отже атестацією була книжка Щоголева, що вийшла якраз незадовго перед війною й розкривала так зв[ане] „украинское сепаратистское движение” і була справжнім науково-інформаційним доносом на всіх українських діячів і особі акад[еміка] В. Перетця ця книжка присвятила дуже багато сторінок, з’ясовуючи цю постать, як найнебезпечнішого „розкладивателя студенческой молодежи”, „мазепинско-сепаратистическим” революционным движением. І останньою заслугою В. Перетця підносилося заслуга, що серед його численних учеників, яких він виховав для науки взагалі, переважаюча більшість по національності і абсолютна по походженню були українці, і всі вони, де би не були, працювали в високій школі, як професори, доценти і т[ак] д[алі]. Отже, з цих усіх мотивів після наукового доповіді Дм. Ів. Дорошенка про М. Грушевського, наукового доповіді проф[есора] Ів. Огієнка про акад[еміка] Агат. Кримського та науков[ого] доповіді автора цих рядків про акад[еміка] Волод. Перетця, факультет одногосно через аклямацію обрав вищепоіменованийих заслужених осіб на становище почесних членів Укр[аїнського] Кам’янець-Подільського університету і постановив довести своє обрання на затвердження Професорської Ради Університету. Протягом дуже короткого часу автор цих слів, як вик[онуючий] обов[язки] декана історично-філологічного факультету в першій засіданні Проф[есорської] Ради доклав про обрання в почесні члени вищепоіменованийих осіб, і Професорська Рада обраних нашого факультету ствердила одногосно, а Ректор проф[есор] Огієнко взяв на себе довести про це до відома наших почесних членів. Коли це сталося, тоді як Київ і Петербург від Кам’янця були відрізані, і коли спілкуватися з ними було вже неможливо; отже й повідомлення наше не могло статися. Проф[есор] М. Грушевський, що з Києва виїхав і по дорозі за кордон був у Винниці і Кам’янці, і Ректор, що тоді виконував і функції Міністра Освіти довів до відома проф[есора] Грушевського про його обрання в почесні члени університету офіційно, але університет про це не одержав жадної відповіді, чи титул почесного члена університету

приймається чи не приймається, натомість була відповідь трохи іншого змісту, а власне: [...]*

Коли проф[есор] М. Грушевський прибув до Кам'янця, це було зимою в лютому р[оці] 1919, і не міг віднайти для себе відповідного помешкання, ніхто з ректорату чи Правління Університету про це нічого не знав; але одного разу, так розповідав мені ректор, проф[есор] Огієнко й проф[есор] В. Біднов, проф[есор] М. Грушевський з'явлюється до університету в супроводі військового міністра Жуковського і його ад'ютанта. Почесний член університету М. Грушевський з військовим міністром залишилися в городці на алеї, що від головного будинка Університету вела до флігеля, де жив ректор, а до ректора університету, який був тоді і міністром освіти вислали ад'ютанта військ[ового] Міністра. Ад'ютант увійшов до дверей помешкання ректора, позвонив, а в ту хвилину у передпокою був якраз Дм. Ів. Дорошенко, що жив у помешканні ректора; ад'ютант думаючи, що це був як раз ректор, заявив, що він прийшов у справі реквізиції для проф[есора] М. Грушевського в університеті помешкання. Але Дм. Ів. Дорошенко одіслав його до ректора, який був тоді у себе в кабінеті. Яка була фактична розмова між Міністром Освіти Укр[аїнської] Нар[одної] Республ[іки] і ректором Укр[аїнського] університету, з одного боку, та ад'ютантом військового міністра, з другого боку, цього я вже не пам'ятаю, хоч проф[есор] Огієнко у свій час про це робив доклад на засіданні Правління Університету, – пам'ятаю лише після слів ректора, що з заявою про реквізицію помешкання для проф[есора] М. Грушевського звернувся ад'ютант і до Ректора, на що одержав відповідь приблизно такого змісту, що проф[есор] М. Грушевський є почесний член університету і аж реквізувати помешкання для себе в мурах школи, якої він є почесним членом, не потребує, а потребує лише зголоситися до ректора в цій справі; коли ж він хоче лише реквізувати, себто вважає, що оголошення до Ректора Українського Університету є нижчим його гідности і хоче допустити аж фізичного насильства, то він, ректор університету, проти цього рішуче протестує і до такого вчинку навіть і військової влади не допустить. Одержавши подібну відповідь, ад'ютант вийшов і через де-який час військовий міністр

---

*У тексті пропуск.

Жуковський з М. Грушевським з території університету забралися і більше до нього ні за чим не зверталися, хоч у Кам'янці жив довший час. Цікавий з перебування в Кам'янці М. Грушевського і другий факт. Де-хто із членів історично-філологічного та богословського факультетів одержали запрошення на організаційні збори, що мали закласти філію Наукового Т[оварист]ва ім[ені] Шевченка, центра якого перебуває в Києві. А щось за місяць перед тим при українським університеті таке наукове товариство із секціями зі всіх галузів уже заклалося, основу якого безперечно склали наукові сили університету, але в члени його широко допускалися і сторонні особи. Отже виходило, що в таким малім місті як Кам'янець мало бути аж три наукових товариства: давно вже існуюче Церковно-археологічне під проводом Є. Сіцинського, Наукове Т[оварист]во, що активно розпочало свою діяльність вже з місяць, а то й більше, і філія Наукового Т[оварист]ва Київського. Правда, перше Т[оварист]во якось мало виявляло свою діяльність, наукове т[оварист]во при університеті, до якого увійшли молоді університетські сили розпочало свою працю дуже активно. Получивши таке повідомлення, ми члени молодого Т[оварист]ва, що так зорганізувалося гарно, розмірковували собі, що безперечно, чим більше наукових організацій працює і чим вони різнородніші по напрямку та праці, тим для української науки краще і пішли допомогти організації нового, правда з зазначенням, що безперечно для нас членів університету наше товариство є дорожчим і більше своєї наукової праці ми будемо віддавати на розвиток цього товариства, бо воно й виросло в першу чергу з наших внутрішніх потреб контролю тих питань і проблем наукових, що повстають в процесі нашої університетської праці. Приблизно з цими думками ми прийшли на збори і з пропозицією, щоби ініціатори приєдналися до нашого Т[оварист]ва, увійшовши дійсними членами і співробітниками до цього останнього.

Пам'ятаю була неділя, як ми о годині дев'ятій зібралися до Українського Клубу. Прийшло нас до 10 душ, прийшов також і наш ректор. Застали ми в Клубі лише щось три душі; пригадую лише проф[есора] М. Грушевського і директора учительськ[ої] семінарії Сер. Іваницького, протоієр[ея] о[тця] Є. Сіцинського і, здається, не було більше нікого, а може ще був Волод. Чехівський. Почекали ще з півгодини, більше не прибув ніхто і за згодою всіх

збори розпочалися під проводом голови їх проф[есора] М. Грушевського. П[ан] Голова у своїй промові зазначив, як важно було-би поширювати на усі терени України філії Київського Науков[ого] Т[оварист]ва, щоби тим самим об'єднувати й зорганізувати лише під одним проводом з центру й наповнювати одним духом наукове життя на Україні. Особливо така філія була би дуже на місці, де є й місцеві наукові сили і сили молоді, що скупчилися при українським університеті і кінчаючи промову запропонував заслухати вже виготовлений ним статут майбутньої філії Наук[ового] Т[оварист]ва. Коли статут був заслуханий і коли ми побачили, що він мало чим по суті відрізняється від статуту наукового Т[оварист]ва, зорганізованого при Університеті, то відчули лише тенденцію розбити наукові сили на дві конкурентні групи, які би навіть могли між собою стати і в неприязнені позиції, бо в статуті говорилося, що Т[оварист]во повинно бути незалежне від існуючих у Кам'янці шкіл, а підлягати лише Київській централі, головою якої якраз був М. Грушевський. Отже тенденція відсепарування наукової праці від університету в Кам'янці вразила нас якось неприємно. Тим більше, що тоді могла би бути ослаблена наукова праця, коли би й так нечисленні наукові сили поділились аж на дві цілком однакових по суті наукові організації. Отже, відчувши лише тенденції якогось захованого походу проти наукової праці, яка вже проводилась при університеті, ми всі присутні нашу позицію і заявили. Першим виступив проф[есор] В. Біднов. Промовець зазначив, що піклування про піднесення наукового життя в Кам'янці, яке до недавнього часу було завмерло цілком, коли не рахувати прот[оієрея] Євф. Сіцінського, який лише один науково-історичну працю продовжував, є думка дуже гарна і її треба лише вітати. Тим більше треба вітати, що ця думка виходить від такої авторитетної особи, як проф[есор] М. Грушевський, який у всім науковім русі на Україні невтомно веде провід. Мене бере лише один сумнів, від якого залежить навіть дальша праця майбутньої філії Наук[ового] Т[оварист]ва, власне, що Михайло Сергійович, заклавши філію, від'їде до іншого міста, а може навіть до іншої країни і зорганізована філія нова без авторитетної допомоги не поведе своєї праці так інтенсивно, як того вимагають інтереси української науки. Тим більше, праця філії може не виявитись, що поруч у цьому ж Кам'янці-Подільському подібне наукове Т[оварист]во вже

зорганізувалось, розпочало працю і провадить її інтенсивно. Зорганізоване наукове Т[оварист]во існує при Університеті, складається з наукових університетських сил, на яких розраховує і філія; крім того, статут зорганізованого Т[оварист]ва не перешкоджає вступові до нього і сторонніх осіб. Далі, при Університеті існує науковий орган - Записки Кам'ян[ець]-Под[ільського] Укр[аїнського] Держ[авного] Університету, де всі поважні наукові студії можуть бути й надруковані; також університет розпоряджає спеціальними коштами, які дадуть змогу наукові студії друковані в цьому органі й оплатити. Філія Наук[ового] Т[оварист]ва, що зорганізовується, нічого не має і немає перспектив їх і одержати. Отже, ця остання не зможе конкурувати із вже існуючим Т[оварист]вом, бо не так ще стільки вільного громадянства в Кам'янці, які би цікавились чистою наукою, не має матеріальних засобів та й узагалі така конкуренція й не бажана при наших невеликих наукових силах. Краще давайте скупчимось при науковім Т[оварист]ві при Університеті й підсилимо його ще, бо від цього українська наука лише виграє. Думка проф[есора] Біднова була підтримана Ректором проф[есором] Огієнком, автором цих споминів й іншими особами. Побачивши настрої зборів, проф[есор] М. Грушевський зачитаний статут сховав до кишені і до обговорення його не дійшло, бо я голова зборів ці збори закрити.

Але згадане Наукове Т[оварист]во при Українському Університеті в Кам'янці продовжувало працю дуже інтенсивно. Заснувалось воно на початку р[оку] 1919. Розпочало свою працю у м[ісяці] березні того ж року. Ідея цього товариства вийшла з розмови автора цих рядків з проф[есором] В. Бідновим. Тут треба сказати, що при зустрічі між проф[есором] Бідновим і мною майже постійно точилася розмова на тему налагодження наукового життя, як в університеті, так і взагалі про діяльність наукових сил у Кам'янці. І на початку 1919 р[оку], коли до Кам'янця прибуло більше лекторських сил, в одній із багатьох наших бесід, не пам'ятаю вже, чи у мене на приватнім помешканні, чи у проф[есора] В. Біднова, я зазначив, що добре було-би, коли-би ми члени обох факультетів: Історично-філологічного і богословського періодично сходились і ділилися тими питаннями, що повстають у процесі наукової праці під час підготовки до викладів, кажучи, що, напр[иклад], у мене таких питань є дуже багато. Василь

Олексійович, що багато працював у науковій русі м[іста] Катеринослава зазначив, що було-би дуже добре, коли-би ми всі зорганізувалися в Т[оварист]во, де-би ці всі питання, що є у кожного з нас, ми розбирали. І ми вирішили між собою підняти питання про зорганізування Наукового Т[оварист]ва, коли не при Університеті в цілому, то хоч при двох вищезазначених факультетах, при яких ми обидва були деканами (я викон[уючий] обов'язки декана). Плакаючи цю думку, я, перебалакавши з кожним членом істор[ично]-філол[огичного] факультету, підніс цю справу офіційно під час засідання історично-філол[огичного] факультету. Хоч не активно, моя думка зустріла апробацію. Виготовивши проект статута, ініціативний гурток, у центрі якого стояв проф[есор] Біднов і я, оголосив загальні збори приблизно в кінці березня чи на початку квітня р[оку] 1919. Крім розглянення й затвердження проекту статута, на порядку денному стояли доклади, мій на тему „До питання про початок історії української літератури” (полеміка д[окто]ра Івана Франка з московським ученим акад[еміком] В. Істриним) і доцента Клепатського про один із літописів, точно не пам'ятаю Величка чи Самовидця. На голову ініціативний гурток намічали ректора проф[есора] Огієнка, але коли звернулися до п[ана] ректора, щоби прибув на збори, то почули якусь невиразну відповідь. Під час загальних зборів, на які прибули проф[есор] Є. Тимченко, який на той час перебував у Кам'янці, прибувши із закордону, і був запрошений на вільну катедру індоевропейського мовознавства, проф[есор] В. Біднов, П. Клименко, доценти: Клепатський, Драй-Хмара, Васильківський, прот[оієрей] о[тець] Сіцинський, Любарський, Оксіук, Д. Дорошенко і я. Першою точкою був розглянений статут Т[оварист]ва й ухвалений. Ще до вибору президії, то тут з'явилися деякі труднощі: ректор проф[есор] Огієнко не прийшов на збори, який намічався на голову; тоді наша думка спинилася на особі проф[есора] Є. К. Тимченка; але проф[есор] Тимченко вважав, що він у Кам'янці перебуває тимчасово і має намір переїхати до Києва і з цих причин відмовився від участі в президії і зі свого боку запропонував на голову одного із ініціаторів – проф[есора] Біднова або мене. Ні проф[есор] Біднов, ні я на це не пристали, і тоді місце голови було залишено вакантним й натомість погодилися, що функції голови тимчасово буде виконувати місто-голова, на якого обрали мене, автора цих споминів. На скарбника обрали

проф[есора] Біднова, а на секретаря доц[ента] Васильківського. Після були зачитані доклади, після яких по кожному відбулися дискусії. І Наукове Т[овариство] розпочало свою наукову діяльність: в часи академічного життя й викладів на університеті засідання відбувалися майже кожного тижня з одним чи двома викладами. З викладами виступали проф[есор] В. Біднов, який зачитав доклади про Коржа, про Ів. Котляревського та з історії степової України, Л. Білецький, в роковини смерті акад[еміка] Шахматова про реферат про Повість врем[енних] літ у світлі цього вченого, далі читав ще такі доклади: Т. Шевченко і св[яте] Письмо і кілька докладів із старої укр[аїнської] літератури; доц[ент] Клепатський читав доклади переважно з українського літописання XVI – XVIII ст[оліть], доц[ент] Драй-Хмара прочит[ав] один доклад з історії сербської літератури, доц[ент] Васильківський прочитав кілька докладів з філософії, далі читали асистенти як Якимович С. і Копержинський К. Крім цього наукового життя в Т[оваристві], Університет улаштовував у роковини видатних діячів українських прилюдні академічні свята. В першу чергу кожного року відбувались такі свята, присвячені пам'яті Т. Шевченка, на яких р[оку] 1919 виступав я з викладом про те, хто був Т. Шевченко – національний чи народний поет? А також Васильківський з викладом про релігію Т. Шевченка. Року 1920 на таким же прилюднім святі виступав я з викладом „Твори Шевченка в його виданнях” і доц[ент] М. Плевако про еволюцію поглядів на Шевченка і прот[оіерей] о[тець] Сіцинський на тему „Шевченко як маляр”. Була ще академія, присвячена пам'яті помершого проф[есора] Кам'янець-Подільського Університету Костя Широцького, на якому виступав я з біографією К. Широцького і його мистецько-етнографічною науковою діяльністю і проф[есор] П. Клименко на тему „К. Широцький як історик мистецтва”. Прилюдне засідання було присвячено питанню з'ясування термінів: „російський”, „великоруський” і „московський”. Прилюдні відчити на цю тему відбулися на просьбу Міністерства Освіти УНР, що тоді перебувало в Кам'янці і хотіло визначити якийсь один термін, що найкраще відповідав-би змістові, бо в урядуванні усіх міністерств була страшна плутанина. Цьому питанню було присвячено три виклади: історичний проф[есора] Клименка, політично-історичний проф[есора] Клепатського і зязиковий проф[есора] Огієнка. Усі прелегенти згодилися на тому,

що найкраще відповідає змістові термін – московський. Улаштувалися ще академії самими студентами. Коли помер М. Федюшка (Євшан) студентство Кам'ян[ецького] Університету влаштувало академію, на якій виступив я з докладом: М. Євшан як критик і дехто із студентів-галичан зі споминами (прізвищ їх я не пам'ятаю); друга академія пам'яти Ів. Франка р[оку] 1920 весною, на якій виступив гімназіальн[ий] проф[есор] Заклинський з викладом про творчість Франка, крім того, дехто зі студентів з деклямацією його віршів.

Восени р[оку] 1919 22 жовтня університет справляв роковини свого академічного життя. З цієї нагоди було академічне свято університету, на якому Ректор Огієнко виголосив промову-відчит, схарактеризувавши діяльність університету за минулий рік, яка проходила в дуже не нормальних умовах: помешкання майже все було заняте міністерствами, мобілізація зменшила дуже відвідування студентських викладів; мешкальна криза, дорожнеча й фронт війни в околицях Кам'янецького повіту і Кам'янця взагалі зменшили кількість студентів; нарешті, відношення до університету влади і як приклад ректор в присутності Головн[ого] Отам[ана] Петлюри навів факт, що осіб професорського складу викидають з їх власних помешкань, які реквізувалися для потреби інституції чи вищих урядовців. А справа була в тім, що перед тим за кілька часу до університету на катедру полонознавства був прийнятий доцентом поляк Л. Бялковський, який в однім великім домі, властиво в офіцині його займав дві кімнати й кухню. Тоді одна установа Міністерства Торгу й Промисловости для свого урядування потребувала помешкання. Намацавши цей будинок, влада зареквізувала його для уряду, а офіцину для урядовців цієї установи. І викидаючи все, що в тих будинках було, виселили й доцента Л. Бялковського. Цей останній подав до ректора Огієнка скаргу; в цій справі були заряджені особисті ректора Огієнка інтерпеляції перед урядовцями. І ця справа точилася, набравши навіть певного загострення якраз в час цього свята. І от у присутності вищих представників влади та того самого Янковського, що тоді був присутній серед академічного складу Університету, Ректор з певним пафосом відзначив цей факт.

Весною року 1919 у квітні місяці до Кам'янця-Подільського вступили большевики. Властиво навіть не так було, а ось як: Влада Кам'янець залишила, а большевики боялися вступати до Кам'янця

чи просто їх не було під Кам'янцем, і так зв[ане] большевицьке захоплення Кам'янця відбулося само собою, бо нікому було Кам'янця одстоювати і місцеві большевики захопили владу у свої руки, zorganizували військову провізорочну силу з місцевих військових загонів; а до цих відділів прибула лише мала військова частина, що переняла владу у свої руки і з'явилася насамперед до Університету, щоби забрати усе військове та технічне майно, що переховувалось на його складах та лабораторіях. Таким чином були забрані всі телефони, хімікалії, все те, що належало до університетського господарства, все з фізичного кабінету, що вважалося на перший погляд корисним для війська. Ректор з Кам'янця виїхав; його обов'язки виконував проректор проф[есор] М. Хведорів і на його та всіх тих, що залишилися при уряді впав увесь одіум большевиків. Перші дні була повна дезорганізація й розгубленість в університеті, бо не знали як до нього большевики поставляться. Особливо повна розгубленість виявилась серед студентства та його зверхніх керманічів, членів студентської Ради. Большевицька влада до Кам'янця прибула, оскільки пригадаю, 5 квітня; розпочиналась весна, виклади на університеті були в повнім розгарі і з переходом влади до большевиків все це припинилось. Правда якраз наближались великодні свята. Перед тим я з дружиною на кілька день виїхав до знайомих за м[істо] Кам'янець, щоби цей переходовий час перебути за містом, поза мійським безвластям та росправою нових керманічів із своїми особистими ворогами. В першу чергу виловлювались військові й політики УНР. Університет просто був на де-який час забутий. В першу чергу зводились політичні рахунки. Часто ми збиралися в мурах університету і міркували, що робити далі, яка буде наша доля. Знали ми, що університет був виділений із під компетенції місцевої влади; були припинені всякі грошові видачі з урядової до університетської скарбниці. Але тимчасово ця сторона нас менш всього обходила, бо нам було видано грошей трохи наперед (не пам'ятаю лише за місяць чи за два). Турбувалися ми долею університету. А це з тих причин, що в Університеті перебували різні міністерства УНР; Ректор, проф[есор] Огієнко, він же й міністр УНР і т[ак] д[алі]. З цих причин Університет у большевицьких колах уважався „петлорівським гніздом”. З цих причин до університету ставилися дуже неприхильно. Не знали лише, яку прибрати тактику і чекали різних розпоряджень, з

одного боку, так зв[аний] „Ісполком”, а з другого – адміністрація університету. Одні гадали, що нам пришлють нового ректора, другі, що – комісара, а найбільші песимісти думали, що університет просто зліквідують. Але не виявлялось ні першого, ні другого, ні третього. Університет був просто забутий і був сам по собі без жадних натяків на те, що ним цікавляться.

Відтягалася увага наша від долі університету лише через хоробливе устремління всього суспільства до різних професійних союзів, спілок і т[ак] д[алі], бо вважалося, що ці організації зможуть полегчити нез'ясоване становище громадянства взагалі та матеріальне становище зокрема. Це все призвело до думки зорганізуватись у професійну учительську спілку. І перші тижні під цим знаком і проходили. Далі, від шкільного комісаріату було запропоновано популярні виклади для учительства на педагогічні теми. Мені прийшлося читати кілька викладів про трудову школу. Поруч із цим проводились так зв[ані] трудові неділі; вражіння було таке, що большевики, щоби відтягнути населення від церкви, зрання організувало дружини, проводили на двірець залізничний, щоби там наводити порядок: річі переносили з одного місця на друге, перетягали вагони, стругали траву і стягали на купу і т[ак] д[алі]. Від цієї „державної праці” не була звільнена і професура університету. Звичайно збирались студенти і професура коло університетського будинку і парами по дві йшли на двірець до праці. Праця відбувалась до обіда. Другі обов'язки, які виконувались нами, то по черзі діжурства по ночах на вулицях задля „общественного спокойствия”. Тоді нас наділяли зброєю: кріси, револьвери, давали нам якийсь „parol”, і лише той, хто цей пароль промовить, лише того й пропускали, бо він значить був комуніст або урядовець установ, всі ж інші відводились до певного пункту для встановлення хто він такий і чого так пізно ходить по улицях. Звичайно, діжурства ці відбувалися аж до самого ранку. Отже замість академічної праці в університеті ми виконували обов'язки міліціонерів, звичайних робітників, що безцільно виконували невідомо для якої мети чорну фізичну працю. Після великодня в університеті відбулася студентська вечірка музикально-вокальна. Між іншим був один номер із „Жизни за царя”. Спочатку большевики, що були в якості гостей на цій вечірці не розібрали і навіть плекали в долоні. Коли ж довідалися з програми, що це із Жизни за царя, то страшно обурились. І

студентська громада на чолі з Волянським мусіла виходити на естраду з червоним прапором, співати інтернаціонал і т[ак] д[алі], щоби інцидент зліквідувати. Цей номер з Життя за царя улаштували росіяне, які лавою посунули до участі в концерті. Якись тендітні панночки, яких я на викладах і навіть у мурах університету ніколи не бачив, за большевиків посунули до університету, щоби долучити й свого голосу до загальностудентського свята, і та частка виявилась в „Життя за царя“. Такий номер можна пояснити лише провокацією, щоби накликати на український університет та його студентство певне підозріння большевицької влади. Як би то не було, але після того на університет була звернута більша увага, бо запідозрено в контрреволюції було й студентство. Розпочалися арешти студентства, вилловлювались в місті Кам'янці і по селах. А пізніше взялись і за професуру і в першу чергу було заарештовано двох професорів: автора цих рядків і проф[есора] В. Біднова. В годині 5-й ранку в маю місяці р[оку] 1919 на чолі з бувш[им] поліційним комісаром, який при большевиках виконував ці самі обов'язки, а може й більші, з'явився чоловік шість до проф[есора] Біднова на помешкання, зробили трус, перлюстрацію паперів, листування й книжки і не знайшовши нічого все ж таки забрали проф[есора] Біднова і кількох повели до ЧК, а той же Комісар і чоловіка чотири міліціантів направилися до мене. Я тоді жив у лікаря К. Солухи. Це було в годині 6-й ранку. Перед тим за кілька день я вже чекав цих гостей, так що для мене вони не були несподіванкою; але для дружини й родини лікаря К. Солухи цей візит спричинився до великих хвилювань. Першим ділом комісар сів за мій стіл (бюрко) й поліз до шухляд, повитягав усі папери – рукописи наукових праць, викладів, листування й почав переглядати. Не знайшовши нічого, комісар причепився лише до листа К. Широцького, який повідомляв мене, що він дуже захворів і не може прибути до Кам'янця, а, крім того, дуже непевне становище в Гайсинському повіті, ширяться різні чутки, блукають непевні відомости, і він не певен чи буде ще в недалекому майбутнім добро: наші вороги підняли голову і вигляди на майбутнє дуже погані. Ці такі невизначні натяки К. Широцького і були причиною чи зачіпкою, після якої наказали мені збиратися „в дорогу“. Але трус був не скінчений; комісар почав переглядати книжки: бібліотека в мене була велика і це заняло-би кілька годин, то він переглянув лише де-

кілька книжок і повірив мені на слово, що там не має нічого, наказав червоноармійцям передивитися ліжка, матраци й іншу меблю; після чого ми вирушили в тюрму. Прийшли ми до комісаріату поліції, де було й Че-Ка і там я побачив проф[есора] Біднова, який „сидів на лаві в темних окулярах із затурбованим лицем”. Ні проф[есору] Біднову, ні мені не заявили причини нашого арешту. Так сиділи ми годин зо чотири і після того перевели нас до Кам'янецької тюрми і ввели, після певних формальностей у начальника тюрми та в канцелярії, до камери, де вже було кількох українців-старшин, прізвище одного з них – Ольшевський, що днів два вже сиділи там. В інших камерах було повно різного люда, перемішаного уголовні з політичними, але уголовних було дуже мало, щось кілька душ, а то переважно політичні – студенти, старшини різних національностей, крім жидівської. Правда був один жид, але про нього ходили чутки і розмови, що це відомий большевицький кат, що прославився жорстокою розправою з українцями. Коли ми були на волі, не прислухалися за біжучою роботою до різних чуток про те, що большевиків було непевне становище в Кам'янці; правда, про це боялися й говорити, щоби не викликати підозріння й доносів; в тюрмі усіх нас об'єднала однакова доля арештанта і про те, що на волі боялися й натякнути, тут говорили цілком одверто. Особливо сміливим на ці одвертості був один старшина українець, прізвище якого я вже не пам'ятаю, який заявив усім, що незабаром прийде українська влада і що він тоді з большевиками порухується. Остерігалися лише цього жида-ката, якого вважали серед присутніх за провокатора, підсланого за нами стежити. Першим ділом обіцявся цей сміливий старшина порухуватися з цим жидом. Так перебули ми день. Прийшов вечір і ніч, ми полягали в ліжки, але не спалося – різні тривожні думки приходили до голови, особливо після оповідань, що кожної ночі на кладовищі, що містилося майже коло самої тюрми були чути стріли, а це значило, що розстрілювали так зв[аних] контрреволюціонерів. І от ці дальші і ближчі стріли, які доносилися й тепер свідчили про те, що година була дуже тривожна. Лежали ми мовчки, кожен зі своїми думками, але про майбутнє не думалося. Більше згадувалось минуле. Тенденція підбити підсумки свого життя й діяльності, переноситись думками до своїх рідних, що залишилися на помешканні, до дружини, до родичів, що десь залишилися на

Україні – це все перемагало; а що буде далі – питання було остільки неясне, як і тривожне, до голови й не посувалося. Після ця ніч згадувалась дуже часто, як ніч усяких несподіванок. Задрімав якось аж після першої год[ини]. Раптом прокидаюся від якогось гулу; в камері розвиднялося. В цей час прокинувся і проф[есор] Біднов. Коли чуємо новий вибух; дивимося один на одного і не розуміємо в чім річ; нарешті третій, четвертий, і ми вже зрозуміли, що це були гарматні стріли десь коло Підзамча, які пізніше вибухали один за другим. На ці часті стріли їм десь здалека від Лянцкоруня відповідали зрідка гармати якогось наступаючого війська. Большевицькі гармати з-під Кам'янця стріляли одна за другою; військові говорили, що це стріляло щось три батареї. Але через деякий час ці стріли стали рідшати, а натомість частіше вибухали гармати з протилежної сторони, частина гарматних стрілів падали в напрямі большевицьких батарей, а частина кільцем падали навколо тюрми. І де далі, то робились частішими. Почулися стріли кулеметні та крісові. Ми, не розуміючи в чім річ, посхоплювались з постелі і стурбовані почали вдягатися, щоби бути готовими на все. Відчували лише, що на Кам'янець розпочався наступ, але хто, які війська – нічого не розуміли. Де-хто зі старшин здогадувався, що це наступали „наші” із Галичини; але при тім припускали, що з Петлюрою йде якесь чужинецьке військо, яке – ніхто не міг нічого сказати. Ця перепалка, крім того, спричинилася до ще більших турбот. Говорилося про те, що большевики, відступаючи брали з собою заложників і натякували на нас з проф[есором] Бідновим, що й заарештовано нас напередодні наступу з цією метою. Цей факт нас дуже стурбував. Але в той час навколо тюрми гарматні стріли падали все частіше і охорона тюрми була стурбована тим, що це обстрілюється сама тюрма. Ці думки находили й на нас, але було дивно, що досі не попав у тюрму ані один стріл. Стрілянина продовжувалась із годину, а може й більше. Большевицькі гармати замовкли, лише одна якась нещастна инколи гавкала. Дивлячись у вікна, які виходили на Підзамче і Довжок (село коло Кам'янця), ми бачили ту біганину большевицького війська, яке спочатку направлялось та гуркало в бік на Оринин (містечко в 15 верстах), то відходило назад. Відчувалась паніка в місті, а з протилежних вікон було видко, як численні фури від Кам'янця направлялись то на двірць, то кудись далі в бік Проскурова. Було помітно, що большевики з Кам'янця втікали. Коло год[ини] 9-ї ранку в Кам'янці

було зовсім тихо і сторожа говорила, що большевиків у Кам'янці вже не має. Інша влада не надходила, а десь коло 1 год[ини] дня до тюрми надійшов наказ, щоби уряд тюрми випустив усіх українських політичних в'язнів. Коли нас випускали, коло дверей тюрми було багацько українців, що прийшли нас зустрічати. І ми всі під шум веселого гомону та радісних перспектив верталися додому. А через де-який час до Кам'янця вступило українське військо. Через кілька день університет розпочав свої виклади, перервані приходом большевиків. Але виклади продовжувались недовго, бо становище Кам'янця як центру української влади і боротьби з большевиками, з одного боку, а по-друге, наступили літні ферії й виклади припинилися з цих причин у першу чергу. Закінчився перший академічний рік при дуже тяжких умовах як для студентства, так і для професури. Університет, загрожений перед ріжними несподіванками, вів уперту боротьбу проти тих, хто намагався пошкодити його праці, а крім того намагався, хоч як були тяжкі умови, академічну працю проводити. І можна сконстатувати з приємністю, що перший рік цієї праці пройшов більш-менш нормально при повнім відвідуванні студентства і при тій кількості прелегентів. Ферії наступили при дуже тяжких умовах і дуже безвиглядних ауспціях: кожної хвилини Кам'янець був загрожений новому приходові большевиків. Бойова лінія була майже в околицях Кам'янця; але сталася подія, яка на довший час цю загрозу відхилила. Галичину заняли польські війська генер[ала] Галлера і галицьке військо з цілим урядом диктатора Петрушевича мусіло вийти з меж Галичини за Збруч. Сталася між Директорією і Петрушевичем певна угода, внаслідок якої Петрушевич був уведений у Директорію як її член. І цією об'єднаною політичною акцією були об'єднані й військові сили. Військо галицьке, перейшовши Збруч, проходило частинно через Кам'янець і частинно через інші прикордонні міста, відсунуло большевиків і перейшло проти останніх у наступ у напрямі на Київ. Здавалося умови, хоч при дуже сумних обставинах і наслідках у Галичині, на Наддніпрянщині склалися дуже щасливо. Сильне галицьке військо крок за кроком просувалися в глибину Великої України.

Широкі перспективи відкрились і для Університету. Приплив інтелігенції із Галичини підсилює академічний склад й Університету; особливо природничо-математичний факультет. Уведений був на катедру географії доцентом д[окто]р Гериневич, а

на катедру ботаники – д[окто]р Гаморак. Сподівалися, що такий приплив академічних сил дасть можливість із осені розпочати виклади на Університеті вже з двома річниками студентства у повнім складі на всіх факультетах. Далі піднялось питання про відкриття ще двох факультетів – правничого і сільсько-господарчого. Звільнення Лебідь-Юрчика внаслідок якихись непорозумінь із тодішн[ім] Міністром фінансів Мартосом і запрошення його на доцента до Університету дало можливість дальшого комплектування правничого факультету. Став до академічної праці тоді С. Остапенко на катедру політичної економії та статистики і галичанин д[окто]р Завадський на катедру теорії та історії римського права. Лебідь-Юрчик заняв катедру фінансового права. Проф[есор] Клименко намічався на виклади з історії українського права, а до дальших викладів Ректорат сподівався припливу ще нових осіб. Що до сільсько-господарчого факультету, то як не дивно, а він zorganizувався ще скорше. Річ у тім, що у Міністерстві земельних справ виявилось багато спеціалістів інженерів та агрономів, які по своєму практичному стажові та теоретичній підготовці були цілком готові, щоби приступити на новому факультеті до академічної праці. Крім того, серед цих спеціалістів був один, а власне Геращенко, який навіть вже викладав у високій агрономічній школі і заняв навіть посаду надзвичайного професора. Далі виявився навіть такий організатор, який увійшов у довір'я до Ректора – Сергій Бачинський, що взявся цей факультет організувати. Хоч пізніше він нас дуже розчарував, про що буде далі, але справді виявив добрий організаційний хист, і йому було доручено факультет агрономічний поставити на ноги. Далі до академічного персоналу цього факультету ввійшли Крижанівський на катедру, коли не помиляюсь, приватного скотарства, Шереметинський – загального скотарства; С. Бачинський – сільсько-господарська механіка, Полонський – теж щось із агрономії – здається агрономічна хемія; Б. Іваницький – лісівництво, Сердюк – сільсько-господарське будівництво; Баєр – геодезія та межування землі і ще кілька осіб, яких не пригадаю. Як бачимо, перспективи для сільсько-господарського факультету були досить сприятливі; а коли додати, що університет у своєму розпорядженні мав сто десят[ин] землі, то для розвитку цього факультету час був досить добрий, щоби розпочати справу. Але ні з одним факультетом університет не мав

стільки клопоту, скільки з цим; але це все виявилось пізніше, про що буде далі. А поки що Ректорат і Правління Університету раділо з того, що університет розростається і набирає не лише теоретично-академічного характеру, але й практично-технічного змісту. Правда, ми, члени Правління, ніколи не сподівалися, що ця практична сторона принесе так багато для самого університету неприємностей. В той же час управа губерніяльного шпиталю в Кам'янці звернулася до Ректора університету про відкриття медичного факультету і про обернення шпиталю в університетський клінічний городок. Як не усміхалася нам перспектива завершити організаційну працю університету відкриттям ще й медичного факультету, тим більше, що й сили для нього були кращі лікарі (а таких було досить) шпиталю, але підняти в такий неспокійний час таку величезну справу як Шпиталь ми не могли, бо не мали на це грошових засобів і ніяких перспектив що до поліпшення нашого стану в майбутнім. І ми на таке прохання не відмовили, поставились дуже прихильно, а лише відклали до роз'яснення загальної політичної ситуації та вигляду фінансового на майбутнє.

Тим часом перспективи ніби кращали. Війська галицькі із наддніпрянським наближались до Києва; але разом із тим з південного сходу та з півночі насувалися нові хмари. З південного сходу на Київ простував Денікін із своїм військом та монархічними ідеями єдиної невідомої Росії, а з півночі – большевики. Директорія пробувала нав'язати з Денікіним переговори, щоби уникнути ворожих стиків українського війська з військом Денікіна; і на чолі своєї делегації висунула генер[ала] Омеляновича-Павленка. Але Денікін відмовився від переговорів і скорим темпом ішов на Київ. Отже прискорили тоді похід і українські війська. Прихід був дуже сумний, бо стався між денікінцями і нашими командними старшинами конфлікт, унаслідок якого наші Київ опустити, як переказували, через те, що Галичане не хотіли з денікінцями сваритися. Чи було воно так щось певнішого сказати не може. Коли цей конфлікт стався паралельно із ним повставали непорозуміння між урядом Петлори та урядом Петрушевича, який дійшов до таких загострень, що командує Галицькою армією генерал Тарнавський заключив (як тоді передавали) угоду з генер[алом] Денікіним і ослабив український фронт. Конфлікт поглиблювався, українська армія з цих причин ослабала і денікінські війська стали

наступати по дорозі аж до Кам'янця. Ситуація була дуже грізна, яка побільшилася ще й епідемією тифу, яка панувала як у галицькій, так і в наддніпрянській армії. І на осінь дійшло до того, що Кам'янець був zagrożений й зайнятий його військом Денікіна. А на Збручі стояло Польське військо. Тоді рештки галицької армії відступали до Дністра, а української наддніпрянської – до польських кордонів на Волині; а за нею почав відступати й український уряд на чолі з Петлюрою. Кам'янець був залишений знов на Божу волю, а з ним і наш університет. Але коли зросійщене жидівське й російське населення раділо приходові „Денікінців“, яке порахується з Україною, українцями й укр[аїнським] університетом, то ми українці з цього дуже й дуже сумували, бо перспективи розправи з нами „Денікінців“ були дуже невідрадні. Але не так склалося, як усім міста Кам'янця гадалося. До Кам'янця через де-який час після відходу українського уряду вступили Поляки. Це був жовтень чи листопад р[оку] 1919. Для уряду УНР цей приход не був несподіванкою, бо від'їжджаючи з Кам'янця залишив свого уповноваженого проф[есора] Ів. Огієнка на правах міністра. Проф[есор] Огієнко виконував обов'язки і ректора Університету. Цей факт свідчить про те, що приход Поляків до Кам'янця не був секретом, а стався навіть у порозумінні з урядом УНР. Доказом цього є й другий факт, що пізніше Петлюра й його уряд переїхали до Варшави.

Як би то не було, а факт той, що за один 1919 р[ік] у Кам'янці влада мінялася аж чотири рази. Це безперечно не могло не відбитися на нормальнім ході кам'янецького життя взагалі, а університетського зокрема. Безперечно залишення в Кам'янці уповноваженого міністра УНР було дуже розумною мірою; особливо в той момент, коли сам уряд перебував у Варшаві. Ця міра спричинилася й до того, що все українське населення, вибираючи хто був-би ліпший: „Денікінці“ чи Поляки свої симпатії схиляли на бік Поляків, бо вони до уряду уповноваженого і до університету ставились досить толерантно. Цим фактом усе українське населення мало той свій центр, до якого зверталися як до захистника своїх інтересів. Як же Польська влада ставилася до українського університету в Кам'янці? А просто ніяк. Як окупаційна влада вона в культурних справах та місцевого самоврядування не робила жадних перешкод і нічим не допомагала. Ці всі справи відав уряд Уповноваженого УНР. Так

само і фінансування всього українського шкільництва та інших установ. Все оплачувалось спочатку українськими грішми. Але через де-який час Польський Староста чи Воевода, добре вже не пам'ятаю – цивільний начальник Кам'янецьчини завів на всіх рогатках Кам'янця та містечок і інших міст мита, яке мусіло населення, що везе якісь продукти на продаж, оплачувати в польській валюті. Це розпорядження примушувало населення непривичне до такої митової оплати купувати польські гроші (марки) і ними вже оплачувати мито. Спочатку польська марка була дешевою, бо український карбованець був єдиним грошовим знаком (правда поруч ходили ще й так зв[ані] „царські гроші”), по якому в більшості провадились грошові розрахунки. Щоби підняти польську марку на біржі, польська цивільна влада встановлює твердий курс польської марки, дуже високий порівнююче і цим почала обмежувати укр[аїнський] карбованець. На населення, а особливо на урядовців міста та професуру університету й узагалі ціле учительство, які одбірали платню в українській валюті піднесення марки дуже відбилося на матеріальнім добробуті. Це був другий удар по українським населенні й по шкільних та урядових установах. Третім ударом, що впливав із двох перших, то було підвищення цін на все і взагалі дорожнеча, що найбільшим тягарем падала на урядову частину населення, які жили із твердих ставок своєї платні. Всім цим ударам підліг і університет.

Єдине, що спасало його від цієї тяжкої кризи це те, що ректор університету був і уповноваженим. Цим фактом інтереси університету були добре заступлені і найменша криза його стану викликала у проф[есора] Огієнка стремління цю кризу не допустити, залагодити, направити. Першою такою залагодою майбутньої кризи ще до приходу Поляків проф[есор] Огієнко на дальше існування університету виклопотав перед урядом УНР двадцять мільонів карбованців „гетьманками”, які негласно й переховувались у безпечному місці в мурах університету. І коли розпочалося зниження українського карбованця, тоді Правління Університету почало думати про те, як би ті гроші зреалізувати, щоби їх необезцінити. І єдине, що воно вирішило, це купувати будинки, які би надавалися для розширення університетських установ, розміщуючи їх по цих будинках. І першим ділом, що університет придбав, це той будинок з великим садком і городом, в

якому перебував Петлюра та уряд Директорії. Куплений він був за чотири мільйони карбованців. І коли з'явилась можливість, в тім будинкові була приміщена метеорологічна станція. Пізніше за два з половиною мільйони був куплений двохповерховий будинок в чотири помешкання (по 3 кімнати й кухня) з невеликою офіщиною для сторожа дому і тимчасово там на верхнім поверсі було приміщено три чи чотири родини, щоби не були ті помешкання реквізовані владою для своїх якихось потреб. Далі, коли сільсько-господарський факультет розмістився в тім помешканні, де раніше був університетський інтернат та їдальня, а власне у бувшій церковно-учительській семінарії, а правничий факультет помістився в головнім будинкові університету, то виявилось, що для природничо-математичного факультету було тяжко ростишуватися зі своїми кабінетами, лабораторіями і т[ак]е і[нше]. Отже виявилась потреба підшукати окреме помешкання, щоби там примістити природничий відділ цього факультету, зорганізувавши т[ак] зв[аний] біологічний інститут. Для цієї цілі приглянулось нам приватне помешкання трьох поверхове на бувш[ій] Петербурзькій улиці, що належало давньому українцеві Бабичеві. В цім помешканні містилась російська жіноча гімназія Славутинської, для якої термін найму незабаром кінчався. З доручення Правління С. Бачинський і я звернулися до власника Бабича, щоби він виняв це помешкання Університетові. Господарь, знаючи, що університет увесь час свого життя завсіди платив свої повинности акуратно, охоче погодився і через яких два-три тижні контракт найму щось на п'ять-шість років був уже в розпорядженні Правління, а на протязі місяця природничий відділ був уже переведений до цього окремого будинку, на парадній стіні якого виднівся гарний напис: „Біологічний інститут” українського університета. А незвичайно діяльний Декан природн[ичо]-математ[ичного] факультету і талановитий організатор проф[есор] Бучинський оборудовав цей Інститут так, що з січня р[оку] 1920 в Біологічнім інституті праця розпочалася повним темпом і дала би незвичайні наслідки, коли би були сприятливі умови. Але не так сталося, як складалось...

Другим засобом забезпечити університет це утілізувати університетську землю. Але легко було вирішити принцип, а дуже тяжко було його перевести і зреалізувати. Для Правління теоретично вирішувалось легко в той спосіб, що всю землю треба

було поділити на дві частини: одну невелику передати професурі і служачим, давши на кожную особу дорослу одну певну частку, а на дитину – другу. Не пам'ятаю по якій часті на дорослого члена кожної родини і малого припадало квадратних сажнів, але земля була визначена, яка найближче прилягала до Кам'янця. Вся частка приблизно включала коло 10 десятин. Решта призначалося для університетського загального використання. Коли першу частку полягали труднощі лише у вимірі кожної частки і розподіленні між кожною родиною, то утілізація загальноуніверситетської була далеко складніше.

Правда, на перший погляд Правлінню треба було вирішити одне із двох: або самім керувати землею, передавши відповідній людині чи інституції ведення самого господарства, або цілковито доручивши ведення справи комусь, а самім лише розраховуватись грішми чи передати землю в оренду. З огляду на те, що при університеті був сільсько-господарський факультет, який мав агрономів практиків і теоретиків, то якось незручно було віддавати землю в оренду чужій господині. Отже, Правління спинилося перш за все на думці запитати факультет, чи не міг би він справу господарювання чи завідування землею взяти на себе і намітити приблизно умови, на яких би те господарство факультет міг провадити. Факультет обговорював це питання на кількох своїх засіданнях і погоджувався взяти на себе утілізації землі, але з умовою, щоби Правління давало гроші на видатки, а цілком не мішалося до самого ведення справи. Правління цю справу обговорило і вирішило попросити проект тих видатків, які факультет вважає потрібно витратити, щоби потім вже повертати їх до каси університету. Такого точного розрахунку факультет не дав. Коли розрахувати, що 10 десятин землі мало відійти на особистий склад університету, 15 десят[ин] на досвідні поля сільсько-господарського факультету, 5 десят[ин] там ще на якісь інші потреби, яких уже я не пам'ятаю, то на експлоатацію землі залишалось десятин 70. Це була така кількість, коло якої був інтерес захожуватись і яка напевно дала-би зиск, коли би була її доцільна експлоатація. Але на бажання факультету розпоряджатися полем, брати з каси університету видатки і не гарантувати повернення хоч цих видатків Правління не могло. Тоді погодилися на тому, що сільсько-господарська праця буде провадитися під безпосереднім доглядом агрономів факультету, що робилося в інтересі агрономів,

які мали-би практику і в інтересі студентства, що при правильнім розпорядковім факультету, могло-би вчитися і по черзі доглядати за ходом самого ведення господарства. Такі мало погляди Правління. На цім і сталася угода Правління з сільсько-господарським факультетом. Що до грошових видатків, то видача їх з каси на перші потреби деканату факультету, то вони видаються на кожне означення розрахунку після докладного розмірування, і другий аванс видається лише після того, коли докладно, бухгалтерськи перевірене буде подане на затвердження Правління справоздання. При таких умовах з осені 1919 р[оку] і весною р[оку] 1920 розпочалася підготовча праця: горанка і приготовання поля, а також означення, що і в яким розмірі мало сіятися і садитися. Для цієї останньої мети був поданий через декана факультетом проект, а власне: частину поля засіяти вівсом, добру частку десят[ин], коло 25, засіяти тютюном, а решту городиною: кавуни, дині, гоїрки, капуста, карафіол і т[аке] и[нше]. Таке означення, що садити й сіяти повинно було розраховуватися і на кліматичні умови, в яких перебував Кам'янець і його околиці, умови становища політичного, коли що кожного півроку, а то й швидче політична ситуація мінчалася і той був пан, хто мав у своїх руках владу і силу.

При таких умовах треба було сіяти і садити все те, що швидко досягає, що скоро можна було зібрати і коло чого не треба було багацько ходити, його обробляючи і витрачаючи силу грошей. З цього погляду був відповідний засів раннього вівса. Тютюн, капуста, баштан досягали дуже пізно і потребували дуже пильного і безнастанного над ним піклування та величезних видатків. А крім того, треба було ще й знати чи дійде, наприклад, баштан (кавуни й дині), чи визріє він в умовах досить негорячого підсоння, в яким перебував Кам'янець. А це останнє могли були розміркувати місцеві люди, члени сільсько-господарчого факультету. Що ж сталось? Як почалась весна, як почались видатки на оранку, на насіння, на робочі руки й на обробіток, який щораз збільшувався і збільшувався, – цим видаткам не було кінця. Що Правління не робило, але спинити того, що розпочалось в інтересах зовнішнього престижу Сільсько-господарчого факультету і цілого університету вже не могло. Назначалися перевірочні комісії, ріжні контролі, констатувалися: недогляд, неекономність й упущення ріжні господарів, якими були агроном С. Бачинський (декан факультету) і агроном Полонський, але від цього справа не

поліпшувалась. Наступило літо, почала достигати де-яка городина – карафіол, гоїрки, салат, картопля, була встановлена продаж, все це продавалося, але ніяк не переходили на самовикупаємість, а бралися гроші із каси університету. Пам'ятаю в початку нового осіннього семестру р[оку] 1920 обговорення справи городу було винесене на цілу Професорську раду, перед якою ректором і деканом С. Бачинським було дане справоздання. На цім засіданні були почуті цифри тих колосальних видатків, які пішли на город і були підведені підсумки зисків, що вже намічалися, і в наслідок підрахунку університет залишався у великім дефіциті. На даремній землі, за яку не платилося ні оренди, ні податків, вище-середній врожай, а врожай тютюну був таки дуже добрий, а врешті решт вийшов дефіцит. І господарі почули гостру критику на адресу такої безвиглядної господарки, внаслідок якої попередні господарі зріклися дальшого господарювання, і все завідування тоді перейшло до Правління з тим, щоби Правління підшукало господаря за платню. Правління так і зробило, звело видатки до мінімуму і намічалися дальші заходи що до означення певних рамок, за які завідуючому не можна було переходити. Все на полі було добре, а тютюн просто дуже добрий, розпочались поступові збори листя і сушка його і підшукування купця, який би цей тютюн закупив оптом. Але поки точилися підготовні кроки що до продажі тютюну у політичнім світі знов заколотилося. Розпочалася війна між Поляками і большевиками; війська Петлюри стали побік Поляків і розпочали наступ на Київ. Київ був навіть взятий, але фортуна польському війську зрадила і воно перед большевицькім військом стало у швидкім темпі відходити, внаслідок чого Кам'янець в липні місяці був знов під большевиками. Праця Правління спинилася, праця на городі теж припинилася і навіть був цим город zagrożений повним його знищенням, особливо тютюну і баштану. Коли-би були інші продукти ранні, то до цього моменту все-би було зібране, як був уже зібраний овес. Правда, найголовніщі продукти, як тютюн і баштан були ще зелені і неготові до вжитку. Це єдине, що стримало руїну. А друге, що через місяць чи півтора большевики знов відійшли від Кам'янця, якого заняли війська Петлюри. От тоді то почалась спішка що до виготовлення тютюну і його продажі. Частина тютюну і була вже продана, лише гроші тоді, коли буде зданий продукт. А баштан, особливо кавуни, все був зелений. Вже й жовтень надворі, розріжеш

кавун, а він всередині цілком молодий, що їсти не можна було; це саме було і в листопаді перед новим і останнім приходом большевиків. Я виїхав із Кам'янця до Галичини в листопаді, тютюн був ще не готовий і кавуни були зелені. Кам'янець заняли большевики і все, що було на городі, крім зелених кавунів, які так і не достигли, все це забрано як майно „Комхозу“. А університет, понісши великі страти, не вибрав у покриття своїх видатків нічого. Тоді як городина професорських родин була оброблена вчасно, зібрана і звезена до дому. Так то університет хазяйнував перший рік праці сільсько-господарчого факультету. Так то сільсько-господарчий факультет господарював на університетській землі. Правда те, що все забрали большевики; все пропало, в тім факультет не винен, агрономи його те ж цьому нічого не могли заподіяти, хоч багато із членів факультету під час большевиків працювали і в большевицькім „Комхозі“. Але сільсько-господарчий факультет винен у тім, 1) що засівав такі продукти, які заздалегідь були кліматичними умовами Кам'яниччини призначені на повну загибель (баштан), 2) підбірали й засівали такі продукти, які потребували страшних видатків, і не прийняли на увагу очевидного факту соціально-політичних умов, коли панувала демагогія, робочі руки якого були страшно здеморалізовані що до продуктивності самої праці та високих цін під час мінімальної самої праці; 3) господарство велось дуже неекономно і без відповідного догляду. Взагалі в цім відношенні сільсько-господарський факультет був зовсім негосподарським.

Виконуючим обов'язки декана цього факультету був доцент С. Бачинський. Хто він був, де вчився – ніхто цього не знав. Знали лиш, що походив із Катеринославу, де мав родину – жінку і трьох дітей, на які і грошима і по городу отримував додатки під тим претекстом, що посилав їм на життя. Тим часом Катеринослав від Кам'янця на протязі всього часу був цілком відрізаний. Як появився в Кам'янці – знали, що приїхав із урядом УНР і мало не був у самім уряді – товаришем міністра чи навіть самим міністром. Коли Уряд УНР навесні р[оку] 1919 прибув до Кам'янця, з ним разом прибув і С. Бачинський. Пам'ятаю, як прихожу до університету, а звідти направляюсь до університетського будинку через двір і підхожу до великої веранди, помешкання проректора проф[есора] М. Хведорова. Був гарний день, тепло і навіть гаряче. Дивлюсь на веранду, серед якої стояв стіл, а за ним невідома мені особа –

брунет з довгим назад зачесаним волоссям, борідкою і в окулярах; і хотів повернутися назад, але в ту хвилину з помешкання проректора вийшли сам проф[есор] М. Хведорів і проф[есор] В. Біднов – обидва Катеринославці. Ми привіталися, і я тоді піднявся на веранду й почалася розмова. Не пам'ятаю вже, як мене познайомили з особою, що сиділа за столом і писала; здається, що так. Але я зацікавився тим, що та особа під час нашої розмови сиділа окремо, не приймала жадної участі у розмові і щось на звичайнім канцелярським аркуші паперу старанно і дрібно виписувала. Я запитав проф[есора] Біднова, хто це такий і що він пише? Василь Олексійович каже мені, що й сам мало знає цю особу; знає лише, що це є С. Бачинський із Катеринослава, був в уряді УНР, а тепер приїхав до Кам'янця і проситься до університету на Сільсько-господарчий факультет, і що Ректор запропонував йому подати прохання, curriculum vitae і т[ак] д[алі]. І це він все запропоноване пише. Справді писав довго і виписав щось із 6 чи 8 стор[інок] прохання, життєпису і список „праць”. Потім я читав життєпис, то з нього виходило, що С. Бачинський скінчив аж дві високих школи, оскільки пригадую одну в Москві, а другу у Франції, але не пам'ятаю яку де – чи університет у Москві, а політехніку у Франції, чи навпаки. Що до списку „праць”, то цей список був незвичайний: назв було щось коло чи більше ста, але які це були назви – частина на французькій мові, а решта на російській і українській; галузі, з яких були написані твори, були найрізноманітніші. Наводилися різні статейки, фелетони, замітки зі щоденних газет, більшість яких нам не була відома. То були різні повідомлення на загальні теми культурні, господарські, що мали на меті широку публіку, і не висвітлювали якихись спеціальних наукових питань. З цим проханням, життєписом і списком праць С. Бачинський пішов до Ректора Університету а через де-який час Міністерство Освіти призначило його доцентом з дорученням організувати С[ільсько]-Господ[арський] факультет. Треба сказати, що технічний організатор із С. Бачинського вийшов добрий. Очистив помешкання для майбутнього факультету (був[ша] учит[ельська] Семінарія), яке було досить занечищене від шпиталю, що був перед тим, від студентського інтернату й їдальні, які Правлінням були скасовані і т[ак] д[алі]. Зібрав осіб, що мали творити колегію факультету й вести учебну й організаційну частину. Так що з осені факультет справді міг уже розпочати науку. Але коли

почались виклади, справа з городом, виявилось зі слів інших членів факультету, що наукова частина у С. Бачинського виходила дуже не науковою. Впало якесь глухе підозріння що до наукового авторитету декана. Про це балакали і члени факультету, навіть студенти. Доручення організації факультету було дано С. Бачинському лише на один рік і через рік, а власне в році 1920 перед літом сталися нові вибори, на яких на декана було обрано проф[есора] Геращенко. І от цей останній декан, вислухуючи ріжні повідомлення своїх членів про науковий стаж С. Бачинського і порадившись із членами Правління Університету, задався метою перевірити освіту С. Бачинського. Але зважаючи на те, що в ці бурхливі часи у багатьох членів університету не було дипломів тих високих шкіл, в яких вони вчилися, а були лише хоч певні та все ж таки лише побічні докази, які тимчасово вважалися за докази про високу освіту, такий „usus” поширився і на С. Бачинського, що за де-який час він мусів подати певні докази своєї високої освіти. І от першим кроком такої перевірки була пропозиція деканату, щоби де-які члени факультету, в яких не було безпосередніх документів, такі документи подали. Але пройшов слухний час, С. Бачинський про свою високу освіту жадних повних доказів не подавав. Тоді вже декан проф[есор] Геращенко, маючи в канцелярії деканату один життепис С. Бачинського, писаний рік тому назад, захотів відомости цього життепису перевірити і запропонував представити ще один життепис з точним зазначенням тої високої фахової школи, в якій отримав агрономічну освіту. Такі відомости були подані; і от звіряючи попередній життепис і цим останнім, декан виявив, що в цім останнім життеписі були подані не лише інші школи, але й інші міста, в яких ніби то С. Бачинський здобув високу фахову освіту. Коли виявилась така ріжниця, тоді проф[есор] Геращенко про це докладає на Правлінні, де було запропоновано цю справу порушити в певнім порядку, спочатку на Сільсько-Господарчій факультеті і в залежності від наслідків вирішення на Професорській Раді і т[ак] д[алі]. Це вже було восени; декан, проф[есор] Геращенко скликає факультет, на зборах якого в неprisутності С. Бачинського (його, здається, попросили на хвилину покинути збори) було заслухано обидва життеписи, сконстатована між ними ріжниця що до високої освіти і тоді вже факультетом було запропоновано С. Бачинському тут же на зборах в усній формі заявити, де він здобув високу освіту. Устна заява С.

Бачинського виявила ще нову незгідність вже із обома писаними життєписами, що ясно вказувало на те, що С. Бачинський високої освіти не має. Далі вже не тямлю добре, чи був визначений третейський суд, що мав перевірити ще раз ці розбіжні факти із життєпису Бачинського, чи була подана до Сорбони в Парижі просьба повідомити, чи С. Бачинський скінчив там природничий курс наук і чи справді він там здобув ступінь магістра, чи нарешті факультет відклав цю справу на другі збори, зрештою справа чогось затрималась, а тим часом до Кам'янця восени наближались большевики, велика кількість членів університету примушена була Кам'янець залишити і в тім числі С. Бачинський. Цими подіями ця справа і припинилася. Такий був другий епізод із життя й діяльності С[ільсько]-Господарського факультету. Правда, в цім факультет не був винен ні в чім. Винні обставини і черезмірна довірливість Ректорату, що не перевіривши, доручила таку справу особі, яка лише використовувала обставини й університет лише в своїх персональних цілях. Чув я, що ця справа проф[есором] Бідновим знов була порушена на еміграції в Тарнові, коли С. Бачинський кандидував до якоїсь установи в Тарнові чи Кремінці (добре не пам'ятаю), але які наслідки з цього вийшли – не знаю.

А тепер перейду до короткої історії з діяльності Історично-філологічного факультету. Обов'язки декана цього факультету я виконував рік. Восени р[оку] 1919 з деканату я зрікся на користь надзвичайного проф[есора] П. Клименка, який був вільніший в роботі, бо мав її менше. Таким чином на 1919/20 академічний рік був за декана обраний проф[есор] Клименко. Але вів цю справу недовго: хтось із членів факультету на однім із засідань (не пам'ятаю вже хто) сказав на адресу урядування проф[есора] Клименка, це примусило декана зріктися зі своїх обов'язків рішуче і далі з початку (січень чи лютий) 1920 р[оку] обов'язки декана я мусив провадити далі. Секретарем був, оскільки пам'ятаю, доцент Драй-Хмара чи М. Плевако. Коли весною р[оку] 1920 в маю місяці я був обраний Професорською Радою на Проректора університету (а ректором був переобраний на 4 роки по статуту університету знов таки проф[есор] Огієнко), то обов'язки декана історично-філологічного факультету я продовжував далі аж до свого від'їзду з Кам'янця за кордон.

Діяльність факультету (історично-філологічного) на протязі всього часу своєї діяльності, за виключенням большевицького

панування, проходила більш-менш нормально. Діяльність факультету, крім технічного урядування, складання плянів, вироблення програмів, визначення на кожний семестр курсів та викладів, проходила в напрямі організації факультету в цілому, підшукування на вільні катедри відповідних наукових сил та нарешті наукової габілітації тих осіб, що такої габілітації в мурах нашого університету шукали. Треба сказати, що колегія факультету працювала дружно, ніколи не висуваючи на перше місце особистих поррахунків, а лише виходячи від інтересів самої справи. Через це саме в факультеті жадних особистих непорозумінь не виникало. Всі члени були просякнуті в університетських справах ідейним стремлінням допомогти справі, чим лише можна. Що до габілітації інших осіб на доцента та інших наукових кваліфікацій, то така габілітація проводилася від року 1919. Першим габілітувався по кафедрі історії українського мистецтва д[окто]р Пеленський, який унаслідок позитивної габілітації був обраний доцентом по цій самій кафедрі і р[оку] 1919–20 викладав історію українського мистецтва; далі габілітувався д[окто]р Борис по кафедрі філософії, бо доцент М. Васильківський був викладами з філософії дуже обтяжений; але ця габілітація була дуже нещаслива. Д[окто]р Борис робив вражіння дивне і членам факультету здавалось, що коло його не все впорядкові. Назовні нічого не можна було закинути, габілітаційні виклади були задовольняючі по змісту, але по формі були дивні, і цим прелегент робив вражіння дуже нервової людини. З цього всього, його допустили до викладів психології лише тимчасово і в якості тільки лектора. Трохи складнішою справою була габілітація д[октора] Волод. Бірчака. Подаючи прохання про габілітацію на доцента з історії української літератури, подав він і список праць, серед яких науковою була лише давня його дисертація на доктора про Слово о полку Ігоревім та візантійська гімнографія; всі ж інші назви, то були назви повістей та оповідань. В університетському статуті ні в однім параграфі не зазначалося, що на право здобуття наукового ступня можна приймати й художні твори габілітанта. Факультет, розглядаючи прохання В. Бірчака, доручив мені й доцентів М. Плевако подати реферати про наукову працю габілітанта. І на наступне засідання такі реферати були вже готові. Плевако по суті мало розглянув наукову діяльність В. Бірчака, більше говорив загально, але вислід був такий, що габілітанта треба визнати

доцентом. Я у своїм рефераті всі праці Бірчака поділив на дві частини: до першої, більшої, відніс усі його художні твори і відкинув, бо вони до суті діла не стосуються і розглянув лише другу частину праці, а власне одну докторську дисертацію про Слово о п[олку] Ігоревім. Це невеличка студія, яка розглядала „Слово” під кутом впливу на нього візантійських канонів, особливо своєю формою. Поперед усього навів попередню літературу про те, що і раніше були спроби притягнути „Слово” до тої чи іншої чужої літератури: ісландського епосу, французького епосу, візантійського епосу і т[ак] д[алі], і т[ак] д[алі], навіть до античної поезії, як це робив кн[язь] В’яземський, але потім виявилось, що це все були гіпотези, які мало або й зовсім історію „Слова” не з’ясували. І праця В. Бірчака є такою новою спробою на ту саму тему, лише скерована в бік нових гіпотез, правдивість яких доказати авторові не вдалось. Це була моя перша основна теза, а друга, що автор, габлітуючись уже на доцента, нової студії не подав, а подав стару працю, якою уже він габлітувався на доктора. Тоді як університетські звичаї закордонні вимагали, щоби габлітація на доцента відбувалась на основі нової наукової студії. За день перед засіданням факультету приходить до мене в деканську В. Бірчак і питає в якому стані його справа. Я кажу, що його справа вирішиться на факультеті завтра, а на професорській раді буде вирішуватися в залежності від попереднього вирішення факультету. Тоді він питає мене, чи можна йому знати, які висновки рецензентів його наукової праці. Я відповідаю, що про рецензію М. Плевака нічого не можу сказати, бо на це не уповноважений ніким до остаточного вирішення факультетом, а що до своєї рецензії, то думки мої про його наукову студію та взагалі про його бажання одну й ту саму працю використати до двох цілей усупереч академічному звичаєві в секреті тримати не збираюсь і дав йому свою рецензію прочитати. Після прочитання В. Бірчак, не сказавши нічого, сухо попрощався і вийшов. На другий день (це було десь на початок осіннього семестру р[оку] 1919) засідання факультету. Вислухавши рецензії – мою і доц[ента] М. Плевака, факультет став на мою сторону, але приймаючи на увагу те тяжке становище, в якому перебували тоді галицькі діячі на Україні та взагалі політичну ситуацію, що між наддніпрянцями й галичанами зайшли дуже неприємні політичні й особисті непорозуміння, факультет, щоби не дати приводу до перенесення

цих розрахунків у мури університету, одним голосом допустив В. Бірчака до двох пробних викладів: один на тему, обрану самим габілітантом, а другий на тему, запропоновану факультетом. Щось через тиждень після того перший пробний виклад на обрану тему самим габілітантом відбувся. Тема, оскільки пам'ятаю, була: Літературне відродження в Галичині; другий виклад, тему якого запропонував факультет був на тему: Генеза поетичної творчості Марк. Шашкевича. Коли перший виход відбувся, і прелегент отримав тему на другий виклад, то він почав зі мною радитись про те, який характер повинен мати виклад другий. Я зазначив, що би В. Бірчак звернув увагу на літературний бік генези, а не чисто ідеологічний. Не дивлячись на мою пораду, як перший, так і другий, були просякнуті з'ясуванням виключно ідейного руху – першого – на ґрунті галицького відродження, а другого на ґрунті загальної діяльності М. Шашкевича. Коли перший виклад, хоч і не був літературно-історичного характеру, можна було думати, був автором свідомо означений в таким напрямі, а не іншим – то другий виклад був цілком не на тему. Крім того, обидва виклади були виголошені не цікаво; автор не виявив ні наукової ерудиції що до знання наукової літератури предмету, виголосив елементарно, безтемпераментно, обмежившись загальними фразами с приводу того питання, яке було зазначене темою. І таке було вражіння, що перед нами виступає не лектор високої школи, що в пробнім викладі мусів би показати свої наукові здібності, а лектор популярного викладу, що мав перед собою широкий загал публики, а не студентів високої школи.

Після викладу факультет почав обговорювати кандидатуру В. Бірчака, і під час обговорення виявилось, на основі цих викладів його було тяжко кваліфікувати доцентом. Але була мною ще раніше на факультеті піднесена думка про те, що варто було би при факультеті завести доцентуру спеціально галицького літературного руху. І під час обговорення ця думка підносилася з тим, щоби на цю доцентуру обрати доцентом В. Бірчака; але друга частина факультету вважала, що В. Бірчак не є на цю окрему галузь відповідним кандидатом. Приступили до голосування, висліди якого були ті, що габілітант пройшов лише одним голосом. Те саме було й на Професорській Раді. Володимир Бірчак з цього всього зробив висновок, що проти його кандидатури був лише я один. І пізніше в однім із львівських часописів я прочитав лист В. Бірчака

до проф[есора] К. Студинського, в яким з'ясовує всю справу так, що все було би добре, як би я не став на перешкоді і наївно оповідає, як я перешкоджав всіма способами і робив труднощі, і не дивлячись на ці всі перешкоди з мого боку, габілітація його випала блискучою. Але наведені згадки мої з'ясовують докладно хід „блискучої” габілітації В. Бірчака. Ще одна цікава спроба габілітуватися переводилася і з О. Синявським, філологом і здається професорським стипендіатом Харківського університету. О. Синявський подав до факультету прохання, щоби його зробити доцентом по кафедрі української мови, яку посідав ректор проф[есор] Огієнко. Треба сказати, що проф[есор] Огієнко, крім ректорства, провадив ще кілька адміністративних обов'язків: був Міністром спочатку Народньої Освіти, а потім Ісповідань, а, нарешті, і Головноуповноваженим Уряду УНР перед польською владою Кам'янецьчини. Ці обов'язки цілком сторонні академічній університетській справі на виконанні обов'язків чисто професорських в університеті відбивалися дуже негативно. Щоби виповнити прогалини цієї негативної сторони факультет хотів підшукати доброго помішника проф[есорові] Огієнкові, який би допомагав і заповнював-би численні кроки, що були чи під час переобтяженості проф[есора] Огієнка, чи під час його відсутності, коли Кам'янцеві загрожували большевики, – тоді проф[есор] Огієнко мусив Кам'янець кидати й від'їжджати закордон, а кафедра залишалась без прелегента цілковито. На такі випадки факультет хотів мати тимчасового заступника або просто помішника доцента. І коли О. Синявський подав прохання в листопаді чи грудні 1919 р[оку], то факультет був дуже радий нагоді допомогти проф[есорові] Огієнкові, з одного боку, і самій справі – з другого. В першій засіданні факультету, коли розглядалося прохання О. Синявського, було визначено двох рецензентів для докладного розгляду праць і взагалі кандидатури О. Синявського. І факультет визначив першим рецензентом проф[есора] Огієнка, а другим доцента славістики М. Драй-Хмару. Підійшли слідуючі збори факультету, – рецензія М. Драй-Хмари була готова, бракувало лише рецензії проф[есора] Ів. Огієнка. На жаль, так чогось виходило, що проф[есор] Ів. Огієнко завсіди не міг бути на засіданнях факультету, бо був перешкоджений черговою працею. Не прийшов і на вищезазначене засідання. Факультет, обговоривши цю справу загально, відклав з просьбою до

проф[есора] Огієнка приспішити із рецензією. Але проходив досить довгий час, а рецензія не поступала. Не раз я нагадував особисто, але їй це нічого не помагало. Час минав, умови катедри української мови не кращали. О. Синявський чекав вирішення своєї долі, але матеріальні й моральні умови були дуже тяжкі, а надії не було на посушення цієї справи, бо ректор Університету й керуючий цією катедрою її затримував. І не дочекавшись остаточного вирішення при найнесприятливіших умовах, О. Синявський мусив вертатися без нічого додому до Харкова перед Різдвом р[оку] 1919. Була велика шкода, бо О. Синявський був дуже поважний кандидат на доцента з української мови і був би дуже добрим дослідником у цій галузі й помішником професора.

Але одною із поважних праць Історико-філологічного факультету була участь у виданні органа Університету: „Записки Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету“. Але ця справа вийшла й однією із найсумніших справ Факультету. Університет розпоряджав і грошима на це видання; але йому цьому органу не повелось. Спочатку факультетом на редактора „Записок“ був визначений проф. української мови І. Огієнко; але через те, що проф. Огієнко через різні інші справи адміністративні був примушений одмовитись, то факультет на редактора визначив доцента славістики М. Драй-Хмару. Другою причиною, що „Записки...“ не почали друкуватися із самого початку була та, що Університет не мав своєї друкарні, а через різні політичні заверюхи ціни за друк остільки скакали й були високі, що університет не мав змоги підняти цю справу. Але після першого приходу большевиків друкарня [...] братства була в таких умовах, що, не пам'ятаю з яких причин, вона перейшла у цілковите розпорядження університету. Це було р[оку] 1919 восени. Ще р[оку] 1918, коли університет розпочав свою академічну діяльність Правління першим томом „Записок...“ ухвалило розпочати друкувати історичне заснування університету, його відкриття і всі матеріали зв'язані із самим відкриттям: Грамота Гетьмана про заснування університету, закон про це саме, ухвалений Радою Міністрів, всі міністерські накази, зв'язані із затвердженням університетського академічного персоналу та життєписи професорів і доцентів університету. Але щось сталося (добре вже не тямлю), що підготовлені й передруковані всі ці матеріали, що переховувалися на руках Ректора Проф[есора] Огієнка якимись

чином десь затратились і до виготовлення других копій із оригіналів було ухвалено розпочати друком р[оку] 1919 з II тому Записок. І тоді на основі ухвал факультетів та поданого матеріалу до друку Правління визначило щось аж вісім томів Записок: другий том був призначений для студій історично-філологічного факультету, третій і четвертий томи – для богословського факультету, який мав друкувати переклад „Діянь св[ятих] Апостолів”, які виготовлювала спеціальна комісія, перекладаючи із грецької мови за допомогою латинських, старославянських і инш[их] джерел; п'ятий том був призначений для правничого факультету, шостий – для фізично-математичного, семий і восьмий знов для історично-філологічного факультету, і в цих томах мав друкуватися мій курс історії української літератури до Котляревського, що був прочитаний в університеті і складав два томи. Як бачимо матеріалу було досить і праця була дуже поважна; були гроші й була друкарня; невідповідний був лише редактор, який усю справу замаринував так, що на протязі цілого року не вийшло ані одного тому Записок. Розпочався друком II-й том, але встигло вийти лише дві чи три відбитки: здається початок вступу до історії української мови, відбитки моєї студії: „До питання про початок історії української літератури” (полеміка д[окто]ра Ів. Франка з акад[еміком] В. Істриним), а поза тим більш нічого. Прийшли большевики в літі р[оку] 1920 до Кам'янця і весь дальший набір був розсипаний і вся дальша справа загинула. Таким чином ані один том Записок не побачив світа.

Крім того, члени історично-філологічного факультету дуже діяльну участь брали в Комісії по перекладу св[ятого] Письма на українську мову, яка була зорганізована деканом проф[есором] В. Бідновим при богословськ[ом] факультеті. В склад цієї комісії входили такі члени богословського факультету, як проф[есор] Біднов, проф[есор] Неселовський, доценти: протоієр[ей] о[тець] Євфимій Сіцінський, о[тець] П. Табінський, Любарський і инш[і], а від історично-філолог[ічного] факультету – проф[есор] Євг. Тимченко і я; крім того, був запрошений зі сторони поет Володимир Самійленко. Комісія від довшого часу під головуванням проф[есора] Є. Тимченка перекладала Діяння св[ятих] Апостолів. Переклад вже близився до кінця; частина вже набиралась і мала вийти друком у 3 та 4 томах „Записок Кам[янець]-Под[ільського] Державн[ого] Укр[аїнського] Університету”, але приход

большевиків припинив усю працю Комісії й друкування. І переклад „Діянь” так на світ і не з’явився. Лише дві коректури примірника „Діянь” зберіг проф[есор] Біднов, із яких один у проф[есора] Біднова, а другий у доц[ента] [Т...].

Про студентське життя університету я знаю менше; безперечно про це життя краще написав би той, хто брав у ньому участь безпосереднє. Можу сказати, що перший приход большевиків до Кам’янця у квітні р[оку] 1919 на студентськiм життi відбився дуже негативно; почався розклад єдиного національного фронту незалежно від партійної приналежності. В центрі студентської ради почалися суперечки і зміна орієнтації. Стала визначатися комуністична частина, для якої провокація була одним із методів боротьби з іншими групами студентства; але та група не мала великого впливу; доказом є той вечір студентський, де з тактичних мотивів ціла студентська громада мусила виходити на естраду з червоним прапором і покривати музичну точку програми (арія із „Жизни за Царя”); після цього вечора було запідозрене у контрреволюції майже все студентство. Дуже коротке перебування большевиків у Кам’янці не відбилось на студентськiм життi специфічними рисами. Але залишив слід на студентстві погрозою і примарою приходу другого. Після відходу большевиків серед жидівської і російської частини населення залишились большевицькі так зв[ані] ячейки, що склали собою свідків і погрозу для українців на випадок повторного большевицького перебування в Кам’янці. Окремі одиниці цих большевицьких центрів впливали і на жидівське та російське студентство, та цим самим і на студентство українське. І така центральна большевицька організація була і серед українського студентства. Про це серед професорського складу ходили розмови і навіть говорилося, що в цій організації були і члени професорського складу. В першій мірі називали таких доцентів галичан, як доцент Завадський і Геринович; називали також і доцента Васильківського; але про останнього не підтверджували далішi інформації. Р[оку] 1919 чи перших початків 1920, коли в Кам’янці перебували Поляки, їх поведінка що до населення та де-яких українців з Кам’янця, як арешти, труси і т[ак] д[алі] – це все впливало дуже негативно на тактику українського лівого сторінництва. Те саме невдоволення зростало і серед селянства, особливо коли стали повертати на свої маєтки польські поміщики і відбирати у селянства землю. Приход

Поляків на українську політичну думку вплинув дуже негативно; а той факт, що Поляки прийшли в порозумінні із владою УНР і Петлюрою, то весь одіум за це падав на Петлюру й уряд УНР. Збільшували цей одіум різні чуженаціональні політичні угруповання (жидівські і російські), а особливо большевицькі агенти, іменуючи увесь український рух петлюрівщиною. Така антипетлюрівська агітація переводилася і серед студентства університету. Збільшувало її те, що ректор університету проф[есор] Огієнко був одним із Міністрів УНР, а тепер під час польської окупації займав становище Головноуповноваженого уряду УНР перед Поляками. З цих причин увесь університет вважався петлюрівським гніздом. Така опінія університетові дуже шкодила і на виняток большевицького приходу загрожувала цілковитим його знищенням. А проф[есорові] Огієнкові чомусь не хотілось скласти з себе ректорство на той час, коли він займав міністерське становище в уряді УНР. З одного боку, роблячи Університетові дуже багато, підносячи його матеріальне становище дуже високо, допомагаючи йому всім чим можна було, з другого – своєю особою, що в кабінеті УНР займала високе місце накликало на університет незадоволення як серед широкого громадянства, що з Петлюрою і його урядом не солідаризувались, так серед професури і студентства. І це скомпліковане становище університету дуже відбивалось р[оку] 1920 і на його нормальнім розвиткові. Українська професура і студентство в очах „антиуенерівців” та в „антипетлюрівців” вважались заядливими прихильниками УНР і Петлюри. Таку специфічну опінію особливо ширили жиди і росіяне та зокрема большевики. Далі треба сказати, що особа проф[есора] Огієнка викликала дуже ріжноманітне до себе відношення. Вдача проф[есора] Огієнка всю справу, яку би він не робив трактувати особисто, всю працю свою з'ясовувати не лише повинністю та обов'язком українського громадянина, а разом із тим ще й тим, що він, зі свого боку, приносить велику жертву і що всі повинні на кождім кроці це цінити та пам'ятати, впливала негативно навіть і на особисті стосунки. Ціле оточення це все знало, бо про це були навіть прилюдні заяви, як наприклад заява на річниці відкриття університету 22 жовтня р[оку] 1919, коли на прилюднім святі університету ректор у своїм справозданні, вийшовши на катедру заявив: „ось перед вами виступає втомлений, сивий старець, що схилився під тягарем тієї величезної праці, яку

він виніс на протязі цього року, організуючи для України цей університет і піклуючись про його і цілої української культури розвиток"... Другий випадок тоді ж під час тієї самої промови. Треба сказати, що ще перед початком відкриття врочистої річниці, проф[есор] Огієнко з лівого боку себе коло катедри сказав поставити стола і стільця і посадив там бувшого народнього і свого власного вчителя Івана Сливку, якого взяв був до бібліотеки університету за помішника. Ніхто з нас не гадав що з того буде. Але під час своєї промови проф[есор] Огієнко почав говорити про тяжке становище українського студентства, яке в масі бідне і не має найнеобхіднішого. Говорив далі про те, що університет і він увесь час допомагав студентству всім чим міг і буде допомагати далі, і далі заявляє: „і на перший почин цієї допомоги найбільшньому студентству ось тут прилюдно віддаю свою ректорську платню за перший рік свого ректорства“, – при цих словах проф[есор] Огієнко врочисто сходить із катедри в напрямі до Івана Сливки і кладе перед ним 5000 карбованців гетьманками, які в кінці року 1919 під час загальної розрухи були вже дуже невисокої ціни. Я, як пригадую цей факт, то він був скерований на добрий намір, своїм прикладом викликати з боку присутнього громадянства таке ж стремління скласти посильну жертву на користь бідного студентства; але, не пригадую собі, щоби хтось слідував прикладові Ректора; а сам виступ Ректора і пафос його промови та прилюдне пожертвування такої невеликої квоти, не викликало відповідного ефекту, а скорше усміх. Ці моменти врочистого виступу проф[есора] Огієнка після часто згадувались серед громадянства і навіть такий спокійний і врівноважений Петро Холодний не без усміху їх згадував. Таке підношування себе часом дуже шкодило справді заслуженому діячеві, яким був проф[есор] Огієнко, а через нього відбивалось і на наслідках його праці. Це все переходило до студентства, яке спочатку дуже високо підносило свого Ректора, але окремі суперечки винятково його нерівного і нервового відношення до студентства, з одного боку щиро йому допомагаючи, а з другого – всю свою працю і добре ставлення закреслюючи; такі нерівності студентського відношення збільшувались особливо тоді, коли проф[есор] Огієнко став займати високі політичні посади міністра та головноуповноваженого. Пригадую собі як коментувався серед студентства той факт, що проф[есор] Огієнко спочатку

ректорування числився в партії с[оціалістів]-ф[едералістів], до якої ввійшов іще в Києві, зголосившись до президії Центрального комітету партії. Про цю партійну приналежність знали широкі круги громадянства і напевне студентство. Коли-ж повстал Директорія і побідоносно ввійшла до Києва, проф[есор] Огієнко був запрошений на посаду міністра Освіти при Директорії із залишенням на посаді Ректора Університету. І от через кілька днів отримуємо Київські часописи, в яких читаємо список персонального і партійного складу членів Кабінету міністрів. І на своє диво знаходимо там Міністром Освіти проф[есора] Огієнка, коло прізвища якого в дужках значилося: с-р, себто соціаліст-революціонер. Цей факт викликав великі розмови як серед професури, так і серед студентства. І я, – голова Кам'янецького комітету партії с[оціалістів]-ф[едералістів], прочитавши цю деталь партійної приналежності проф[есора] Огієнка, спростував це перед професурою і студентством (безперечно лише особисто знайомим студентством), що це лише друкарський „чортик” або помилка того, хто ці відомости подавав до часописів або, нарешті, свідомо підтасовка партійної участі в кабінеті, що свідомо приписали проф[есора] Огієнка до с[оціалістів]-р[еволюціонерів], щоби збільшити склад своїх членів у кабінеті; особисто пішов до проф[есора] Огієнка, щоби його здивувати і викликати стремління внести спростування чи поправку до такої помилки, і показую йому, кажучи: „бачите, Іване Івановичу, всі партії хочуть Вас бачити своїм громадянином; і доказом цього є те, що й с[оціалісти]-[революціоне]ри зарахували Вас навіть без Вашої на це згоди до своєї партії. Як Ви на це задивляєтесь і які витяжете з цього консеквенції?” – „Я син селянина” – на моє запитання почув я відповідь від проф[есора] Огієнка. Тоді я зрозумів, що дальші мої розмови як голови партії с[оціалістів]-ф[едералістів] Поділля на цю тему були не на місці і перейшов на іншу тему.

Все це витворювало серед студентства ситуацію не ясно означену в відносинах студентства до ректора університету. Таке відношення використовувала газета українських соціалістичних партій, особливо партії с[оціалістів]-р[еволюціонерів], яка видавалася в Кам'янці під назвою „Трудова громада”. Там попадалися чисто замітки, фелетони, скеровані на адресу Ів. Огієнка. Правда це все були випадки досить невинні, іноді й недотепні, які злом не відбивалися на праці Ректора і на самій

університетській справі. Але був один факт, який свідчив про те, що розкладова акція московських студентських традицій брала вже перевагу серед розкладових студентських чинників. Серед студентства Кам'янецького університету з'явилися особи, які особисто своєю пронизливістю були вхожі до приватних стосунків з де-якими членами професорського тіла, черпаючи відти різні інформації культурні, політичні і т[ак] д[алі], і використовуючи її у своїх інтересах в організаціях комуністично-большевицьких. Нарешті наслідки цієї праці прорвалися, просочившись до преси. Річ у тім, що студентство задумало видати перше число свого часопису, назви якого вже не пригадаю. І ось у тім часописі, в якому з добрим наміром почали співпрацювати де-хто і з професорів: так, наприклад, я подав туди початок своєї студії про Євшана М., як критика, у відділі хроніки якийсь „Футурбільш” помістив замітку, скеровану на адресу всього професорського складу університету як реакційного елементу, що не йде в ногу з найреволюційнішою частиною студентства і погрожує в цій статті побити професуру вікна. Отже під псевдонімом „Футурбільш” вилетіла перша ластівка розкладу большевицького. А до виходу цього числа часопису не мало поміг ректор університету, асигнувавши на його видання певну суму грошей (докладно не пам'ятаю, яка то була сума). Крім того, студентство отримало на великодні свята р[оку] 1920 на розговини щось більш як 20000 карб.; в урядженні тих розговин студентських та у грошових видатках головну роль відіграв студент [...] із Катеринославщини, а сам походив здається із Волині – Валеріян Поліщук.

Треба ще згадати, що з р[оку] 1919 під впливом скрайніх большевицьких гасел, студентство не раз підносило голос про те, що воно бажає активної участі в університеті на рівні з професурою. Ця активність мала би виявитись у тім, що студентство хоче мати своїх представників у Правлінні університеті, у Професорській Раді, та в Радах поодиноких факультетів. Спочатку цей голос підносився як приватна думка поодиноких осіб, згодом цей голос був піднесений студентською делегацією у ректора офіційно. Університетського статуту, виробленого міністерством, не було; був якийсь статут писаний у ректора, не пам'ятаю, чи як проект вироблений ректором, чи як копія, списана з якогось чужого університетського статуту, на який не один раз ректор, проф[есор] Огієнко покликався, коли це було

потрібно. Затвердженого владою статуту не було. Таким чином, не маючи такого регуляміну, Правління і Професорська Рада, обмірковуючи піднесене студентами окремим меморандумом питання, не мало певної яскраво означеної думки. Лунали різні голоси: одні були за допущення студентських представників у всіх керуючих органах університету, другі були проти.

Згодом, оскільки пам'ятаю, Професорська рада допустила представників студентських до тих установ, які мали більше академічний характер, а власне Професорська Рада і Факультетські ради. До тієї ж установи, в якій вирішувались господарчі і грошові питання та видатки, як Правління університету, студентські представники не були допущені. Таким чином наприкінці р[оку] 1919 і початку 1920 всі академічні справи в університеті вирішувались уже з участю студентів, за виїмком обрання академічного персоналу та науково-габілітаційного підвищення. Цим фактом студентство Кам'янецького університету, всупереч університетській традиції в цілій Європі, приймало активну участь в усіх справах університетського життя. Але видно і це деяких елементів студентства не задовольняло; апетит розвивається під час їди; як у казці про діда і бабу, яка хотіла бути дворянкою, царицею, якій би прислужувала навіть і сама рибка золота, амбіційні бажання розвивалися все більше і більше, і те, що написав „Футурбільш” у студентським органі, про що говорив нижче, і було виявом цих апетитів влаштування. В той час, коли з'явилася ця замітка, представників у Професорській Раді було три; серед цих представників був і так зв[аний] „Футурбільш”, себто Валеріян Поліщук, як це пізніше стало відомо. Ця замітка В. Поліщука та ще й члена Професорського збору серед професорських кол викликала велике обурення. І в першій засіданні Професорської Ради це питання в біжучих справах і було піднято ректором університету, який з новими інформаціями і виступив, вказавши на В. Поліщука як на автора й ініціатора дезорганізації і розкладу серед студентства. До характеристики вчинку, означеної ректором проф[есором] Огієнком приєдналися більшість членів професорської Ради і всі інші представники від студентства. Було поставлене питання про виключення В. Поліщука із Професорського збору; поставлене питання на голосування було прийняте одногосно, і В. Поліщук після цього був примушений покинути збори. Студентською Радою він був виключений також зі

студентської ради і з редакційної колегії студентського органу. Така була перша фаза розкладової акції серед українського студентства Кам'янецького університету, яка була проникла навіть до верхів студентського колективу, але здорова студентська думка і воля вирвали цю язву зі свого організму. Після того В. Поліщуків нічого більше не осталося робити, як покинути Кам'янець і вивтікати до большевиків, серед яких спочатку в Києві, а потім у Харкові продовжуватиме розкладову роботу не лише своєю провокаційною тактикою, але й розкладовим і гнилим духом своєї письменницької роботи.

Другий момент революціонування найлівищими большевицькими гаслами українського студентства фактично проводився тоді, коли в липні і серпні р[оку] 1920 до Кам'янця-Подільського большевики прийшли вдруге. Тоді серед студентських кол легалізувалась нова студентська організація, яка претендувала навіть на головний серед студентства провід. Тією організацією був так зв[аний] „Комсомол” – „Комуніст[ичний] Союз молоді”, де першу скрипку стали грати росіяне й жиди і яка повела серед студентів тактику терору й залякувань та провокацій, щоби лише тим способом приборати більшість студентства до своїх рук; та й не лише студентства, але професуру й цілий університет. Першим кроком цієї організації був той, щоби зв'язатися з правлячим комуністичним органом тут на Поділлі і також у центрі в Харкові. З огляду на те, що університет не підлягав місцевій владі, а безпосереднє міністерству Освіти, то й під час большевиків Кам'янецький університет був підпорядкований безпосереднє Комісаріатові Освіти. Отже треба було здобути право на панування в університеті. Ми вже згадували раніше, що дві ворогуючих групи студентства українська і російсько-жидівська означилися ще на початку заснування університету. Але більшість українського студентства, що працювало в повнім контакті з ректором й українською професурою не давали можливості меншій громаді російсько-жидівській підносити свої претензії. Коли ж Кам'янець опинився в руках большевиків удруге і влада перейшла до „Ісполкому”, на чолі якого стояв жид Олаф, а більшість членів Ісполкому були жиди й росіяне, а серед цих останніх був такий ворог українців як Андреев, то значить цій московсько-жидівській групі студентства відкрились широкі перспективи що до порядкування в університеті. Цю московську

шовіністичну небезпеку ліпша частина українського революційного студентства відчула з перших же днів і стала робити всіх заходів, щоби таким небажаним зазіханням перешкодити. Треба сказати, що під час першого перебування большевиків навесні р[оку] 1919 головою студентської громади був студент Волянський. Ставши на таке відповідальне становище цей останній почав брати орієнтаційний курс на большевиків та комуністичну партію. Правда, ця орієнтація виявлялась не відразу, а далеко пізніше. Коли-ж большевики залишали через місяць чи більше Кам'янець, то з ними покинув Кам'янець і Волянський; і під час української влади, а потім польської його в Кам'янці не було. І коли в літі р[оку] 1920 большевики прибули до Кам'янця вдруге, то з ними прибув і Волянський. Перша його увага впала на університет і життя студентства. Довідавшись про стремління московсько-жидівського студентства, він одразу від'їхав до Вінниці, як окружне місто Поділля; знісшись із центром большевицької влади, добився, що його призначили комісаром на університет, а пізніше й комісаром Освіти на цілий Кам'янецький повіт. З цим призначенням Волянський прибуває до Кам'янця і вступає в урядування університетом. Такий вихід університетські українські академічні кола трохи заспокоїв, бо, як довідалися, тактика комісара була така, щоби заховати університет від ріжних нападів із большевицького боку і цієї тактики він тримався до кінця другого перебування большевиків у Кам'янці. Тримав себе просто, скромно і не займав помешкання ректорату, не робив ріжних реорганізацій ні в президії університету, ні в складі професури, а залишив той стан, який був до того часу. Не дивлячись на це життя університетське не поліпшувалось. До того багато клопоту додав ще й випадок експльозії порохових запасів, яку перевели Поляки, коли відступали з Кам'янця. Вибух пороху стався о 12 год[ині] ночі, був дуже великої сили, наробив багато бешкету в місті і разом із тим в університеті повилітали всі вікна. На щастя, університет ще мав у запасі трохи грошей із тих 20 мільонів карб[ованців], і на протязі місяця всі вікна були вставлені. Але з цього мало не вийшло велике лихо, коли большевицька влада довідалася, що університет мав гроші на відремонтування вікон. Претензії в першу чергу посипалися на адресу університетського комісара Волянського, а потім на адресу проф[есора] М. Хведорова, що виконував обов'язки ректора і на проректора, якого функції виконував я. Насилу цю

справу вдалося залагодити в той спосіб, що в університеті були запаси шкла, яке було зужитковане на напругу вікон. І в цій справі Волянський став на стороні інтересів університету. І в багатьох інших справах він стояв на сторожі інтересів університету. Особливо коли доходило до питань арешту тих чи інших осіб із професорського складу: тут комісар Волянський або брав тих професорів під свій захист, а коли трудно було відстояти ту чи іншу особу, тоді він через довірених осіб просто попереджав її; так він попередив доцента Лебідь-Юрчика, який зараз же зник з обрію університету і взагалі Кам'янця, попередив мене в той спосіб, що передав через одну особу, що про арешт мене вже було підняте питання аж два рази, але він відстояв, а як буде далі, то цього він не знає. Після такої заяви я зараз же перейшов на інше помешкання за Кам'янець і переховувався там до кінця перебування большевиків у Кам'янці. Всі справи зв'язані з університетом Волянський відстоював гідно і з повним розумінням значення цієї установи для української культури. Жив він на приватнім помешканні. Урядова у канцелярії університету в загально-студентським відділі. Так більш-менш спокійно проходив другий прихід большевиків до Кам'янця-Подільського. Тільки те, що на чолі університету з боку офіційної влади стояв українець, бувший студент університету, це спасло університет від неприємних несподіванок, яких можна було чекати від російсько-жидівського студентського блоку, який дуже хотів перебрати університет під свою опіку. Правда, економічне становище університету не поліпшало навіть від того, що на чолі його стояв офіційний комісар. Комісаріят Освіти в Харкові не переставав вважати університет Петлюрівським гніздом і контрреволюційною установою. Причини такого ставлення я з'ясував вже раніше; вони ховалися: 1) в переважній більшості українського елементу серед студентства, 2) в стінах університету містилися міністерства УНР, а в однім його будинкові сам Головний Отаман С. Петлюра і нарешті 3) ректор університету проф[есор] Огієнко був одночасово міністром УНР, а потім Головноуповноваженим уряду УНР і ректором університету.

Останній факт особливо вражав деяких членів професорської колегії, які не один раз говорили між собою про те, що в академічну установу вноситься політика. Такому незадоволенню сприяла ще й особиста вдача проф[есора] Огієнка, про яку я теж де-які риси

подав раніше. І коли року 1920 в маю місяці призначений ректор проф[есор] Огієнко захотів бути обраним проф[есорською] Радою і почувати під собою ґрунт в самій професорській Раді, то перед і в час виборів була велика боротьба двох течій, аж поки все таки вдалося прихильній течії провести проф[есора] Огієнка. Ця остання група складалася зі всіх старших професорів звичайних і де-яких надзвичайних і більшої групи штатних доцентів. Вона на користь проф[есора] Огієнка висувала об'єктивні аргументи, ті, що заслуга проф[есора] Огієнка в історії заснування і розвитку університету є безперечна і дуже велика. Крім того, проф[есор] Огієнко виявився дуже добрим організатором і керівником, і завдяки цим безперечним здібностям університет Кам'янецький в очах суспільства стояв дуже високо. Ця група не закривала очей на особисту вдачу проф[есора] Огієнка, яка ховала в собі де-які небажані риси; але ці риси не перешкождали самій справі. Один об'єктивний нонсенс для всієї професури був той, що проф[есор] Огієнко був політичною фігурою; але і ця його роля виходила на зле для університету, бо в якості міністра чи освіти, чи ісповідань, або Головноуповноваженого уряду УНР проф[есор] Огієнко всіма силами обстоював перед урядом матеріальний стан університету. Ця група була переконана, що большевики університет все одно зруйнують і не будуть йому допомагати; отже забезпечити установу і людей, які в ній працюють матеріально на довший час було дуже важним питанням серед професури. І проф[есор] Огієнко робив це як міг. Ці всі мотиви висловлювались на зборах проф[есорської] ради, – а головний мотив був той, що ректор дуже дбав і про добро самого університету. Не хотіли проф[есора] Огієнка на становищі ректора ті особи, яким особа проф[есора] Огієнка не подобалася або ті, що психічно боялися большевицької влади, або нарешті ті, що пристосовувались до можливого нового приходу большевиків і хотіли там собі приятеля мати. З цих причин вишлювала і особиста вдача проф[есора] Огієнка і його політика. Найбільшим противником проф[есора] Огієнка, який виступав у Проф[есорській] Раді проти його кандидатури був прив[ат]-доц[ент] Клепатський, якого підтримували ще кілька осіб. Але більшість голосів у дебатах і голосуванні висловилося за проф[есора] Огієнка, і він був обраний на нових 4 роки.

Безперечно, коли-би в тактиці супроти своїх кількох неприятелів проф[есор] Огієнко як ректор заховав академічно-

приязнені відносини, то опозиція може би не збільшувалась; але таких відносин не було – ні з одної, ні з другої сторони. Професорська Рада в Секретарі Проф[есорської] Ради обрала якраз Клепатського, який по своїм обов'язкам мав писати протоколи засідань, зноситись із ректором, обговорювати повістку нових засідань і т[ак] д[алі]. На ґрунті цих зносин стосунки між ними гіршали і переходили навіть у ворожість одного до другого; не раз приходилось вислуховувати приватно скарги то однієї, то другої особи з обов'язку третього члена президії. Ці непорозуміння виливалися в помсту, що виявилася з боку ректора у відмовлені Клепатському помешкання в університетським будинкові; а це все перейшло в ненависть і припинення навіть між ними зносин. До певної міри псувались відносини ректора і до інших осіб, що були проти його кандидатури. А це все переходило у взаємну боротьбу і навіть агітацію проти ректора. Це все псувало атмосферу добрих відносин, поширювало неприязнь; а ця остання вибухла дуже неприємною справою, яка стала навіть об'єктом докладного обговорення у Професорській Раді.

Перед другим приходом большевиків до Кам'янця-Подільського, коли війська польське і Петлюри покидали українську територію, то був примушений покинути Кам'янець і ректор Огієнко, який був міністром уряду УНР. Ректор Огієнко виїхав з Кам'янця на університетських конях, з яких одну пару й екіпаж узяв із собою, а друга пара і віз, на якому їхали річи Ректора до дому не вернулися, бо, як оповідав чоловік, що їхав цими кінями, віз і коні забрали большевики. Ця може і дрібна пригода серед де-яких кол університету викликала обурення, бо залишила університет цілком без коней і повозів. Ворогуюча група професорського складу у своїй агітації проти проф[есора] Огієнка використовувала і цей факт поруч усіх інших попередю зазначених. І справді в цей час група неприхильних до проф[есора] Огієнка осіб збільшувалась; і навіть підносилася справа вибрати проф[есора] М. Хведорова не як тимчасового заступника ректора, а дійсним ректором університету незалежно від того чи проф[есор] Огієнко повернеться, чи ні. Але цю справу вдалося полагодити, бо проф[есор] Хведорів на таку посаду рішуче odmовився. Тоді та група рішила боротися з проф[есором] Огієнком іншою дорогою. Коли большевики були примушені Кам'янець опустити вдруге, то в час сподівання й очікування української влади, а також і

повернення ректора до університету проф[есора] Огієнка, в одній із відновлених українських газет у Кам'янці з'явилась стаття за підписом доцента університету М. Драй-Хмари з гострою критикою ректорської діяльності проф[есора] Огієнка та обвинуваченням його в тому, що він своєю діяльністю в університеті як ректор ставить університет в цілому в тяжке становище, накликаючи на нього підозріння в політичній діяльності поруч із академічною, тоді як у цілому університет до політики якої б то не було не має жадного відношення, бо провадить лише академічну працю. Лише особа проф[есора] Огієнка, як ректора заангажована в політиці певного напрямку і гатунку (міністр УНР) у своїй активній роботі є далека від чисто академічної праці. Отже, щоби уникнути такого напрямку в університеті надалі треба обрати нового ректора, який би провадив університет у напрямі лише академічної і наукової діяльності. Для університетських кол, не заангажованих у боротьбі проти проф[есора] Огієнка особисто ця стаття була великою несподіванкою і прикрим явищем. Це перший факт із всієї діяльності університету, коли внутрішні справи університету і внутрішні непорозуміння були викинуті на широкий форум суспільної критики, та дорого ще був зроблений і одним із членів академічного персоналу університету, який мав повну змогу попередити, аніж вимітати на суд громадянства ширшого, піднести на Професорській Раді і докладно ці всі питання обговорити там і запропонувати певні резолюції чи постанови. І наколи-би ректор винесеним постановам не підліг, тоді право вже кожного зацікавленого робити дальші кроки.

Ректора в Кам'янці ще не було. Його обов'язки виконував проф[есор] М. Хведоров. Проф[есору] Хведорові цей факт був особливо прикрим, бо робився перед самим приїздом проф[есора] Огієнка членом акад[емічного] персоналу університету, за якого вчинки в справі університету все-ж таки був відповідальний заступник ректора. Це все викликало у нього реакцію великого невдоволення на доц[ента] Драй-Хмару і навіть образу, бо не хотів, щоби в цю неприємну особисту справу було втягнуто його як би інспіратора, зацікавленого в тім, щоби ректором залишатися й надалі. Інтелігентна, незвичайно лагідна людина, проф[есор] Хведоров вважав себе у дуже тяжкій ситуації. І не чекаючи приїзду проф[есора] Огієнка скликав Проф[есорську] Раду. На

Професорській Раді проф[есор] Хведорів склав заяву, що виникла дуже для нього неприємна справа, що одним із членів Проф[есорської] Ради поза його, виконуюч[ого] обов'язки Ректора університету, прилюдно в пресі підіймається справа університету в цілому без попереднього її розгляду на Проф[есорській] Раді. І, оскільки я пам'ятаю, проф[есор] Хведорів у своїй заяві підніс і зречення з обов'язків Ректора, усю відповідальність за вчинок переносючи на Проф[есорську] Раду. Після заяви проф[есора] Хведорова забрав слово я, як проректор, і висловив думку про те, що сепаратний і нетактовний виступ М. Драй-Хмари в нашій університетській ще молодій родині є явищем деструктивним і дуже небажаним. Це є показником того, що обов'язки й відповідальність окремих членів перед цілим університетом нищать, установа така висока як університет починає розкладатися, репрезентаційний орган її – ректорат відповідний авторитет свій починає втрачати через отакі персональні виступи, які наше внутрішнє життя і відносини викидають на улицю, яка не знаючи усіх деталей і причин такого індивідуального голосу починає цілу установу нашу критикувати, підкидати ногами, задовольняючи лише свою дрібну шліткарську жадобу. Отже ціла Професорська Рада мусить цей учинок осудити як вчинок особистий, невідповідальний і деструктивний і свою постанову оголосити в пресі. Приблизно в тому ж дусі виступив і проф[есор] В. Біднов та ще дехто. Виправдування М. Драй-Хмари базувалося лише на критиці ректорської діяльності проф[есора] Огієнка і того, що він в життя університету вносить політику. Дехто підтримував М. Драй-Хмару, але загалом проф[есорові] М. Хведорові була дана певна сатисфакція в тому, що поступок Драй-Хмари був осуджений і подібні виступи надалі без попереднього обговорення їх у Проф[есорській] Раді заборонялися.

Цей факт в житті університету Кам'янецького був дуже показний і свідчив про те, що деструктивні моменти, які торкнулися студентства, переходили і до академічного складу, де теж робили свою негативну роботу. Це все вело до того, що в суцільнім університетським житті йшла розколина, що визначалася через особисті непорозуміння, поширювалася і поглиблювалася, моральна відповідальність падала, бо багато з членів університету оглядалися на новий прихід большевиків і хотіли себе заманіфестувати в якійсь лояльності перед кимись і забезпечити

свій персональний добробут. Лише цим можна було пояснити сепаратний і прилюдний виступ М. Драй-Хмари; коли-би ходило лише про університет і його добробут, то напевно вибрав-би він дорогу лояльнішу і тактовнішу через Професорську Раду, а не через пресу. В такім же напрямі, правда, не так уже голосно вели політику лояльності і орієнтації на сильного і владу маючого доценти Завадський і Геринович та ще де-хто. Що це було так видно, як М. Драй-Хмара себе почував, коли большевики прибули до Кам'янця втретє: заняв ціле помешкання ректора (6 кімнат і кухня), приймав до покоїв мешканців і столував їх, на цьому заробляючи. Взагалі М. Драй-Хмара виявив себе дуже практичним у приватнім житті. Коли він жив ще на т[ак] зв[аній] Петербурзькій ул[иці] проти д[окто]ра К. Солухи, то тримав у себе цілий склад ріжних продуктів (мука, сливки, мед і т[ак]е) и[нше]), перепродуючи їх переважно членам і служачим університету за дорожчу ціну, себто спекулюючи, за царські гроші, які він за часів української влади вимінював у банку, директором якого був його дядько Довгопільський, і за „царські рублі” скуповував дешево, а потім дорожче продавав за українські, які потім перемінював у банку за царські. Цю саму політику він продовжував і за большевиків, організовуючи в себе їдальню в той час, як інші голодували, не маючи й куска хліба при собі.

З відходом большевиків українська влада не приїздила до Кам'янця. Не приїздив і ректор проф[есор] Огієнко. Прийшло лише українське військо і на де-який час до Кам'янця прибув Головний Отаман С. Петлюра. На одному із засідань Правління Університету було ухвалено, щоби заступник Ректора і проректор у справах університету відвідали Головного Отамана. Виконуючи ухвалу проф[есор] Хведорів і я на другий день пішли на прийом до С. Петлюри. Головний Отаман тоді тимчасово перебував в одній із бічних улиць, які пересікали університетську, Петербурзьку і Шевченківську в напрямі до Новошланівського города і річки Смотрича. Пам'ятаю це була вже вечірня година місяця жовтня; чомусь тоді в місті не горіла електрика і в передпокої Голови Отамана було майже темно. Коли ми прибули до нас підійшов ад'ютант Отамана (не пам'ятаю хто) і запитав про мету нашого приходу; ми відповіли; тоді ад'ютант попрохав почекати, бо у Головного Отамана є хтось на авдієнції. Через де-який час із покою Голови Отам[ана] вийшла незнайома для нас дама, після якої

пішли ми з проф[есором] Хведоровим. Увійшовши в кімнату, досить темну, з лівого коло вікна боку якої стояв невеликий стіл, а на ньому блимала невелика кафітова лямпа, яка освітлювала лише стіл і вирисовувала сілуєт С. Петлюри в чорній чемерці. Головний Отаман сидів за столом лицем до дверей і щось писав. Коли побачив нас, С. Петлюра встав і чекав коли ми підійдемо до стола. Коли ми підійшли до стола, він протягнув нам по черзі руку і попросив сідати. Коли ми заняли свої місця, С. Петлюра почав нас розпитувати, як нам жилося під большевиками. Проф[есор] Хведорів розповідав і вневдовзі перейшов до зреформовання університетської справи, з якою ми до нього прийшли. Не пам'ятаю добре всіх справ, але знаю, що перша була справа про недоторканість військовою владою всіх помешкань університету, друга справа матеріального забезпечення університету і третя – мобілізації студентства старших курсів. З другою справою Головн[ий] Отаман відіслав нас до Міністра шкільництва і фінансів, а першу і третю обіцяв задовольнити. Взагалі кажучи, виявив до університету дуже пильне і прихильне відношення. Вийшли ми з добрим настроєм і не гадаючи навіть, що за декілька часу, за якийсь тиждень приход большевиків до Кам'янця-Подільського був неминучий і який цілковито перекреслював усі наші заходи.

Щось через тиждень після того до Кам'янця-Подільського приїхав ректор, проф[есор] Огієнко. Про всю акцію проти себе він був уже поінформований добре, а про засідання Ради Професорів довідався з відповідного протоколу та інформації свого заступника. Безперечно це все йому було неприємно чути. Особливо не сподівався він цього від М. Драй-Хмари, хоч міг припустити, бо тоді вже відносини між ректором і М. Драй-Хмарою були вже попсовані на ґрунті нещасливого редагування останнім „Записок“. Таким чином і цей прилюдний виступ з критикою ректора був подиктований скорше особистими мотивами, ніж загальним добром університету. Ректор не довго був у Кам'янці. Коли довідався, що грошові ресурси університету були вичерпані, то був примушений їхати назад до Станіславова у Сх[ідну] Галичину, де тимчасово перебував уряд УНР. Тоді ж разом із ректором проф[есором] Огієнком були командировані університетом я, як проректор і викон[уючий] обов[язки] декана Історично-філолог[ічного] факультету і декан правничого

факультету Х. Лебідь-Юрчик. Місія наша була подвійна: поїхати до Станіслава і звідти привезти для університету гроші і заїхати до Львова, нав'язати зносини із Львовцями – доцентами Кам'янецьк[ого] університету Ів. Крип'якевичем, Кучером, Ст. Балеєм, Тисовським, І. Гірняком і инш[ими] і в'яснити причини, що стоять на перешкоді до їх переїзду зі Львова; а коли будуть сприятливі відносини та добра воля їхати на працю до університету, то заангажувати нові сили, як напр[иклад], д[окто]ра Ів. Раковського, д[окто]ра М. Кордубу на катедру західно-європ[ейської] Історії, д[окто]ра Філярета Колесу укр[аїнської] етнографії і фолькльору. А декан Лебідь-Юрчик мав намір заангажувати де-кількох осіб з Галичини до праці на правничім факультеті. З цією метою в допомогу поїхав (правда він мав і свої особисті справи) доц[ент] Завадський з Галичини, який, як знаючий поважних і з науковим хистом правників, мав допомогти Х. Лебідь-Юрчикові в його основній роботі. В чотирьох поїхали ми до Станіслава. Д[обродій] Завадський поїхав далі до Львова, а ми залишились у Станіславі. Першим нашим ділом було підготувати ґрунт до одержання для університету грошей. За міністра шкільництва був П. Холодний, а за міністра фінансів – Видибіда. Я з Х. Лебідь-Юрчиком відвідали цих обох представників влади і одержали від них згоду на одержання грошей після переведення певних формальностей. Це все прискорило нашу поїздку до Львова, куди ми вирушили на третій день після приїзду до Станіслава. Вперше я їхав до Львова. Львів у моїй уяві був містом, звідкіля вільно світило сонце української культури і науки. Українські катедри на університеті, українські гімназії, Наукове Т[овариств]о, де багато праці поклав М. С. Грушевський, де ціле життя своє працювали Ів. Франко, Волод. Гнатюк, В. Щурат, М. Возняк, Ф. Колесса, Кир. Студинський; де свого часу працювали д[обродій] Ом. Огоновський, Олекс. Барвінський; де, нарешті, так бурхливо і нерівно, але певно зростали ідеї науки й культури М. Драгоманова; де визрівала його політична думка, яку так завзято культивували М. Павлик та Ів. Франко, – ці всі моменти творчого культурного піднесення роїлися в моїй голові, коли я вперше під'їздив до Львова. Нарешті тут працював такий відомий наддніпрянець як Волод. Дорошенко. У Львів уступав я з якоюсь побожністю як у те місто, де українська національна і культурно-наукова сила виступала із своїх берегів на ширший форум, у

всесвітнє море культури і науки. Не пам'ятаю в якому ми готелі спинились у вечері по приїзді до Львова, знаю, що на другий день ми перш за все поспішили до бібліотеки Наукового Т[овариств]ва. Але тяжко вразило нас, що в столиці української культури ми не чуємо української мови, а лунає лише польська. Коли-би в Києві, думали ми, десятки років так вільно розвивалась українська нижча, середня і висока школа та працювало стільки культурних сил, то, ми були в цім певні, що ми-би залляли Київ своїм духом, своїм національним обличчям, своєю мовою, а у Львові лише на ринку ми побачили кілька надписів, одну Руську улицу з кількома українськими занадто бідними склепами. І побачили ми, що те, що створила наша буйна фантазія про Львів, розминалося із дійсним станом його становища супроти української національної сили. З невеселими думками проходили ми повз ті невеличкі ознаки українськості. Підійшли до вікон „Книгарні” Науков[ого] Т[овариств]ва. І книгарня подивилась на нас якось сумно: книжок мало, книжки були виставлені здебільше нам відомі, а новинок не багато – лише 1-й том Істор[ії] Укр[аїнської] літер[атури] Возняка, та де-кілька метеликів із різних галузів знання. Зате духовні, релігійні книжки виглядали весело із вікон: молитовники в палітурках із золотою оправою, служби божі та правила про подружжя та різні духовні бесіди і т[ак]е і н[аше], все це було різноманітне, виблискувало своїм зовнішнім виглядом і приваблювало око цікавого. З цією вітриною конкурувало лише перше велике вікно з Ринку, де був вивішений портрет Шевченка, де-кілька книжок-видань Наукового Т[овариств]ва (Записки, Етнограф[ічного] збірн[ика]) та блискучі різнобарвні палітурки видань „Руська бібліотека”. В книгарні ми розпитали дорогу до Бібліотеки цієї другої найбільшої української культурної установи у Львові. Керуючий книгарнею п[ан]ні Панкевичева ласкаво оповіла нам дорогу і ми пішли далі. Добрались до Бібліотеки. В першій кімнаті зустрів нас директор бібліотеки Володимир Дорошенко, привітав нас і радо запропонував нам оглянути бібліотеку. Справді бібліотека зробила на нас імпозантне вражіння: велика кількість кімнат, наповнених книжками, рукописний відділ, кімната бібліотеки Ів. Франка, – це все ми оглянули із великим інтересом. Довідавшись про мету нашого приїзду В. Дорошенко радо зголосився як порадами, так і конкретною допомогою. В час, коли ми балакали із В. Дорошенком, до бібліотеки прибув проф[есор]

Кирило Студинський – Голова філологічної Секції Наукового Т[овариств]ва. Коли В. Дорошенко представив нас професорові, останній радо привітався з нами, але великого інтересу до мети нашого приїзду не виявив, за те почав виливати свої жалі на С. Петлюру за його умову з Поляками. Коли я заявив, що не маю жадного відношення до особи Головного Отамана, бо ніколи в уряді УНР не був, тим більше не маю відношення до умови з Поляками і в цім пункті займаю таке-ж негативне становище як і він, проф[есор] К. Студинський, то останній своє негативне становище до угоди з Поляками став виявляти ще більше. Найбільша негація його полягала на пункті тих знущань, які Поляки переводили на його особі в Домбі, коли взяли його своїм заложником. Тоді я зрозумів, що до загально-політичного моменту польсько-українських взаємин тут примішувались ще й персональні переживання та персональна ненависть професора. В цей момент нашої розмови на політичні теми до бібліотеки ввійшов і Голова Наукового Товариства д[обродій] В. Щурат. Коли проф[есор] К. Студинський перше зверхнє вражіння робив інтелігентної, гарно виглядаючої навіть на свої роки замолодої людини, гарно збудованої постави, здорової і цвітучої, то д[обродій] Василь Щурат робив вражіння трохи инше. Вищий ростом, худіший у своїй поставі, з худим, понурим і виснаженим лицем, з рудим волоссям видавався цілком старим і до того багато пережившим, лише очі, блискучі, живі і рухливі зраджували ще не старий вік людини і великий темперамент. Д[окто]ра Щурата я знав раніше по його працях завши цікавих, свіжих і темпераментних, знав його переклад Слова о п[олку] Ігореві на українську мову, знав його оригінальні поезії, і той образ, який я собі склав зовсім не був подібний до того, якого я побачив. Ці такі зверхні вражіння мої перебігли в думках, коли я знайомився із Головою Наукового Т[овариств]ва у Львові. Перша розмова точилася на університетські теми як у Львові, так і в Кам'янці. В. Щурат розпитував про Кам'янець, а я про Львів. Коли в першій університет організовувався і поширювався, то у Львові й ті катедри, що були за Австрійської влади, Поляками ліквідувалися. В розмові В. Щурат був мало балакучий, суворий і неприємний: більше ховав про себе й випитував, ніж сам розповідав... Пізніше прийшов д[обродій] Іван Крип'якевич, якого я знав ще з Кам'янця, куди приїздив на відкриття університету р[оку] 1918. З Ів.

Крип'якевичем ми умовилися того ж дня у вечері побачитися у нього і обговорити всю університетську справу докладніше і подумати над дальшими заходами. Справді ввечері о год[ині] 6 ми втрьох, бо до нас приєднався ще й В. Дорошенко, направились до помешкання Ів. Крип'якевича. Займав він, не пам'ятаю на якій улиці, помешкання в три кімнати з кухнею, світле, тепле, гарне, яке я мав за до військових часів лише в Києві і жив удвох з дружиною і дуже симпатичною нянею, по професії учителька виділової школи. Пізніше до помешкання господаря увійшов високий, статний і гарний мужчина – Михайло Галущинський. В такій компанії присмій і щиро настроєній провели ми вечір у товариській бесіді більше інформуючих і інформуючи загально, аніж у тій справі, в якій ми прибули до Львова. З огляду-ж на те, що ми з Х. Лебідь-Юрчиком до Львова прибули на короткий час, то умовились при відході, що на другий день рано д[обродій] Ів. Крип'якевич прибуде до нас, до готелю, де ми і поговоримо на теми для нас важні.

Справді, другого дня перед десятою годиною ранку до нас увійшли: Іван Крип'якевич, Степан Бaley, Юліян Гірняк і д[обродій] Тисовський говорити у справах переїзду до Кам'янецького університету. Я побачив, що вони справді готовились серйозно, але хотіли лише однієї резерви [...] грошей на дорогу, щоби похлопотати перед польською шкільною Кураторією, як вищим шкільно-адміністративним органом, щоби цей останній дав їм відпустку, зарезервувавши за ними їх посади без платні під час їх відсутности. Самі вони – учителі львівських гімназій – не могли просити відпустки, бо їм особисто такої відпустки Кураторія не дасть, предложили нам від імені університету звернутися до Кураторії з просьбою дати їм таку відпустку. Ми з тим погодилися. Залишивши у них гроші на дорогу і передавши на руки д[обродія] Івана Крип'якевича [...] яку суму в українській валюті і на другий день ми з Ів. Крип'якевичем пішли до Куратора [...]. Куратор нас прийняв, вислухав мою просьбу, перешкод не робити жадних, але у відпустці заангажованих осіб відмовив. На цій справа стала. Тоді де-хто з них рішив їхати на свій власний кошторис, пам'ятаю на це зголосився Ст. Бaley і ще хтось, докладно не тямлю. Вирішили гроші залишити у Крип'якевича, над справою ще подумати,

зібратись знову і через який тиждень пуститись в дорогу. Що-ж до запрошення інших осіб, то ця справа налагоджувалась [...]*

---

*На цьому рукопис обривається.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

Агапіт (світське ім'я – Антоній Йосифович Вишневський, 1867–1924) – український православний церковний діяч. З квітня 1908 р. єпископ Уманський, з 1911 р. – єпископ Катеринославський і Маріупольський, з 1918 р. – архієпископ. Один з ініціаторів створення УАПЦ – 139

Агафонова Н. В. – 11

Адамський В. – 24

Аленич Олександр Андріанович (1890–1923) – український фізик та астроном. З січня 1919 р. працював асистентом на кафедрі фізики Кам'янець-Подільського державного українського університету, а з травня Професорською радою обраний на посаду астронома-наглядача навчального закладу. Автор ряду наукових праць з астрономії: „Сферична тригонометрія”, „Сферична геометрія”, „Про Місяць”, „Визначення радіантів падаючих зірок” та ін. – 151–152

Алискевич Андрій (1870–1949) – український педагог-германіст, науковий та громадський діяч. У 1918–1919 рр. – директор гімназії в Дрогобичі. Під час польсько-української війни разом з урядом і армією перейшов Збруч і працював у Міністерстві народної освіти УНР в Кам'янці-Подільському. У 1919 р. входив до складу Комітету з реформи середнього шкільництва – 104

Андрєєв – член Кам'янець-Подільського повітового виконавчого комітету – 195

Андрій Боголюбський – князь володимиро-суздальський (1156–1174), син Юрія Долгорукого та онук Володимира Мономаха. У 1169 р. військо А. Боголюбського та союзних йому руських князів захопило та зруйнувало Київ. Вважається основоположником майбутньої Московської держави – 55

Антоній (світське ім'я – Олексій Павлович Храповицький, 1863–1936) – митрополит РПЦ, богослов, філософ. У 1918–1921 рр. – митрополит Київський і Галицький. Відомий гострими виступами проти українського національного руху, у 1917–1918 рр. активно боровся з прихильниками автокефалії Української Церкви – 141

Антонович Дмитро Володимирович (1877–1945) – український історик мистецтва й театру, науковий та політичний діяч. З березня 1917 р. – активний член Української Центральної Ради, товариш голови УЦР М. Грушевського. У січні 1918 р. призначений

міністром морських справ УНР. У період Директорії УНР – міністр мистецтва в уряді В. Чехівського – 78

Архимович – директор приватних технічних курсів Пермінова – 10, 28, 30

Астряб Олександр М. – учитель першої української гімназії імені Т. Шевченка, член комісії з розроблення проєту єдиної школи – 31, 51

Б

Бабичев – 175

Байер Микола Миколайович – лектор геодезії Кам'янець-Подільського державного українського університету – 171

Балей Степан Володимирович (1885–1952) – український і польський психолог, педагог, філософ. У 1911 р. у Львівському університеті під керівництвом професора К. Твардовського здобув науковий ступінь доктора філософії. У 1918 р. був запрошений на посаду приват-доцента Кам'янець-Подільського державного українського університету – 7, 76, 137, 142–143, 204, 207

Барвінський Олександр Григорович (1847–1927) – український історик, педагог, громадсько-політичний діяч. У 1918–1919 рр. – делегат Української Національної Ради ЗУНР, очолював Державний Секретаріат освіти і віросповідань Західно-Української Народної Республіки в уряді Костя Левицького. Автор шкільних підручників з української літератури – 204

Батуєв – учитель першої української гімназії імені Т. Шевченка в м. Києві – 45

Бачинський Сергій Васильович (1887–1941) – український педагог, публіцист, громадсько-політичний діяч. Член Української Центральної Ради. У лютому–червні 1919 р. – заступник міністра закордонних справ УНР. У 1919 р. обраний приват-доцентом Кам'янець-Подільського державного українського університету, декан сільськогосподарського факультету – 171, 175, 177–182

Безручкова С. – 23

Белінський Віссаріон Григорович (1811–1848) – російський революційний демократ, літературний критик і публіцист – 121

Біднов Арсен – син В. О. Біднова – 151

Біднов Василь Олексійович (1874–1935) – історик української церкви, науковий та громадсько-культурний діяч. Член Української Центральної Ради. У 1918 р. запрошений на посаду

екстра-ординарного професора історії української церкви історико-філологічного факультету Кам'янець-Подільського державного українського університету. З січня 1919 р. – декан богословського факультету цього університету. Член комісії з перекладу Біблії на українську мову, голова Кирило-Мефодіївського братства. Автор праць з історії церкви та української освіти – 6, 76, 136–138, 142–143, 145, 148, 151–152, 158, 160–163, 167–169, 180, 182, 188–189, 201

Біднова Любов Євгенівна – дружина В. О. Біднова – 151

Біланівський – учитель, член комісії з розроблення проекту єдиної школи – 32, 36, 51

Білецький Леонід Тимофійович (1882–1955) – український літературознавець. У 1917 р. співробітник Генерального секретарства по народній освіті. З 1918 р. – приват-доцент Кам'янець-Подільського державного українського університету, декан історико-філологічного факультету, редактор газети „Життя Поділля” – 3–10, 12–24, 88–89, 142–143, 163

Бірчак Володимир (1881–1952) – український письменник, літературознавець, критик, публіцист, громадсько-культурний діяч, педагог. У 1919 р. обраний приват-доцентом Кам'янець-Подільського державного українського університету – 23, 104, 183–186

Болозович А. – вчитель – 102

Борис Антон Григорович – лектор філософії Кам'янець-Подільського державного українського університету – 183

Бучинський Петро Миколайович (1852–1927) – український зоолог, педагог, організатор освіти та науки, культурно-громадський діяч. Голова Кам'янець-Подільського товариства дослідників і аматорів природи. У 1918–1920 рр. – декан фізико-математичного факультету Кам'янець-Подільського державного українського університету – 76, 126–127, 133–138, 143, 145–146, 152, 175

Бялковський Леон Ігнацій (1885–1952) – польський історик, архівіст. У 1919–1920 рр. – приват-доцент кафедри полоністики Кам'янець-Подільського державного українського університету. Автор праць з соціально-економічної історії Поділля XV–XVII ст. – 164

В

Василенко Микола Прокопович (1886–1935) – український історик, громадський і політичний діяч. Член Української Центральної Ради, куратор Київського шкільного округу. У 1918 р. – міністр народної освіти. Брав активну участь у відкритті українських університетів в Києві та Кам'янці-Подільському – 10–12, 14, 17, 27–28, 37–38, 42–43, 60–62, 64–67, 69–71, 73–77, 80, 86, 97, 106, 118, 124

Васильківський Микола Михайлович (1891 – ?) – український філософ, богослов. У 1919 р. призначений на кафедру філософії релігії Кам'янець-Подільського державного українського університету. Автор змістовної праці „Релігійність Т. Шевченка на підставі його поетичних творів” – 150–152, 162–163, 183, 189

Вернадський Володимир Іванович (1863–1945) – філософ, природознавець, засновник геохімії, біогеохімії та радіогеології. Один із засновників Української Академії наук. У 1918 р. – голова комісії з організації вищих шкіл та наукових інституцій при Міністерстві народної освіти – 65, 77

Веселовський – член Київського наукового товариства імені Т. Шевченка, голова Центрального бюро Всеукраїнської учительської спілки – 77, 112

Видибіда-Руденко Петро (1891–1971) – український політичний, громадський і церковний діяч. Член Української Центральної Ради. З 1919 р. – заступник міністра фінансів УНР – 204

Винниченко Володимир Кирилович (1880–1951) – український прозаїк, драматург, державний та політичний діяч. Член Української Центральної Ради. У червні 1917 р. очолив Генеральний секретаріат. Член Директорії УНР – 17, 34, 49, 54, 85, 89, 92, 93, 107

Вікул Микола Павлович (1888–1935) – український хімік. У 1919–1920 рр. працював старшим асистентом кафедри неорганічної хімії Кам'янець-Подільського державного українського університету – 76, 133, 143, 152

Возняк Михайло Степанович (1881–1954) – український літературознавець і фольклорист. Автор праць з історії давнього українського письменства – 204 – 205

Волянський Аристарх – політичний комісар Кам'янець-Подільського державного українського університету, студент фізико-математичного факультету – 153, 167, 196–197

Вундт Вільгельм (1832–1920) – німецький фізіолог та психолог. Відомий як засновник експериментальної психології – 149

В'яземський Петро Андрійович (1792–1878) – князь, російський поет, літературний критик, історик, публіцист, державний діяч – 184

Г

Галін – член президії Київської організації соціалістів-федералістів – 88

Ганицький Іван Михайлович (1879–?) – український культурно-громадський діяч, педагог. Закінчив механічний факультет Київського політехнічного інституту. У 1917–1918 рр. – ректор Київського українського народного університету. Один із активних учасників заснування вищого навчального закладу у Кам'янці-Подільському – 30, 70

Гасвський Степан Юхимович (1876–1975) – український літературознавець, педагог, церковний діяч. У липні 1920 р. обраний на посаду виконувача обов'язків приват-доцента кафедри московської літератури та мови Кам'янець-Подільського державного українського університету – 26, 88

Галлер Юзеф (1873–1960) – польський військовик, генерал. До 30 травня 1919 р. командував сформованою за допомогою Антанти польською армією, яка здійснила військову інтервенцію стосовно ЗУНР, завдала поразки УГА і змусила її відійти за річку Збруч – 170

Галущинський Михайло Миколайович (1878–1931) – український педагог, військовик, публіцист, культурно-освітній та громадсько-політичний діяч. У 1918 р. – активний учасник Листопадового повстання у Львові – 207

Гаморак Нестор Теодорович (1892–1937) – український ботанік, педагог. У 1919 р. обраний на посаду виконувача обов'язків кафедри фізіології рослин Кам'янець-Подільського державного українського університету. Автор підручника „Анатомія рослин” – 171

Герашенко Микола Тимофійович (1886–1963) – український фізіолог, педагог. З 1919 р. – екстра-ординарний професор кафедри фізіології худоби Кам'янець-Подільського державного українського університету – 171, 181

Геринович Володимир Олександрович (1883–1949) – український географ, культурно-освітній діяч, педагог. У 1919 р.

обраний приват-доцентом Кам'янець-Подільського державного українського університету. Організатор краєзнавчого руху на Поділлі – 170, 189, 202

Гірняк Юліан Йосипович (1881–1970) – український хімік та фізик, публіцист, громадський діяч. У 1918 р. був запрошений на викладацьку роботу до Кам'янець-Подільського державного українського університету – 7, 76, 143, 204, 207

Гнатюк Володимир Михайлович (1871–1926) – український етнограф, фольклорист, літературознавець, мистецтвознавець, громадський діяч – 141, 204

Голоскевич – учитель другої української гімназії імені М. Костомарова, співробітник Генерального секретаріату освіти – 32, 49–50

Голубєв – студент, лідер чорносотенної студентської громади „академістів” – 38

Голубович Всеволод Олександрович (1885–1939) – український громадсько-політичний та державний діяч. З січня 1918 р. – голова Ради народних міністрів і міністр закордонних справ УНР – 16, 54, 56, 85–86, 90, 97, 107

Гонта Іван (1740–1768) – керівник українського гайдамацького руху, один з проводирів Коліївщини – повстання проти релігійного, національного та соціального гніту, яке вибухнуло 1768 року на землях Правобережної України – 84

Григоріїв Никифір Якович (1883–1953) – педагог, публіцист, громадський та політичний діяч. Член Української Центральної Ради. У 1918 р. в уряді В. Голубовича обіймав посаду міністра освіти. Член Трудового Конгресу, керівник пресової служби Армії УНР – 14, 55–56, 107

Граціанська – урядовець Міністерства народної освіти, дружина О. К. Дорошкевича – 120

Грінченко Борис Дмитрович (1863–1910) – український письменник, педагог, літературознавець, етнограф, історик, громадсько-культурний діяч. Автор фундаментальних етнографічних, мовознавчих, літературознавчих та педагогічних праць, історичних нарисів. Укладач чотиритомного тлумачного „Словаря української мови” – 81

Грінченко Микола – секретар студентських справ Кам'янець-Подільського державного українського університету – 150

Грушевський Михайло Сергійович (1866–1934) – видатний український історик, організатор української науки, публіцист, державний та політичний діяч. У 1917–1918 рр. – голова Української Центральної Ради – 16, 19–20, 25, 34–35, 37–38, 77–79, 84, 122, 156–161, 204

Грушевський Олександр Сергійович (1877–1942) – український історик, літературознавець, етнограф, журналіст. У 1917–1918 р. – професор Київського українського народного університету. Член Української Центральної Ради – 51, 57, 72, 78

Грушевський Сергій – учитель восьмої Київської гімназії, далекий родич М. С. Грушевського – 38

Гудзій Микола Каленикович (1887–1965) – український та російський учений, літературознавець. З 1922 р. – професор Московського університету – 115, 121–122

Гудзій Юрій Авакумович – лікарський помічник і скарбник Кам'янець-Подільського державного українського університету – 150

Д

Даниленко В. М. – 14

Денікін Антон Іванович (1872–1947) – російський військовий діяч, генерал-лейтенант, один із лідерів Білого руху та головнокомандувач Збройних сил Півдня Росії у 1918–1920 рр. – 96, 147, 172–173

Довгопільський – дяк М. Драй-Хмари – 202

Дога В. М. – директор Київської учительської семінарії, член комісії з розроблення проекту єдиної школи – 28, 51, 65

Дорошенко Володимир Вікторович (1879–1963) – видатний бібліограф, літературознавець, літературний критик, перекладач, громадсько-політичний діяч. У 1920–1921 рр. – директор бібліотеки Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові – 204–205, 207

Дорошенко Дмитро Іванович (1882–1951) – український історик, публіцист, літературознавець, бібліограф. Член Української Центральної Ради. У 1918 р. – міністр закордонних справ Української держави. У 1919 р. обраний на посаду приват-доцента Кам'янець-Подільського державного українського університету – 16, 26, 56, 61, 78, 80–81, 86–87, 94, 150–152, 157–158, 162

Дорошенко Петро Якович (1858–1919) – український історик, державний і громадський діяч. Дядько Дмитра Дорошенка. У

червні 1918 р. очолив Головне управління в справах мистецтва та національної культури Української держави – 61, 106, 124

Дорошкевич Антоніна Ільїнішна – студентка Київських вищих жіночих курсів, дружина О. К. Дорошкевича – 81, 120

Дорошкевич Борис – брат О. К. Дорошкевича – 120

Дорошкевич Гліб – брат О. К. Дорошкевича – 120

Дорошкевич Леонід – лікар, брат О. К. Дорошкевича – 120

Дорошкевич Олександр Костянтинович (1896–1946) – український літературознавець, літературний критик, педагог. У 1918 р. очолював відділ середньої школи департаменту вищої та середньої освіти Міністерства народної освіти – 12, 16, 26, 28, 31–33, 36, 45, 51, 60, 62, 80–82, 84–85, 101, 118–120, 122

Достоевський Федір Михайлович (1821–1881) – російський письменник. Справив значний вплив на розвиток літературного і культурного процесу в Росії – 121

Драгоманов Михайло Петрович (1841–1895) – український публіцист, історик, філософ, літературознавець, фольклорист, громадський діяч. Один із організаторів „Старої громади” у Києві – 46, 81–82, 121, 204

Драй-Хмара Михайло Опанасович (1889–1939) – український поет, літературознавець, перекладач. У 1918–1920 рр. працював приват-доцентом на кафедрі слов'янської філології Кам'янець-Подільського державного українського університету – 76, 136–137, 142–143, 145, 156, 162, 182, 186–187, 200–203

Дуб'янський В. В. – професор, у 1917–1918 рр. – співробітник Міністерства народної освіти УНР, член комісії з розробки проекту статуту державних українських університетів – 73, 117

Дурдуківський Володимир Федорович (1874–1937) – літературознавець, мовознавець, громадський діяч. У 1917 р. – директор першої української гімназії імені Т. Шевченка в м. Києві – 31

Є

Євшан Микола Йосипович (справжнє прізвище – Федюшка, 1889–1919) – український літературний критик, літературознавець, перекладач. Започаткував власний напрямок у критиці, заснований на філософії Ф. Ніцше та Й. Фіхте – 164, 193

Єфремов Сергій Олександрович (1876–1939) – літературний критик, історик літератури, державний та громадсько-політичний

діяч. Один із творців української журналістики. Член Української Центральної Ради. У червні 1917 р. – Генеральний секретар міжнародних справ – 87–89

Ж

Жуковський Олександр Тимофійович (1884–1925?) – український громадсько-політичний та військовий діяч, полковник Армії УНР. Член Української Центральної Ради. З березня 1918 р. – військовий міністр УНР – 90, 158–159

З

Завадський – 90

Завадський Євген Андріанович – педагог. У 1919 р. був обраний приват-доцентом по кафедрі теорії і історії римського права Кам'янець-Подільського державного українського університету – 171, 189, 202, 204

Завальнюк О. М. – 4, 13–15

Зайцев Павло Іванович (1886–1965) – український літературознавець, громадсько-політичний та культурний діяч. Член Української Центральної Ради. У 1917 р. – начальник канцелярії Генерального секретаріату освіти – 32, 48, 51, 55, 57, 62, 78, 88–89, 122–125

Заклинський – професор – 164

Залізник М. – студент Київського університету св. Володимира – 39, 89

Затонський Володимир Петрович (1888–1938) – партійний та державний діяч. З січня 1919 р. – народний комісар освіти УСРР – 14, 55–56

Зеньківський Василь Васильович (1881–1962) – російський та український філософ, психолог, публіцист, державний та церковний діяч. З 1917 р. – професор Київського українського народного університету. У 1918 р. – міністр ісповідань в уряді Ф. Лизогуба – 27

Зеров Микола Костянтинівич (1890–1937) – український поет, літературознавець, полеміст, перекладач античної поезії. У 1918–1920 рр. викладав українознавство в Архітектурному інституті, був редактором бібліографічного журналу „Книгарь” – 26

Злотчанський Віктор Леонідович – український культурно-освітній діяч. Член Подільського товариства „Просвіта”. У 1917 р.

організував у Кам'янці-Подільському курси українознавства для вчителів початкових шкіл. У 1919 р. – директор Кам'янець-Подільської середньої технічної школи – 74

I

Іваницький Борис Георгійович (1878–1953) – український лісознавець, громадський і політичний діяч, журналіст, педагог. У 1917–1918 рр. – організатор і директор Лісового департаменту уряду УНР. З 1919 р. працював викладачем на сільськогосподарському факультеті Кам'янець-Подільського державного українського університету, завідував кабінетом лісівництва. Одночасно до жовтня 1920 р. був міністром рільництва УНР – 171

Іваницький Сергій Митрофанович (1874–1945) – український педагог, дослідник історії Правобережної України XVIII ст. У 1917–1918 рр. завідував відділом освіти Подільської губернської управи, організатор повітових учительських профспілок, курсів українознавства для учителів. В 1918 р. – директор Кам'янець-Подільської учительської семінарії. Автор популярних підручників для дітей – 132, 159

Ігнат'єв Павло Миколайович (1870–1945) – російський державний діяч, у 1915–1916 рр. – міністр народної освіти. Розробник ліберальної реформи народної освіти – 65

Ільницький М. М. – 3

Іодль Фрідріх (1849–1914) – німецький філософ, професор філософії Мюнхенського та Празького університетів, послідовник фейєрбахівського антропологізму, один із основних представників екзистенціалізму – 149

Істрін Василь Михайлович (1865–1937) – російський літературознавець, академік. Автор „Досліджень в області староруської літератури” – 162, 188

K

Кантор – співробітник Київської шкільної округи – 49, 58

Карачинський – співробітник Генерального секретарства освіти – 124

Катул (87–54 роки до н.е.) – один із найбільш відомих поетів древнього Риму, основний представник римської поезії в епоху Цицерона і Цезаря –147

Квітка-Оснoв'яненко Григорій Федорович (1778–1843) – український прозаїк, драматург, журналіст, літературний критик, культурно-громадський діяч. Засновник художньої прози і жанру соціально-побутової комедії в класичній українській літературі – 121

Кивлицький Євген – член старої української громади – 11, 28, 30

Кисіль Григорій – співробітник Генерального секретаріату освіти – 49–50

Кисельов Сергій Іванович – правознавець, державний та політичний діяч. У 1917–1918 рр. очолював Проскурівську земську управу та працював на посаді Проскурівського повітового комісара. 3 травня 1918 р. – Подільський губернський староста – 19, 140

Кістяківський Богдан Олександрович (1868–1920) – правознавець, громадський діяч, український філософ права та соціолог, один із організаторів Української академії наук. У 1918 р. – професор Київського українського народного університету – 78

Кістяківський Ігор Олександрович (1876–1940) – український державний діяч. У травні 1918 р. призначений державним секретарем Української держави. У липні-листопаді 1918 р. – міністр внутрішніх справ – 90

Кітлінський О. О. – 24

Клепатський Павло Григорович (1885–1938) – український історіограф, джерелознавець, архівознавець, літературознавець, дослідник історії України середньовічної й нової доби. Член Української Центральної Ради. У 1919 – 1921 рр. – приват-доцент Кам'янець-Подільського державного українського університету – 59, 151–152, 162, 198–199

Клименко Пилип Васильович (1887–1955) – український історик, архівознавець, джерелознавець, організатор архівної справи в Україні. У 1919 – 1921 рр. – приват-доцент Кам'янець-Подільського державного українського університету – 26, 150–152, 162–163, 171, 182

Коваль Володимир Дмитрович – студент Київського політехнічного інституту – 26–27, 81

Козленко Григорій – український педагог. У 1917 р. – директор другої української гімназії імені Кирило-Мефодієвського братства в м. Києві – 31

Колесса Олександр Михайлович (1867–1945) – український мовознавець, літературознавець, громадсько-політичний діяч. Досліджував пам'ятки давньоукраїнської писемності – 139

Колесса Філарет Михайлович (1871–1947) – етнограф, фольклорист, композитор, музикознавець, літературознавець. Основоположник українського етнографічного музикознавства. Брат Олександра Колесси – 204

Коломієць Дмитро – секртар Правління Кам'янець-Подільського державного українського університету – 8

Комаров Михайло Федорович (псевдоніми: М. Уманець, М. Комар, 1844–1913) – український письменник, бібліограф, критик, фольклорист, перекладач. Автор 4-х томного російсько-українського словника – 59

Комаров – син М. Ф. Комарова – 59

Коморний – губерніяльний комісар Одеси – 58

Копержинський Костянтин (Кость) Олександрович (1894–1953) – український літературознавець, історик української літератури і театру, етнограф, бібліограф. У 1919 р. – професорський стипендіат Кам'янець-Подільського державного українського університету – 163

Кордуба Мирон Михайлович (1876–1947) – український вчений, публіцист, історик, письменник. Після проголошення ЗУНР 1 листопада 1918 р. був консулом Західно-Українського посольства у Відні – 204

Корж – 163

Коробцов Василь Григорович – інженер-будівельник, член Українського техніко-агрономічного товариства „Праця”. Архітектор київського земства. У 1917 р. член Української Центральної Ради. Член Ради мистецтв при Народному міністерстві освіти УНР – 26

Корчинський М. – студент Київського університету св. Володимира – 39

Котляревський Іван Петрович (1769–1838) – український письменник, поет, драматург, зачинатель сучасної української літератури, громадський діяч – 121, 145, 151, 163, 188

Кошиць Олександр Антонович (1875–1944) – український хоровий диригент, композитор, етнограф, письменник-мемуарист. За часів Директорії, спільно з К. Стеценком, став співорганізатором Української Республіканської Капели, з якою, за дорученням С.

Петлюри, відбув концертну подорож Західною Європою й Америкою – 51, 139, 141-142

Кравчук – учитель першої української гімназії імені Шевченка в м. Києві – 31

Крижанівський Борис Йосипович – приват-доцент кафедри приватного скотарства Кам'янець-Подільського державного українського університету – 171

Кримський Агатангел Юхимович (1871-1942) – український історик, письменник, перекладач. Один із засновників Української Академії наук. Творець українського сходознавства. Автор численних праць з історії та культури арабських країн, Ірану, Туреччини – 19, 78, 156-157

Крип'якевич Іван Петрович (1886-1967) – український історик, професор. Автор великої кількості наукових досліджень про українську козацьку державність та Богдана Хмельницького. У 1918 р. обраний приват-доцентом на кафедрі історії України Кам'янець-Подільського державного українського університету – 7, 76, 137, 142-143, 204, 206-207

Куліш Пантелеймон Олександрович (1819-1897) – український письменник, поет, драматург, фольклорист, етнограф, мовознавець, критик. Автор першої фонетичної абетки для української мови – 121

Кульчицький – співробітник Київської шкільної округи – 49, 58

Куриленко Г. О. – 14

Кутепов – учитель – 37

Кучер Володимир (1885-1970) – український науковець, фізик, педагог. У жовтні 1918 р. був обраний приват-доцентом на кафедрі фізики Кам'янець-Подільського державного українського університету – 76, 143, 204

Кушнір Макарій О. – 91, 93

Л

Лебідь-Юрчик Харитон Михайлович (1877-1945) – український економіст, державний діяч. У 1918 р. очолював департамент фінансів Української Народньої Республіки, від 29 березня 1918 р. виконував обов'язки товариша міністра фінансів УНР, згодом – Української держави. Був директором Державної скарбниці. З 1919 р. – приват-доцент, декан правничого факультету Кам'янець-

Подільського державного українського університету – 171, 197, 204, 207

Левицький Андрій – 25, 107

Левитський Микола Васильович (1859–1936) – громадський діяч, організатор кооперативного руху, публіцист. Член Української Центральної Ради, займав посаду директора відділу Державного майна в Міністерстві земельних справ УНР. Брав участь у заснуванні Укрїнбанку, Дніпросоюзу. Делегат всеукраїнських кооперативних з'їздів 1917–1918 рр. У 1919–1920 рр. займався науковим вивченням історії кооперації – 140

Левитський Олександр (Олекса) Августович (1872–1942) – український учений, педагог, перекладач. У 1917–1919 рр. – викладач, директор Полтавського учительського інституту – 69

Лещенко Андрій Іванович – український педагог, директор департаменту народних шкіл Міністерства народної освіти – 28, 32, 37, 40, 43, 49, 51, 55, 59–60, 63–64, 70, 101, 109–114

Лещенко В'ячеслав – співробітник Одеського комісаріату освіти – 59

Лизогуб Федір Андрійович (1851–1928) – громадський і політичний діяч. У 1918 р. – голова Ради міністрів Української держави, міністр внутрішніх справ – 60, 86, 107

Лисенко Микола Віталійович (1842–1912) – український композитор, піаніст, диригент, педагог, культурно-громадський діяч. У 1908–1912 рр. – голова ради правління „Українського Клубу” – 70, 81

Лібов – генерал, уповноважений представник П. П. Скоропадського на святі відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету – 141

Лінніченко – уповноважений земського союзу – 82

Лобода Андрій Митрофанович (1871–1931) – фольклорист, літературознавець, етнограф, педагог. Дійсний член Наукового товариства імені Т. Шевченка. Академік ВУАН – 4

Лоський К. – директор департаменту Міністерства закордонних справ – 89

Лотоцький Борис – син Олександра Лотоцького – 71

Лотоцький Олександр Гнатович (1870–1939) – український громадсько-політичний діяч, письменник, публіцист, науковець. З осені 1917 р. – генеральний писар Генерального секретаріату, з початку 1918 р. – Державний контролер УНР. У 1918–1919 рр. –

міністр ісповідань. Домігся проголошення у 1919 р. автокефалії Української православної церкви – 71, 88

Лук'яненко Олександр – приват-доцент Київського університету св. Володимира – 115, 137

Луначарська – дружина рідного брата А. В. Луначарського – 28, 47

Луначарський Анатолій Васильович (1875–1933) – радянський письменник, марксист, політичний і державний діяч. У 1917–1929 рр. – народний комісар освіти РРФСР та СРСР – 28

Любарський Іван Антонович – професорський стипендіат Київської духовної академії, приват-доцент Кам'янець-Подільського державного українського університету – 150, 152, 162, 188

Любинський Микола Михайлович (1891–1938) – український мовознавець, політичний і громадський діяч. Член Української Центральної Ради. Брав участь у складі української делегації на переговорах у Брест-Литовську. У березні-квітні 1918 р. – міністр закордонних справ УНР – 85

Ляхоцький В. П. – 7

Львов Георгій Євгенович (1861–1925) – російський суспільно-політичний діяч. Після Лютневої (1917 р.) революції в Росії – міністр-голова та міністр внутрішніх справ Тимчасового уряду. Також очолював перший коаліційний уряд – 28

М

Магалецький Юрій Олександрович (1876–1935) – український політичний і громадський діяч, художник. Учасник національного відродження 1917 р. на Катеринославщині. На початку 1918 р. – катеринославський губернський комісар. У 1920 р. перебував при штабі Армії УНР як військовий художник – 108

Мазепа Ісаак Прохорович (1884–1952) – український політичний і державний діяч. У 1919–1920 рр. – керівник уряду Директорії УНР, делегат Трудового конгресу України – 107

Макко – співробітник Київської шкільної округи – 49

Максименко С. Д. – 4

Малінін – приват-доцент Новоросійського університету – 58–59

Малиновський Андрій Едуардович (1884–1937) – український фізик, педагог. З 1918 р. – приват-доцент Київського університету, з 1919 р. – екстра-ординарний професор Кам'янець-Подільського

державного українського університету, організатор фізичної лабораторії – 150, 152

Мандель – барон, голова Кам'янецького окружного суду – 140

Мандрика М. І. – 3

Мануйлов Олександр Аполлонович (1861–1929) – російський економіст, науковець, громадський і політичний діяч. У 1917 р. – міністр народної освіти Тимчасового уряду – 11, 42, 71

Марголін Арнольд Давидович (1877–1956) – громадський і політичний діяч, учений, юрист, дипломат. З березня 1918 р. – член Генерального суду УНР та Української держави. Обіймав посаду заступника народного міністра закордонних справ у кабінетах В. Чехівського і С. Остапенка – 88

Марковський – член комісії з розроблення проекту єдиної школи – 51

Мартос Борис Миколайович (1879–1977) – громадсько-політичний діяч, учений-економіст, кооператор, педагог. Член Української Центральної Ради. У 1918 р. очолював управу Українського кооперативного комітету, викладав у Київському комерційному інституті. Після утворення Директорії у грудні 1918 р. призначений міністром продовольчих справ в уряді В. Чехівського. З квітня по серпень 1919 р. – очолював Раду Народних Міністрів УНР і водночас обіймав посаду міністра фінансів – 171

Маршинський А. – член президії Київської організації соціалістів-федералістів – 88

Матушевський Федір Павлович (1869–1919) – громадський діяч, публіцист, літературознавець, критик. Член Української Центральної Ради. З серпня 1917 р. – член Комісії з розробки негайних заходів для розв'язання продовольчої кризи (при Малій раді). У січні 1919 р. призначений дипломатичним представником УНР у Греції – 86, 88

Мацієвич Костянтин (Кость) Андріанович (1873–1942) – український державний і громадський діяч, учений-аграрник, дипломат. Член Української Центральної Ради. З серпня 1917 р. – товариш Генерального секретаря земельних справ, один із авторів земельної реформи УНР. В 1918 р. працював у Київському губернському земстві. З лютого по квітень 1919 р. – міністр закордонних справ УНР в уряді С. Остапенка, в 1919–1923 рр. – голова дипломатичної місії УНР в Румунії – 87–88

Микола II (1868–1918, російський імператор) – останній російський імператор. Провадив політику, спрямовану на зміцнення самодержавства. У березні 1917 р. зрікся престолу. В липні 1918 р. разом із сім'єю був розстріляний більшовиками – 83

Модзалевський Вадим Львович (1882–1920) – український історик, археограф, архівіст. У 1917 р. – комісар з охорони пам'яток мистецтва та старовини. Працював у низці комісій, які складали програмні документи подальшої діяльності українських архівних, музейних, наукових установ – 57

Мойсей – біблійний персонаж із Закону Мойсея у Старому Заповіті. За Біблією – вождь і законодавець народу єврейського, пророк і перший священний автор – 35

Московченко Н. П. – 7

Музиченко Олександр Федорович (1879–1937) – український педагог, методист. Член комісії з розроблення проекту єдиної школи – 33, 51

Муравйов Михайло Артемович (1880–1918) – більшовицький військовий діяч, командир загонів Червоної гвардії. У січні 1918 р. очолював більшовицькі частини, які брали участь у захопленні Харкова, Полтави і Києва. Наслідком окупації Києва стали масові розстріли міського населення – 55

Н

Нарбут Георгій (Юрій) Іванович (1886–1920) – український художник-графік, ілюстратор. Один із засновників і ректор Української Академії Мистецтв. Автор перших українських державних знаків (банкнот і поштових знаків). Розробник проектів Державного Герба і Печатки Української держави – 139

Науменко Володимир Павлович (1852–1919) – український журналіст, філолог, педагог, громадський і державний діяч. До повернення із заслання М. С. Грушевського виконував обов'язки голови Центральної ради. Далі зайняв посаду помічника першого українського попечителя Київського навчального округу М. П. Василенка. З листопада 1918 р. – міністр народної освіти й мистецтва – 10, 12–13, 25, 28, 37, 41–44, 49, 52–53, 65–66, 71, 94–95, 106, 110, 115, 117

Неселовський Опанас Захарович – в. о. екстра-ординарного професора по кафедрі історії богослужіння Кам'янець-Подільського державного українського університету – 147, 152, 188

Ніковський Андрій Васильович (1885–1942) – громадський і політичний діяч, літературознавець і журналіст. Член Української Центральної Ради. У 1918 р. – перший голова Українського Національного Союзу – 17, 81, 87–89, 91–92, 95

О

Огієнко Іван Іванович (1882–1972) – український вчений, політичний, громадський та церковний діяч, мовознавець, педагог. У 1918–1920 рр. – ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету. В добу Директорії УНР – міністр освіти, міністр ісповідань, головноуповноважений уряду УНР – 7–9, 20–22, 25, 30, 72–73, 75–76, 105, 107–108, 111, 113, 126, 133, 135–138, 140, 142, 144–149, 151–158, 161–165, 173–174, 182, 186–187, 190–193, 197–200, 202–203

Огоновський Омелян Михайлович (1833–1894) – український учений-філолог, громадський діяч. Викладав на кафедрі руської (української) мови та літератури у Львівському університеті. Один із засновників „Просвіти” та Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. Автор „Історії української літератури” – 204

Оксіок Йосип Федорович (1894 – 1991) – церковний діяч УАПЦ. У 1919 р. обраний приват-доцентом Кам'янець-Подільського державного українського університету. Член Кирило-Мефодієвського братства у Кам'янці-Подільському. Священство прийняв у 1922 р. – 150, 152, 162

Олаф – голова Кам'янець-Подільського повітового виконавчого комітету – 195

Олександровський – член комісії з розроблення проекту єдиної школи – 51

Ольшевський – український старшина – 168

Омелянович-Павленко Михайло Володимирович (1878–1952) – український військовий діяч, восначальник, генерал-полковник Армії УНР, головнокомандувач УГА. Командував операціями 1-го зимового походу (1920 р.) – 172

Онуфрієва Л. А. – 4

Остапенко Сергій Степанович (1881–1937) – український економіст, державний і політичний діяч. З лютого по квітень 1919 р. – Голова Ради Народних Міністрів УНР. У липні 1919 р. призначений на посаду приват-доцента Кам'янець-Подільського

державного українського університету. Викладав курс статистики та політичної економії – 107, 171

П

Павлик Михайло Іванович (1853–1915) – український письменник, публіцист, громадський діяч. Дійсний член Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. Один із фундаторів Русько-української радикальної партії, заснованої у Львові 1890 р. – 204

Павлуцький Григорій Григорович (1861–1924) – український історик мистецтва, професор університету св. Володимира. Уперше ввів до академічного курсу цикли лекцій з історії українського мистецтва та з сучасного українського мистецтва – 72, 156

Панкевичева – завідувача книгарнею в м. Львові – 205

Пастернак Пилип – співробітник Київської шкільної округи – 49

Пахаревський Леонід Андрійович (1883–1938?) – український письменник, режисер, перекладач – 41, 56, 104

Пащенко Олімпіада Михайлівна (1879–1972) – педагог, культурно-освітня та громадська діячка. Активний член Подільської „Просвіти”. Член Української Центральної ради. Ініціатор заснування в м. Кам'янці-Подільському вищого навчального закладу. У 1919 – 1920 рр. – голова Кам'янець-Подільської повітової народної управи – 74, 134, 155

Пеленський Йосип Гаврилович (1879–1957) – український історик, мистецтвознавець. Дійсний член Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. У 1919–1920 рр. – професор Кам'янець-Подільського державного українського університету – 183

Передерій І. Г. – 13

Перетць Володимир Миколайович (1870–1935) – український філолог, дослідник і видавець численних пам'яток давньої і середньої української літератури, організатор українського наукового життя. У 1907 р. заснував при університеті св. Володимира „Семинарий Русской Филологии” – 4, 19, 80, 115–116, 121, 137, 156–157

Петлюра Симон Васильович (1879–1926) – український державний і політичний діяч, публіцист, літературний і театральний критик, організатор українських збройних сил, Головний отаман військ УНР, голова Директорії УНР – 22, 25, 34–35, 90, 92, 164, 169, 172–173, 175, 178, 190, 197, 199, 202–203, 206

Петр В'ячеслав Іванович (1848–1923) – український і чеський філолог, музичний теоретик, композитор. У 1919–1920 рр. – професор Кам'янець-Подільського державного українського університету – 76, 137–138, 142, 147

Петрушевич Євген Омелянович (1863–1940) – український громадсько-політичний діяч, президент Західноукраїнської Народної Республіки. Після урочистого проголошення і схвалення Акта злуки у Києві 22 січня 1919 р. увійшов до складу Директорії – 105, 170, 172

Пимен (1875–1942, Пегов) – єпископ Подільський і Брацлавський з 1918 р. – 139

Плевако Микола Антонович (1890–1941) – український літературознавець, бібліограф. У 1919–1921 рр. – професор історії української літератури Кам'янець-Подільського державного українського університету – 149, 151, 163, 182, 184

Пожар – секретар Київської організації соціалістів-федералістів – 88

Поліщук Валеріян Львович (1897–1937) – український письменник, літературний критик і публіцист. У 1918–1920 рр. навчався на історико-філологічному факультеті Кам'янець-Подільського державного українського університету – 193–195

Полонський Олексій Миколайович – в. о. приват-доцента по кафедрі сільськогосподарського аналізу Кам'янець-Подільського державного українського університету, секретар сільськогосподарського факультету – 171, 177

Постернак Степан Пилипович – український бібліотекознавець, історик, педагог. У 1917 р. працює на курсах підготовки вчителів, згодом – головний консультант шкільного відділу Наркомосу та Київського губернського комісаріату народної освіти – 110, 125, 149

Потебня Олександр Опанасович (1835–1891) – видатний український мовознавець, філософ, фольклорист, етнограф, літературознавець, педагог – 3

Прахів Олексій Васильович – приват-доцент по кафедрі єврейської мови Кам'янець-Подільського державного українського університету – 150

Преловська І. М. – 7

Приходько Віктор Кіндратович (1886–1982) – український громадсько-політичний і державний діяч. Член Української

Центральної Ради. У 1918 р. – голова Подільської губернської народної управи. У 1919 р. – міністр юстиції Директорії УНР, товариш міністра фінансів Директорії УНР – 8-9, 75-76, 141

Прокопович В'ячеслав Костянтинівич (1881-1942) – політичний і громадський діяч, педагог, публіцист та історик. Член Української Центральної Ради. У 1918 р. – міністр народної освіти в кабінеті Всеволода Голубовича. З травня до листопада 1920 р. – голова Ради міністрів УНР – 14-15, 26, 28, 31, 54, 56-57, 60, 65, 69, 74, 78, 80, 86, 106, 118, 124, 139

Пуришкевич Володимир Митрофанович (1870-1920) – російський політичний діяч, монархіст, чорносотенець, один з організаторів та учасників вбивства Григорія Распутіна. Брав участь у боротьбі проти радянської влади – 83

Пушкін Олександр Сергійович (1799-1837) – російський поет, драматург, прозаїк, реформатор і творець сучасної російської літературної мови, автор критичних та історичних творів. Його тексти розглядаються як найпрестижніший зразок російської літератури – 121

Р

Раковський Іван (1874-1949) – український антрополог, зоолог, педагог, громадський діяч. Дійсний і почесний член Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Один із організаторів і професор зоології й антропології у Львівському (таємному) університеті – 204

Распутін Григорій Юхимович (1864-1916) – фаворит Миколи II та цариці. Політичний авантюрист – 83

Родніков В. П. – відомий педагог і знавець дитячої літератури – 28

Романюк – учитель – 112-113

Рулін Петро Іванович (1892-1941) – театрознавець і педагог, історик української драми та театру. Досліджував драматичну творчість Т. Г. Шевченка, М. Кропивницького, М. Старицького – 27

Русова Софія Федорівна (1856-1940) – український педагог і громадська діячка. Член Української Центральної Ради. У 1920 р. – лектор педагогіки Кам'янець-Подільського державного українського університету – 16-17, 26, 28, 31-33, 36, 48-49, 51, 56, 80, 99, 124

Рябцов Євген Петрович – адвокат, входив до складу київських присяжних повірених. У 1917–1918 рр. – голова Київської міської думи – 39

С

Саксаганський Панас Карпович (справжнє прізвище – Тобілевич, 1859–1940) – визначний український актор, режисер, драматург, педагог. Корифей українського побутового театру. У 1918 р. очолював Державний Народний театр – 26

Саліковський Олександр Хомич (1866–1925) – громадський і політичний діяч, журналіст. Член Української Центральної Ради. У 1918–1919 рр. – редактор щоденника „Трибуна“. У 1920 р. – міністр внутрішніх справ в кабінеті В. Прокоповича. 14 жовтня 1920 р. призначений заступником голови Ради міністрів УНР – 86, 88, 90

Самійленко Володимир Іванович (1864–1925) – український поет-лірик, сатирик, драматург, перекладач. У 1917–1920 рр. служив на різних посадах у міністерствах освіти та фінансів. У 1920 р. емігрував з урядом УНР до Галичини – 8, 188

Селінов – учитель Кадетського корпусу в м. Києві – 45–46

Сердюк – приват-доцент Кам'янець-Подільського державного українського університету – 171

Синявський О. – професорський стипендіат Харківського університету – 186–187

Синявський Степан – директор комерційної школи у Катеринославі, директор департаменту середніх шкіл Міністерства освіти – 62–63, 118

Сімашкевич Микола Васильович (1875–1938) – український громадський діяч, педагог. Член Української Центральної Ради. У 1918 р. – віце-директор департаменту освіти за часів Центральної Ради – 28, 32, 47, 51, 60, 62, 117–119

Сірий Юрій Пилипович (справжнє прізвище – Тищенко, 1880–1953) – видавець, книгар, публіцист, письменник, перекладач, громадський діяч. У 1917 р. – голова пресового бюро та редактор „Вістника Генерального секретаріату“. У 1918–1919 рр. видрукував у Відні понад 300 тисяч примірників навчальної літератури для українських шкіл – 32–33

Сірополко Степан Онисимович (1872–1959) – український громадський діяч, педагог, бібліолог. У 1919–1920 рр. – бібліотекар

Кам'янець-Подільського державного українського університету – 40

Сіцинський Юхим (Євтим) Йосипович (1859–1937) – український громадський діяч, історик, археолог, православний священник. Співзасновник Подільської „Просвіти”. У 1919–1921 рр. – приват-доцент Кам'янець-Подільського державного українського університету. Автор численних праць з історії, археології та мистецтва Поділля – 129, 134, 142, 147, 152, 159–160, 162–163, 188

Скоропадський Павло Петрович (1873–1945) – український громадський і політичний діяч, військовик. Один із лідерів та ідеологів монархічного гетьманського руху. Гетьман Української Держави (29 квітня – 14 грудня 1918 р.) – 4, 87, 90, 95–97, 99, 139, 141, 147

Сливка Іван Григорович (1869 - ?) – учитель І. І. Огієнка. У 1918–1919 рр. – в. о. бібліотекаря Кам'янець-Подільського державного українського університету – 128, 133, 191

Слюсаренко Федір Павлович (1886–1958) – український філолог, історик, педагог. У 1918–1919 рр. працював у Києві. На еміграції – професор Українського вільного університету в Празі – 88

Смаль-Стоцький Степан Йосипович (1859–1938) – український громадський і політичний діяч, мовознавець, педагог. У 1919 р. – посол ЗУНР у Празі. Професор Українського вільного університету в Празі – 139

Смирнов М. – приват-доцент Київської духовної академії – 141

Смолій В. А. – 3

Соболевський Олексій Іванович (1857–1929) – російський філолог-славіст, палеограф і фольклорист. Дійсний член Російської академії наук. Відстоював концепцію однієї „руської” мови з основними діалектами: „великоруським” та „малоруським” – 156

Солуха Кость Григорович (1861–1922) – український громадський і культурний діяч, лікар. Голова Подільської „Просвіти”. Один із засновників Кам'янець-Подільського державного українського університету – 18, 74–75, 128, 167, 202

Старицька-Черняхівська Людмила Михайлівна (1868–1941) – українська письменниця, громадський діяч. Член Української Центральної Ради. У 1917 р. брала участь у заснуванні Товариства „Український національний театр”. Як представниця Міністерства освіти 22 жовтня 1918 р. виступала з промовою на урочистому

відкритті Кам'янець-Подільського державного українського університету. У 1919 р. виступала співзасновницею Національної Ради Українських жінок у Кам'янці-Подільському – 51

Старков Арсеній Вікторович (1874–1927) – російський та український біолог, педагог, засновник української анатомічної школи, академік Української Академії наук. У 1917 р. – професор Київського університету св. Володимира. Очолював кафедру анатомії Київського українського державного університету – 79

Стебницький Петро Януарійович (1862–1923) – громадський і політичний діяч, письменник і публіцист. Член Української Центральної Ради. У 1917 р. – комісар у справах України при Тимчасовому уряді. З 1919 р. – керівник постійної Комісії біографічного словника при Всеукраїнській Академії наук. Брав участь у Першому Всеукраїнському Церковному Соборі, який підтвердив автокефалію УАПЦ – 88

Стефаник Василь Семенович (1871–1936) – український письменник, громадський і політичний діяч. Очолював делегацію ЗУНР, яка приїжджала у січні 1919 р. до Києва у зв'язку з проголошенням Акту Злуки обох частин України в єдину соборну державу – 83

Стешенко Іван Матвійович (1873–1918) – український громадський і політичний діяч, письменник, перекладач, педагог, літературознавець. Член Української Центральної Ради. У 1917 р. – організатор і голова Товариства шкільної освіти, з червня – генеральний секретар освіти – 10, 12–14, 25, 27–28, 30, 34, 37–38, 44–46, 49, 52–56, 61, 63, 65–70, 73, 81, 98–99, 106, 123–124, 139, 141

Стешенко Оксана Михайлівна – дружина І. М. Стешенка – 141

Столяров Микола Олександрович (1870–1942) – український математик. У 1919 р. обраний професором Кам'янець-Подільського державного українського університету – 76, 143, 149, 152

Стороженко Микола Володимирович (1862–1942) – український історик, педагог. Вихованець Київського університету, учень В. Антоновича. Директор першої Київської гімназії. Автор численних праць з історії України XVII – XVIII ст. – 53, 63, 111

Струве Петро Бернгардович (1870–1944) – російський громадський і політичний діяч, економіст, публіцист, історик, філософ. Академік Російської академії наук – 27

Студинський Кирило Йосипович (1868–1941) – український філолог-славіст, літературознавець, мовознавець, фольклорист,

письменник, громадський діяч. Доктор філософії. У 1921–1922 рр. – голова Української Національної Ради. У 1923–1932 рр. – голова Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові – 186, 204, 206

Сушицький Феоктист Петрович (1883–1920) – історик літератури, педагог, державний і громадський діяч. У 1917–1918 рр. очолював департамент вищої та середньої школи Міністерства народної освіти. У 1918 р. – ректор Київського державного українського університету – 49, 51, 71–73, 75, 77, 99, 114–117, 139

Т

Табінський Петро Васильович (1888–1950) – український церковно-освітній діяч, протоієрей. У 1919 р. – ректор Подільської духовної семінарії та приват-доцент Кам'янець-Подільського державного українського університету – 151–152, 188

Тарнавський Мирон Омелянович (1869–1938) – український полководець, генерал-четар Української Галицької Армії. Очолював Другий Корпус УГА у боях під Львовом і під час першого відступу в Чортківській офензиві – 172

Телячий Ю. В. – 13–14

Тимченко Євген Костянтинович (1866–1948) – український мовознавець, перекладач, академік АН УРСР. Дійсний член Наукового товариства ім. Т. Шевченка. З 1918 р. – голова Постійної комісії для складання історичного словника української мови. Автор праць із фонетики, граматики, лексики, історії української мови – 72, 162, 188

Тисовський Олександр (1886–1968) – педагог, основоположник та організатор Пласту, біолог. Дійсний член Наукового товариства імені Т. Шевченка. Професор Українського таємного університету у Львові – 76, 143, 204, 207

Ткаченко Михайло Степанович (1879–1920) – політичний діяч, адвокат. Член Української Центральної Ради. У 1917 р. – Генеральний секретар судових справ, а з березня 1918 р. – Генеральний секретар внутрішніх справ. Після розколу УСДРП у січні 1919 р. очолював ліву „незалежну” фракцію, яка у 1920 р. перейменувалася в Українську комуністичну партію – 97, 113

Толстой Лев Миколайович (1828–1910) – російський письменник, публіцист, релігійний мислитель. Його творчість стала новим етапом у розвитку російського реалізму – 121

Тургенєв Іван Сергійович (1818–1883) – російський письменник, поет, перекладач. Вважається одним із класиків російської та світової літератури – 121

Тюрменко І. І. – 7

Ф

Фещенко-Чопівський Іван Адріанович (1884–1952) – вчений-металург, громадський і політичний діяч. Член Української Центральної Ради, міністр торгівлі й промислу в уряді В. Голубовича, міністр народного господарства в уряді С. Остапенка (1919) – 34, 86–88

Флоринський Тимофій Дмитрович (1854–1919) – славіст і візантолог. Професор Київського університету св. Володимира. У 1899 р. оприлюднив в „Киевлянині” памфлет проти прав української мови – 114, 137, 157

Фортунатов Пилип Федорович (1848–1914) – російський мовознавець, член Російської Академії наук. Був одним із піонерів слов'янської історично-порівняльної акцентології. Член комісії РАН, що опрацьовувала „Доповідну записку про скасування обмежень українського друкованого слова” (1905) – 115

Франко Іван Якович (1856–1916) – український письменник, поет, вчений, публіцист, громадський і політичний діяч – 121, 141, 162, 164, 188, 204

Х

Хведорів Михайло Михайлович (1867–1945) – культурно-освітній діяч, педагог. У 1919 р. призначений професором Кам'янець-Подільського державного українського університету. З січня 1920 р. – проректор університету. За радянської влади у Кам'янці-Подільському – голова Науково-шкільної ради – 22, 151–152, 165, 179–180, 196, 199, 200–203

Холодний Петро Іванович (1876–1930) – живописець, педагог, державний та культурно-освітній діяч. У 1917 р. – директор першої української гімназії в Києві. Восени цього ж року призначений на посаду товариша міністра освіти із дорученням розробити основи організації українського шкільництва – 14, 16, 26, 28, 31, 44, 49, 51, 55–56, 59–61, 63, 65, 67–68, 80, 88–89, 103–109, 119, 123, 139–141, 191, 204

Ч

Чаговець Всеволод Андрійович (1877–1950) – український журналіст, драматург, критик. На початку 1900-х років активно

виступав в „Киевской мысли“. Обстоював потребу розвитку української культури, але трактував її як місцеву, провінційну – 41

Чайковський Микола Андрійович (1887–1970) – український математик. З лютого 1919 р. – приват-доцент Кам'янець-Подільського державного українського університету – 76, 143, 145, 152

Чекаленко Євген Харлампович (1861–1929) – український громадський діяч, благодійник, видавець, публіцист, меценат української культури. Автор „Спогадів“ та „Щоденника“, які дають багатий матеріал до історії українського руху ХІХ – початку ХХ століть – 26

Чекаленко Левко Євгенович (1888–1965) – український політичний діяч, археолог, педагог. Член Української Центральної Ради. У 1919 р. – науковий співробітник Української академії наук. Восени 1920 р. емігрував до Тарнова – 31, 89

Чеканська О. А. – 4, 6

Черкасенко Спиридон Феодосійович (1876–1940) – український письменник, драматург, педагог, громадський діяч. У 1917–1918 рр. укладав читанки й букварі для українських шкіл („Буквар“, „Рідна школа“ та ін.). У 1919 р. Міністерство освіти УНР відрядило його до Відня готувати підручники для українських шкіл – 32–33

Чехівський Володимир Мусійович (1876–1937) – український політичний та державний діяч. З квітня 1918 р. – директор департаменту віросповідань з правами міністра в уряді УНР. З грудня 1918 р. по лютий 1919 р. – голова Ради міністрів і міністр закордонних справ УНР. Навесні 1919 р. – один із організаторів Трудового конгресу в Кам'янці-Подільському. Учасник Першого Всеукраїнського Церковного Собору, який підтвердив автокефалію УАПЦ – 35–36, 58–59, 107, 148, 159

Чубинський – 90

III

Шаповал Микита Юхимович (1882–1932) – державний, громадсько-політичний і культурний діяч, публіцист, соціолог. Член Української Центральної Ради, міністр пошт і телеграфу в уряді В. Винниченка (після ІІІ Універсалу), співорганізатор проти-гетьманського повстання, міністр земельних справ в уряді В. Чехівського за Директорії УНР – 26, 139

Шарко – учитель першої української гімназії імені Т. Шевченка в м. Києві – 31

Шахматов Олексій Олександрович (1864–1920) – російський славіст-філолог, академік. Розробляв питання історії російської мови, історії літописання в стародавній Русі. Автор праць з усіх слов'янських мов, зокрема, з української – 115, 163

Шашкевич Маркіян Семенович (1811–1843) – письменник, поет, культурно-громадський діяч, речник відродження західно-українських земель. Виступав за рівноправність української мови з польською. Ініціатор видання альманаху „Русалка Дністровая” – 185

Швець Федір Петрович (1882–1940) – український геолог, громадський і політичний діяч. Член Української Центральної Ради. Професор Київського українського державного університету. У 1918–1919 рр. – член Директорії УНР – 113, 139

Шевченко Тарас Григорович (1814–1861) – видатний український поет, письменник, художник, громадський діяч, етнограф, історик – 8, 36, 38, 81, 121, 163, 205

Шелудько Дмитро Ілліч (1892–1954) – мовознавець, літературознавець. Автор дослідження про німецькі лексичні позики в українській мові. У 1920 р. обраний приват-доцентом по кафедрі романознавства Кам'янець-Подільського державного українського університету – 137, 142–143

Шелухін Сергій Павлович (1864–1938) – видатний юрист, історик, дипломат, громадський і політичний діяч, письменник, педагог. Член Української Центральної Ради. Міністр судових справ в уряді В. Голубовича. Голова української делегації на мирних переговорах з РРФСР у червні 1918 р. В уряді В. Чехівського займав посаду міністра судових справ та одночасно був Генеральним прокурором України – 88

Шереметинський – приват-доцент Кам'янець-Подільського державного українського університету – 171

Шешківський Ст. – 89

Шило Іван – співробітник Київської шкільної округи – 49, 110, 125

Широцький Костянтин Віталійович (1886–1919) – український мистецтвознавець, громадський діяч, педагог. Закінчив Петербурзький університет, брав активну участь у житті української громади в Петербурзі. У 1918 р. обраний екстраординарним професором Кам'янець-Подільського державного

українського університету. Автор численних праць з мистецтвознавства – 137, 142–143, 163, 167

Шмідт Отто Юлійович (1891 – 1956) – математик, астроном, геофізик. У 1916–1920 рр. – приват-доцент Київського університету св. Володимира – 27

Шраг Ілля Людвигович (1847–1919) – український громадський і політичний діяч, ідейний натхненник чернігівської „Просвіти”. Член Української Центральної Ради. Помер у Чернігові, де перебував під домашнім арештом більшовиків – 87

Шугаєвський Валентин Андрійович (1884–1966) – історик, нумізмат, археолог. У 1918–1919 рр. працював у відділі охорони пам’яток давнини й мистецтва в Головному управлінні мистецтв і національної культури. У 1918 р. опублікував наукову працю „Монета и денежный счет в Левобережной Украине в XVII в.”, якою започатковано вивчення монет і методів грошової лічби українського ринку XVII ст. – 108

Шульг.-Ішук – учитель першої української гімназії імені Т. Шевченка в м. Києві – 31

Шульгин Василь Віталійович (1878–1976) – російський суспільно-політичний діяч, публіцист. Депутат другої, третьої та четвертої Державних дум. Один із організаторів та ідеологів Білого руху. Російський націоналіст та монархіст. Редактор „Киевлянина” – 38, 83–84

Шульгин Олександр Якович (1889–1960) – політичний, громадсько-культурний і науковий діяч. Член Української Центральної Ради. У 1917 р. – Генеральний секретар міжнародних справ. У 1918 р. – посол УНР в Болгарії. В 1919 р. призначений Директорією УНР членом української делегації на мирну конференцію в Парижі – 85, 87–88

Шульмінський Олександр Павлович – державний і громадський діяч, юрист, поляк за національністю. Неодноразово обирався гласним Кам’янець-Подільської міської думи. Активний діяч Подільської „Просвіти”. Після поразки Української революції у 1920 р. перебрався на Волинь, де оселився в м. Дубно – 74, 134

Щ

Щадилов – представник Селянської спілки – організації, яка об’єднувала неможливе селянство в Україні у 1917–1919 рр. – 93

Щепкін – 114

Щербина Костянтин Мусійович (1864–1946) – український математик. Був організатором і першим директором Київського учительського інституту (1909–1919), член комісії з розроблення проекту єдиної школи. Автор праць з педагогіки та математичних дисциплін – 51, 65

Щоголев Сергій Никифорович (1862–1919) – письменник, державний діяч Російської імперії. Відомий як автор праць: „Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма“ (1912) та „Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи“ (1914) – 157

Щурат Василь Григорович (1871–1948) – український педагог, літературознавець, поет і перекладач. Здійснив перший повний переклад „Пісні про Роланда“ українською мовою (1895). У 1914 р. був обраний дійсним членом Наукового товариства імені Шевченка у Львові, а з 1915 по 1923 р. був його головою. Ініціатор і перший ректор Львівського таємного університету – 204, 206

Я

Яблоновський Олександр Олександрович (1870–1934) – російський письменник і журналіст. Закінчив Одеську гімназію, юридичний факультет Петербурзького університету. Друкувався в журналах „Русское богатство“, „Мир Божий“, „Образование“ та інших. Був політичним фейлетоністом газети „Киевская мысль“ – 41

Явський Юліян Андрійович (1873–1937) – літературознавець, дослідник давньої української літератури та фольклору, поет. Йому належить одна із нечисленних спроб примирення „москвофілів“ та „українофілів“ Галичини. Довгі роки збирав та обробляв фольклор рідної Галичини – 53

Якимович С. – професорський стипендіат Кам'янець-Подільського державного українського університету – 163

Яковлев А. – директор департаменту Міністерства закордонних справ – 89

Янковський – 164

Яснопольський Микола Петрович (1846–1920?) – український економіст, статистик і фінансист. Професор кафедри фінансового права Київського університету св. Володимира. Автор ряду праць з економіки, також досліджував стан хлібної торгівлі на Правобережній Україні – 27

ЗМІСТ

Адамський В. Національна освіта доби Української революції 1917-1920 років у свідченнях Леоніда Білецького...	3
Мої спомини (1917–1926 рр.).....	25
I.....	26
II.....	29
III.....	37
IV. Генеральний Секретаріят Освіти.....	49
V. Заснування українських високих шкіл.....	70
VI. Фрагменти з національно-політичної та партійної праці у Києві.....	80
VII. Організаційна праця українського вчительства.....	98
II частина.....	126
Кам'янецький період – 1918–1920 рр.....	126
Кам'янецький університет.....	126
Іменний покажчик.....	209

Науково-популярне видання

**Леонід Тимофійович Білецький
Мої спомини (1917–1926 рр.)**

Підготовка тексту, вступна стаття
Віктор Адамський

Художнє оформлення *Костянтин Кравчук*
Комп'ютерна верстка *Богдан Крищук*
Літературний редактор *Олеся Барташук*

Підписано до друку 24.07.2013. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Book Antiqua.
Ум.друк.арк. 13,5.
Тираж 300 прим. Зам. № 293.

Надруковано у друкарні ПП Мошак М. І.
32300, Хмельницька обл., м. Кам'янець-Подільський,
вул. Іоанно-Предтечинська, 2.
Тел./факс (03849) 2-72-01.
Свідоцтво субекта видавничої справи ДК № 867 від 22.03.2002 р.